

МИХАЙЛО ГАФІЯ ТРАЙСТА

МАДАМ БОВАРІ

Редактор: **Міхаєла ГЕРБІЛ**

Обкладинка: **Степан-Крістіан-Давід ТРАЙСТА**

Техноредагування / Tehnoredactor: **Іван ГЕРБІЛ**

Референти: **Корнелій ІРОД**

Крістіна СІЛАГІ

Міхаєла ГЕРБІЛ

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TRAISTA, MIHAI

Madam Bovari / Mihajlo Gafiâ Trajsta ; peredmovă: Mihaela Gerbil ;
pislamova: Kristina Silagi. - București : R.C.R. Editorial, 2025

ISBN 978-606-745-178-8

I. Herbil, Mihaela (pref.)

II. Silaghi, Cristina (postf.)

821.161.2

821.135.1



**Наклад фінансований
СОЮЗОМ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ**

МИХАЙЛО ГАФІЯ ТРАЙСТА

МАДАМ БОВАРІ

Передмова – Міхаєла Гербіл

Післямова – Крістіна Сілагі

Видавництво «RCR Editorial»

Бухарест

2025

Передмова

Письменник, публіцист, перекладач, поет і драматург, громадський діяч, редактор, автор понад 40 художніх творів Михайло Гафія Трайста – одна з найпродуктивніших творчих постатей української літератури Румунії. Протягом десятиліть з-під його пера вийшло чимало творів як українською так і румунською мовами, які суттєво збагатили українську словесність Румунії, зокрема, та румунський культурний простір, загалом, твори які спроможні зворушити й полонити душу найвимогливішого читача. Тематичне, жанрове та ідейне розмаїття його творчості, багатство стилістичних прийомів свідчать про широку палітру інтересів письменника, який у кожному творі прагне якнайповніше і якнайяскравіше відобразити життя рідного села, звичаї, характери представників різних соціальних та культурних верств, а також географічний простір, у якому відбуваються події.

Серед найвідоміших творів Михайла Трайсти – романи «Oberrohnen», «Між коханням і смертю»; кінематографічна новела «Конокрадська честь»; збірки оповідань «Гуцульська душа», „Argoarelui cu ură”, «Незнайомка у фіалковій сукні», «Верхньорівнянські оповідання»; поетичні збірки «Симфонія шовкових трав», „Poezii”, „Bolnav de drum”, а також переклади з української мови, зокрема

«Клітка для Вивільги» Володимира Даниленка, «Кров папороті» Ігоря Гургули, «Час» Миколи Хомича, «У неділю рано зілля копала» Ольги Кобилянської. Драматичні твори вміщені у збірках: «Чесні жони», „Ibovnice cu ochi de Maramureș”, „Logodnicii Amaltheiei”, „Scrisoare din Africa”, „Teatru”, «Урок пареміології».

Окреме місце в творчому доробку митця займає дана збірка під назвою «Мадам Боварі», яка містить два оповідання: «Мадам Боварі» та «Розбита доля».

Перше оповідання складається з кількох частин: «Петро з Грушника», «Дьордьолук», «Марічка», «Михайло», «Товариші», «Мадам Боварі», «Карпатський Геркулес», кожна з яких розпочинається строфами із українських гуцульських народних пісень, які покликані викликати певні емоції, налаштувати читача на подальше сприйняття розділу, як наприклад:

*Ой ширіка полонина,
ширіка, ширіка,
ай не пас бих на ній вівці,
якби не Маріка.*

*Ой, якби не Маріка,
її червоні лиця,
не носив бих за ременцем
солодкі яблиця.*

У центрі уваги письменника – людина як витвір суспільства, підлегла умовам соціально-політичного устрою, з одного боку, а з іншого, як єство, що прагне до щастя, до внутрішньої втіхи та свободи, до самовизначення в

кінці кінців. Але для досягнення самовизначення, людина потребує усвідомлення свого коріння так само, як потребує повітря. Рідне село – це не лише фізичний простір, а й джерело сенсу, жива нитка, що з'єднує людину з минулим, з традицією, зі спільнотою. Втрата коріння – одна з найглибших ран сучасності, тому для автора повернення до рідних місць – це повернення до джерел життя, до глибинного сенсу буття.

Час і простір подій у цих двох оповіданнях – це міжвоєнний і повоєнний періоди у північному Марамуреші, точніше у селі Верхнянка, де панують традиції, звичаї, архаїчний світогляд, що зберігся майже на всіх рівнях життя. Хоча у творі відсутній детальний опис місця дії, вказуються лише географічні координати (село поблизу Сігета, гори Ґутин), Верхнянка Михайла Трайсти розкривається читачеві через пульсацію повсякденного життя її мешканців, які по-різному переживають свої особисті драми: одні – змирюючися, інші – вдаючись до крайніх вчинків, але всі вони об'єднані невидимою ниткою долі. «Читання» долі або «втручання» в її плін не є під силу кожному – лише певні маргінальні жіночі постаті, зазвичай старі жінки, наділені містичними здібностями, здатністю бачити те, що приховане, таким чином породжуючи низку доленосних подій.

В обох творах, історії кохання – Марії й Петра з першого оповідання та Калини й Степана з другого – позначені відтінком приреченості: чари, які стара Гузачка накладає на Марічку, не діють довго, а коли вона звільняється з-під їхньої дії, то починає зраджувати чолові-

кові; натомість пророцтво баби Рахіри про нещастя, яке спіткає Калину, героїню другого твору, здійснюється. Віра в чари, в силу пророчих снів, тлумачення знаків, що з'являються у снах і зазвичай приносять лихо (мутна вода, чорна кішка, чортеня з ріжками, хвостиком і ратицями), поховальний ритуал з язичницькими елементами – усе це свідчить про прагнення людини пояснити собі таємниці потойбічного світу, а автор, зосереджуючи увагу на цих аспектах, лише підсилює процес збереження цих звичаїв, вірувань, ритуалів.

Тонкий спостерігач людських характерів і глибокий знавець традицій улюблених ним марамароських українців, Михайло Гафія Трайста приділяє особливу увагу багатій українській ліричній традиції, яка народилася з потреби людини розфарбувати своє буття ритмами й емоціями – іноді ностальгійними (пісні про кохання), іноді наповненими протесту (кріпацькі пісні), часом сповненими надії (патріотичні), а іноді й болю (солдатські та рекрутські пісні) тощо. Увесь вік людину супроводжують пісні «від колиски до могили, бо нема такої значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи ніжністю струни, чи роко-том грому», зазначив український письменник і фольклорист Михайло Стельмах. Пісні породжувалися подіями та явищами суспільного життя, громадського й родинного побуту, трудовою діяльністю, боротьбою проти іноземних загарбників, національного й соціального гноблення та палкою любов'ю до Вітчизни. Народні пісні – це безцінний внесок у художню творчість письменника, а Михайло

Трайста підносить у подарунок читачеві ці ліричні скарби українського народу, розкриваючи їхнє багатство й розмаїття:

*Ой, Марічко, біла чічко,
Ой, Марічко люба,
Чи не даш ми постояти
На череві дуба?*

Або

*Не питай ня, рудна мамко,
Де ми ся ніжка діла,
Пришла куля з-під градова –
Ніжка відлетіла.*

У поезії М. Трайста оспівує ідеалізований сільський світ, у прозі ж – особливо в оповіданнях – автор занурюється в буденну реальність, оголюючи темні сторони людської натури, де домінують не моральні засади, а емоції, бажання помсти та боротьба за виживання. Такою є героїня Марічка – не випадково названа Мадам Боварі, за аналогією з протагонисткою Гюстава Флобера, яка, за гіркою іронією долі, стає повією. Її доля визначається ще в юності, коли вона, щоб врятувати батька від покарання, вирішує віддатися ліснику Шандору. З того моменту її шлях – це нещасливий шлюб, любовні зв'язки, осуд громади, а згодом – бордель у місті та жагуча пристрасть до набагато молодшого Дьордія Дьордьолюка. Та Марічка здатна і на благородні почуття: співчуття до скаліченого війною односельця Михайла, якого приймає до себе, відкривши не тільки двері хати, але й серця.

Автор за допомогою топонімів і особових імен та вживаючи вдалі художні прийоми майстерно відтворює атмосферу рідного краю, повертає читача в давно зниклий світ війни і повоевання, де перед його очима постають хлопці, взяті «добровольцями» на фронт, знівечені тілом і душею, угорське панування, радянські визволителі, нужда і голод – усе це оживає в оповіданні. Та з настанням миру в серцях людей знову з'являється надія. Доступ до освіти сприймається як порятунок, особливо для молоді. Водночас оживають і давні ремесла, як бутинарство, життя «лісових» людей, для яких ліс – не просто місце заробітку, а друга домівка.

Утім, всі ці елементи є скоріше тлом для головного – мовної структури оповіді. Мабуть, найцікавішою залишається лінгвістична тканина творів, зокрема мова верхорівнянців, насичена пластичними виразами та прислів'ями («від горівки цураєшся, як чорт від ладану», «яблучко недалеко від яблуні падає»), народними піснями («Аж би зорі не зоряли, / тучі би не били. / Аж би, любко, не воріжки – / ми би ся любили... ») та легендами, звичаями та обрядами («Кожен, хто заходив до хати, приносив із собою свічку, запалював її і встромляв у глечики, наповнені кукурудзяним зерном, щоб свічка стояла прямо – біля голови покійного»), повір'ями («Снилося їй, нібито збирається на весілля до Калини, а на дорозі її зупиняє якийсь хлопчисько – малий, страшний, подібний на дідька: з ріжками, як у цапа, з хвостиком, а замість пальців – ратиці»), усіма скарбами усної народної творчості із специфічними народно-поетичними засобами. Все це не лише

надає автентичності розповіді, але й відкриває глибини українського народного менталітету, вірувань, забобонів, духовної структури селянина.

Кожна подія, кожне місце або зустріч із людиною стає для розповідача приводом і водночас нагодою для плетіння історій, для ретроспекції та інтроспекції. Але в оповіданнях Михайла Трайсти діють не прості персонажі – це реальні особи з іменами, прізвищами та прізвиськами притаманними марамороським місцевостям (Марічка з Грушника, Петро Бойко, Дьорді Дьордьолук, Олекса Борча, Степан Добрука, Калина та Михайло Бандаси, Микола Дроздик, Івона Бачійова, Іван Бабичарь, Іван Кадолік, Федір Галюн, Міцьо Косован, Олекса Кушнір, Федя Воронько, Василина Росолічка, Михайло Реті), кожен із своєю індивідуальністю, із специфічним кругозором, особистим життєвим досвідом, так само, як і кожне місце верхорівнянської топографії (Прицаринок, Горшлог, Опчина, Портош, Сушман, Солонець, Ясінник, Шепуське, Добрука, Грицков, Бікокерт) та сусідські місця (Сигіт, Великий Бичків, Коштіль, Гута, П'ятра, Вишави, Свинний Потік, Борша, Сукмарь) мають власні особливі, конкретні риси. Різноманітність антропонімії оригінально співіснує з не менш оригінальною топонімією та гідронімією. Сільське буття, якому у військовий час загрожує голод, смерть, тече невинно, формуючи людські характери.

Соціально-культурний контекст грає неабияку роль у формуванні окремих особистостей у моральному, інтелектуальному та емоційному планах, і це можна простежити в розгортанні життєвих історій протагоністів. Адже со-

ціально-політичний ґрунт визначає психологічно-емоційний фон кожної людини. У новелі «Розбита доля» автор показує життя звичайних селянських родин, які живуть за патріархальним устроєм, дотримуючись прадавніх традицій єдності з природою, з Богом, з громадою, розкриваючись як тонкий психолог у змалюванні людської душі та як прискіпливий спостерігач людських вад чи то вчинків.

Корчма жида Дувида – епіцентр села: тут п'ють, сваряться, розповідають бувальщини й дізнаються новини – зокрема й про смерть Миколи Дроздика, вбитого волоськими розбійниками. Сюди повертаються «добровольці», щоб пригадати жахіття війни, де, як казали, «смерть була всюди – в повітрі, на землі, під землею, в окопах». Тут також виникають конфлікти – то внаслідок надмірного вживання алкогольних напоїв, то спричинені спробами з'ясувати давні незалагоджені справи.

Оповідання починається описом одного з традиційних промислів північної Румунії – торгівлі сіллю та місцевими продуктами, які возами доправляли до міст Сату-Маре, Орадя, Шиліндра. Ці подорожі були небезпечними – вози часто грабували волоські банди.

Автор нібито безсильно стежить за своїми персонажами, якими керують видимі й невидимі сили, і співчуваючи їм, і радіючи разом із ними, але в жодному разі не будучи байдужим до їхніх чи то травм, чи то захоплень. Життя невинно плине своїм природним руслом, переплітаючи щасливі та трагічні долі, творячи на перший погляд універсальні, але по суті глибоко індивідуальні життєві історії. Якщо в «Мадам Боварі» охоплює відчай

через відсутність альтернативи на життєвому шляху Марічки або, принаймні, авторський голос відкидає будь-яку іншу можливість, то в «Розбитій долі» проглядається перспектива щасливого життя між Калиною і Степаном, але війна обриває цю можливість ще на самому її початку.

Історії кохання Калини і Степана, а також Миколи й Івони знаходяться під впливом фатуму, під впливом пророцтв баби Рахири, яка віщує дівчатам майбутнє: життя Калини буде затавроване двома великими втратами і великою ганьбою, а життя Івони – великою втратою, після якої вона заживе щасливо. Пророцтва баби збуваються: Калина справді втрачає найдорожчих людей – Степана забирають на фронт, мати помирає, і дівчина залишається наодинці перед осудом села та гнівом батька за дитину Степана.

Збірка «Мадам Боварі» переносить читача у чудовий світ обрядів, звичаїв, народних вірувань, дає можливість «покуштувати», врешті-решт, із середини життя людей Верхнянки, рідного села Михайла Гафії Трайсти, яке постає чарівним та своєрідним місцем зберігання скарбів усної народної творчості (повір'їв, пісень, казок, легенд, прислів'їв, приказок тощо) з одного боку, та чарівної правдавньої закарпатської говірки з іншого. Письменник не віддається широким описам ані любовних почуттів, які еднають закоханих, ані конфліктів, що виникають на тлі кохання, соціальних чи родинних суперечок. Він не зупиняється детально й на змалюванні персонажів, обмежуючись лише кількома значущими фізичними та психологічними рисами. Натомість він переповнений ентузіазмом і задово-

ленням, коли мова заходить про контекстуальні, історичні евокації, зокрема про особливості закарпатської говірки, мови, якою говорять його персонажі, щедро пересипаної приказками, прислів'ями, лайливими виразами, народними піснями, легендами, прислів'ями, – таким чином він змальовує оригінальність і чарівність цього північно-мамороського етносу. У такий спосіб, автор пробуджує почуття національної приналежності, викликаючи у кожного з нас любов та пошану до рідного.

Міхаєла ГЕРБІЛ

МАДАМ БОВАРІ



Петро з Грушника

*Сокиров тя порубаю,
Та тя вержу з моста,
Не меш, курво, курварити,
Курварила-с доста!*

*Колись чоловіки ходили до війська чи
на заробітки, а жінки залишалися вдома.*

*Та довго без чоловіка витримати
не могли – шукали собі любасів.*

*Бо чоловік без бабиної сукні якось перебуде,
а баба без чоловікового гашика – не витерпить.*

Такого гарного парубка, як Дьорді Дьордьолук, не було не лише в селі, а й на всю околицю. Високий, міцний, як дуб, з довгим кучерявим волоссям, що спадало чорним водоспадом на плечі. А очі... чорні, як ніч без місяця. Як гляне – то ніби вогнем обпече. Жодна дівка не витримувала того погляду – хіба що Марічка з Грушника. Вона хитро всміхалася, коли ловила Дьордіїв погляд – бо це вона його почала, коли лишився з бараберами.

Марічка не була вродливою, але й поганою не назвеш. Не була ніколи одруженою, зате мала гарні стегна і велику пазуху – витримувала по сім-вісім мужчин за ніч.

Це ще з п'ятнадцяти літ, відколи її батько, Петро з Грушника, повернувся додому п'яний, розридався, як ди-

тина, а тоді взяв мотузку й хотів повіситись. Бо ягер Шандор оштрафував його – за дуба, якого потайки зрубав і продав волохам з Петрова. Тепер мав цілий місяць безплатно відробляти, а ще й могли посадити.

– Та цитьте вже, няню, цитьте... – гладила Марічка його по сивій голові, мов дитину, аж доки не заснув.

А тоді зібралася й пішла на Портош – до лісничого будинку, де жив уже немолодий ягер Шандор.

Наступного дня, як Петро погнав волів до лісу, Шандор чекав його в Горшлодзі, на поворотах, і сказав, що пожартував, штрафувати не буде.

– Але іншим разом не роби того без мого дозволу. Хіба я звір? Ні, Петре, я теж чоловік. Хіба мені не хочеться пляшку токайського вина у Толіяновій корчмі випити? Хочеться, Петре... ще й як хочеться...

Відтоді Петро часто продавав дрова волохам з верхнянського лісу, а додому повертався підпитим.

А Шандор пив токайське в Толіяновій корчмі, а потім ішов додому, де його чекала п'ятнадцятирічна Марічка.

Чи знав Петро, куди зникає ночами його дочка?

Мабуть, знав, але мовчав. Жодного слова не сказав.

А от люди – відали:

– З малої курварить... як і її мати... – Шкода дівки...

– Така натура, що зробиш?..

– Але й ягерові гія такого?..

– Може, юй няньом бути?..

– Може й дідом, ге-ге!..

– Я би-м му ребра поламав...

– Її би треба навчити, доки сука не підніме хвоста...

– Молоде та дурне...

Петро Бойко з Грушника, хоч і не вбогий, і не поганий, але дівки чомусь за ним не «гинули». Хоча будь-яка з них охоче вийшла б за нього, він ні до кого не залицявся, і сватів не посилав. Уже почали балакати, що «не валовшний до жоней», або, не дай Боже, «любить мужчин», як той старий Корвін із Діла.

Бо вже сорок літ за плечима, а він і не думає женитися – хоч господар добрий, йовсаг¹ великий, а сам – мов у пісні:

«Брятя ми повмерали, родини не маю...».

Брат Іванко втопився в Онтоловому озері ще хлопцем, сестра Василюк померла дівкою від невиліковної недуги, а батьки пішли спочити «у косички» вже в похилому віці.

Та коли всі думали, що Петро навіки лишиться холостяком, – він засватав Марію Іванчукову.

Довго Петро чатував за нею.

І от, одного дня зустрів її біля Кушнірьової криниці – йшла в Прицаринок сапати кукурудзу.

– Слава Ісусу Христу, дівко! – аж перелякав її.

– Слава навіки Богу, вуйку! – відповіла Марія.

– А чому ти мене вуйкаєш? – здивувався Петро.

– Що роблю? – не зрозуміла Марія.

– Чому вуйком мене кличеш?

– А як інакше? Ви ж ровесник мого няня. Він часто згадує вас.

– Та невже? З якої нагоди?

¹ Йовсаг – майно.

– Як свариться з мамою, то каже: «Як добре Петрові Бойку – не взяв нападсть на голову...».

– Пусте, – махнув рукою Петро. – Слухай, дівко, я хочу з тобою повінчатися.

– Ви, вуйку, мабуть надто раненько хильнули чарочку, – пирснула Марія сміхом, хоча всі знали, що Петро в чарку не заглядає.

Але що мала бідна дівка робити?

– Дивися, бо я поговорю з твоїм няньом, а потім пришлю сватів! – сказав Петро, ніби не почув її сміху.

– Нізащо у світі! Не вийду за вас, вуйку! – сердито обійшла його Марія.

– А це ще побачимо, – мовив їй услід.

* * *

Іванчук вислухав Петра, знизав плечима, почухав потилицю й пожалкував, що зайшов із ним до корчми, не відаючи, які в того наміри. Далі втупився у вікно – нібито крізь брудну шибку мав прийти порятунк, що вирве його з цієї складної ситуації. Але порятунку не було.

– Ну що скажеш, Іванчуку?

– Гм... Що тобі казати, Петре? Не знаю, чи захоче вона вийти за тебе. Ти ж...

– Хіба я перший чи останній беру молоду дівку за жінку?

– Петре, їй лише вісімнадцять, а тобі ж бо вже сорок...

– Та то пусте. Не схоче – примусь її. Ти ж їй няньо!

– Гей, я з нею поговорю. Якщо захоче – добре. Але примушувати власну дитину йти за вдвічі старшого... Вибач, Петре, цього я не зроблю.

- Ну-ну... Поговори з нею, поговори... Ти ж її няньо.
- Поговорю, Петре, поговорю.

* * *

Скоро після Петрівки, саме в першу неділю, отець Хортик оголосив у церкві оглашення, а вже наступної суботи вінчав Петра з Марією.

– Чи маєш ти, Петре, добру й непримушену волю та тверду думку взяти собі за жінку Марію, що її тут перед собою бачиш? – запитав священник.

– Маю, чесний отче, – відповів Петро похмуро, немов його на якусь кару прирікали.

– Чи не прирікав ти іншій дівці?

– Не прирікав, чесний отче.

– А ти, Маріє, чи маєш добру й непримушену волю та тверду думку взяти собі за мужа Петра, що його тут перед собою бачиш? – звернувся отець до дівчини.

– Маю, чесний отче, – відповіла Марія весело й щасливо, наче все життя мріяла повінчатися з Петром.

– Чи не прирікала ти іншому мужеві?

– Не прирікала, чесний отче.

«Господи, що це з нею?» – дивувались люди.

«А він якийсь похмурий... немов його силоміць до шлюбу привели...».

«Навіщо ж тобі це було треба, донечко?» – тяжко зітхав Іванчук.

«Ой, занастила ти свою голівоньку, дитино... занастила на віки...» – ледь стримувала сльози Варвара Іванчукова. А коли священник поклав епітрахиль і хрест на праві руки Петра й Марії, що лежали на Євангелії, жінка мало не зомліла.

– Я, Петро, беру тебе, Маріє, за жінку, і прирікаю тобі любов, вірність та чесність подружню, і що не залишу тебе аж до смерті. Так мені, Боже, поможи – в Тройці Святій єдиний, і всі святі, – повторив Петро за священником.

– Я, Марія, беру тебе, Петре, за мужа, і прирікаю тобі любов, вірність, чесність і послух подружній, і що не залишу тебе аж до смерті. Так мені, Боже, поможи – в Тройці Святій єдиний, і всі святі, – повторила Марія.

– Що Бог з'єднав, того чоловік нехай не розлучає, – поблагословив їх отець, а тоді, взявши вінці, почав їх вінчати.

Спершу – Петра:

– Вінчається раб Божий Петро з рабою Божою Марією в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Потім – Марію.

А далі, тричі:

– Господи, Боже наш, славою і честю вінчай їх.

* * *

Увечері, вже на весіллі, отець Хортик, дивлячись з-під брів, запитав Іванчука:

– А навіщо ви, газдо, дівку змусили за такого старого йти?

– Та не змушував я її, отче. Бог мені свідок – не змушував. Після розмови з Петром я підійшов до неї, спитав, а вона й слухати не схотіла. А через два тижні – ні сіло, ні впало: «Я Петра люблю. Петро – гарний парубок, багатий, кохає мене й буде мене поважати. Добре мені з ним буде!» – ось і все.

– Та воно, може, й так... – знизав плечима священник.

– Йой, сусідоньки милі! – ламала руки Варвара. – Просила я її, на колінах благала: не йди, дитино, за такого старого! А вона – ні, пусто: «Я Петра люблю і все!».

* * *

Та скільки ж тої любові?..

Поки не зустріла Олексу Борчу, на Шведуці, коли йшла до старої Коптілихи, що була їй двоюрідною тіткою.

Коли Олекса посміхнувся до неї – неначе сонце в її душі зійшло..

Здавалося, що весь світ усміхнувся їй.

На серці стало радісно, мов у дитинстві, коли няньо подарував їй ляльку.

А далі...

А далі – опинилася в кущах. З Олексою.

А з ним було добре.

Було весело.

Не як з Петром.

Любов до Петра розвіялась, розтанула, як чорна хмара після бурі.

Вона почала ненавидіти Петра.

Скоро люди дізналися:

«Гляньте, що витворює молодиця!».

Дізналася й Варвара:

– Бійся Бога, доню! Я ж казала: не йди за Петра! А ти не послухала. Тепер терпи, не ганьби себе, не будь курвою!

– Ой, небого, я тебе ніколи не бив, – гримів Іванчук, – а тепер ребра поламаю, в сиру землю зажену, не сором мене перед людьми!

Аж нарешті дійшло й до Петра, як то кажуть – останнім.

Та він не гримав, не сварився.

Мовчав.

* * *

– А знаєш, Шандоре, мій няньо був десь твого віку, коли одружився з мамою, а їй тоді було тільки вісімнадцять, – усміхнулася Марічка до ягера.

– А я не збираюся женитись, – перелякано відповів Шандор. – У мене жінка і двоє дітей. Там, у Сукмарі.

– Але ж ти мене почав. Я була чесною.

– Я тебе не кликав, ти сама прийшла. І звідки мені було знати, що ти чесна?

– А якби ти знав – не починав би?

– Не знаю. Я тоді був напідпитку.

– А якби не був одружений, узяв би мене?

– Ні.

– Чому?

– Бо ти могла б бути мені за доньку.

– А коли лізеш на мене – тоді я вже не годжуся в доньки?

– То зовсім інше діло, – відмахнувся Шандор.

– Знаєш що, Шандоре?

– Що?

– Ти велика свиня! Я більше до тебе не прийду!

І справді – більше не приходила.

* * *

Зрештою Петро Бойко дізнався і про Марічку з Шандором – сама призналась, навіть не питав.

Як, зрештою, нічого не сказав ні Марії тоді, коли дізнався про неї з Олексою Борчею.

Не дорікав ні її матері.

Але думав своє.

Згадав, що на горищі десь ще стоїть рушниця з прикороченою цівкою. І коробка патронів.

– Приладнай мені бесаги, – мовив до Марії. – Я йду в Боршу на тиждень, один ціпцер¹ мене найняв – смереки валити.

Марія повеселішала, пожвавішала, приготувала бесаги, не шкодуючи харчів.

– І постав пляшку слив'янки.

– Та хіба ти п'єш? – усміхнулася Марія.

– Не мені, а ціпцерові. Зрадіє. У Борші сливи не родять.

– Та я не шкодую, бери хоч і дві.

– Однієї вистачить.

Петро сів на мошинку до Сиготу, а звідти пересів на поїзд до Вишав. З Вишав можна було дістатись іще однією мошиною. Але до Вишав він так і не доїхав.

У Полянні, під Глухим, стрибнув із поїзда, піднявся на Опчину, а звідти спустився в Стижерет, де Олекса Борча мав хлів із маржиною і комірчину, в якій спав.

Коли Петро підійшов до загороди, пси зірвалися з місця, ланцюги аж заскрипіли, але з хати – ніхто не вийшов.

«Пішов до неї...» – подумав Петро.

Спустився стежкою до Стижерецького потоку, сів на бережок і став чекати.

Олекса повертався додому, коли вже почало світати...

¹ Ціпцер – німець.

Побачивши Петра на бережку під лісом, серце Олекси сильно забилося, хоча він і не був боязливим.

– Доброго ранку, вуйку! – мовив, не пізнаючи свого голосу.

– Комусь і добрий, але тобі, бідолахо, ні! – відповів Петро, поглядаючи на нього з-під насуплених брів.

– Та що ви, вуйку, жартуєте до ранку? – запитав Олекса, хоч і відчував, що жартів тут не буде.

– Хіба мені до жартів, неборе, коли я чатую на тебе з рушницею в руках, як на здобич. Звідки йдеш?

– З дому, – відповів Олекса, шукаючи вихід, але нічого в голову не приходило.

– З дому, з дому, але з мого, так? Будь чесний хоч перед смертю.

– З вашого, – признався Олекса, згорнувши очі.

– Ну, бідолахо, докурварився?.. Чи варто гинути через чужу жінку?

Олекса мовчав. Він знав, що виходу немає. Мить його остання наближалась.

– Ну, перехрестись, небоже, і помолись до Бога, бо я тебе застрелю! – прорік Петро.

Олекса перехрестився і почав шептати молитву.

Пролунав постріл...

Петро Бойко зник у кущах...

Олекса довго дивився йому в слід.

«Не застрелив...», – прошепотів він пересохлими губами.

Більше до Марії не ходив... Але забути її не зміг.

Петро тоді справді хотів застрелити Олексу, але в останній момент передумав, і до сьогодні не знає чому.

– Таке воно життя – кляте-трикляте, – прошепотів Петро, піднімаючись знову на горище за рушницею.

Другого дня, під Облазом, лісоруби знайшли застреленого ягера Шандора.

* * *

Кажуть, що до двадцяти п'яти років чоловік жениться сам, до тридцяти п'яти – женять баби, а після сорока – чорт. Але чорт теж не обійдеться без баб.

Після того, як Марія Іванчикова йому відмовила, Петро Бойко довго думав, як би то зробити, щоб її засватати. Він говорив з її няньком Іванчиком, але той не дуже зрадувався такому зятеві, а Варвара й чути не хотіла.

Петрові пригадалося, як йому розповідав Іван Росолик, що закохався в Морчу Зінькову так, що гинув за нею:

«Встаю – Морча перед очима, лягаю – Морча перед очима, йду на роботу – бачу Морчу, йду з роботи – бачу Морчу, не можу без неї жити. Не можу їсти, не можу спати, за три місяці – лиш шкіра та кістки. Прошу її, благаю: «Виходь за мене, Морчико!». А Морча: «Приходь завтра, приходь після завтра, приходь через тиждень, приходь через два...». Поки не направив мене до старої Гузачки старий Косован, хай буде йому Царство Небесне! Як прийшов я до Гузачки, заходжу в хату, а там, Господи, не хочу й пригадувати, гадина висить на жердці, а в кутку на полиці – біла ворона, на печі чорний кіт, всюди висить зілля, горшки, горнята, пляшки та пляшечки, кіськи з різних тваринок і птахів, і що тільки там не було...».

– Ти хочеш, щоб тебе дівка полюбила? – запитує мене стара, навіть не відповідаючи на моє «Слава Ісусу Христу!».

– Та хочу, – відповідаю я.

– Я можу це зробити, сину, можу, але тобі не треба цього. Якщо вона тебе полюбить, ти не доживеш до сорока, вона зжене тебе зі світу.

– Я без неї сам піду зі світу, – посміхаюсь я гірко.

– Ні, не підеш, – каже стара. – Завтра ти будеш вільний, розлюбиш її, забудеш її, покохаєш іншу дівчину, що живе між двома водами, і будеш щасливим. Хочеш?

– Та хочу, – відповідаю я, хоча і не розумію, як це все буде.

– Ну тоді, – каже мені стара, – візьми оцей клаптик зі старого постола, а ось цим ножем вирубай в ньому дірку. Вечором піди до неї, і коли вона вийде, поглянь на неї через цю дірку. Потім йди собі і не повертай погляд, навіть якщо вона буде кликати тебе. Після цього сокотися, щоб не зустрітися з нею дев'ять днів.

Я заплатив старій за пораду, зробив усе, як вона сказала, і Морча зникла з моєї голови. Через дев'ять днів я прийшов до неї, подивився на неї, і вона вже здається мені байдужею, навіть негарною, хоча раніше була дуже гарною.

– Ой, куди ти ходив, золотику, я тебе чекала, – кинулася Морча до мене, обіймаючи, як ніколи до того.

– А навіщо ти мене чекала? – запитую я, ніби здивовано.

– Я згодна віддатися за тебе.

– А мені тебе не треба, в мене є дівка.

– Котра? – аж вигукнула Морча.

– Анна Білашиха, – відповідаю я, навіть не знаючи, чому саме так сказав, адже я жодного разу не розмовляв з Анною, і не думав про неї, але це слово так прийшло мені на язик.

Повертаючись від Морчі, я зайшов до Анни, як легінь до дівки. Коли виходив від неї, дав собі справу, що її хата – між двома водами: Ронішорою та Сушманом.

«Піду до Гузачки, – подумав Петро. – Вона, кажуть, вже осліпла, але ще допомагає людям».

Ближчачись до її хати, в Петра мороз по спині лізе від усього почутого, але стару Гузачку застав сидячи на призьбі. Вона тримала чорного кота в подулку і щось шепотіла, ніби з ним розмовляла.

– Що, небоже, не хоче дівка виходити за тебе? – запитала вона, не привітавшись.

– Не хоче, – відповідає Петро.

– Вийде, полюбить – вона твоя суджена, але щасливим з нею не будеш, довгий час.

– Чому?

– Бо так вам судилось, скоро розлюбить.

– Та нехай, спочатку хай полюбить, а вже після того побачимо...

– Приходь через три дні...

Через три дні стара дала йому якийсь порошок у хустині.

– Пантруй дівку, – каже вона. – А коли зустрінеш її, посип перед нею оцей порошок, щоб вона перейшла через нього. Після цього дев'ять днів не показуйся їй на очі. Через дев'ять днів запитай, чи хоче вона вийти за тебе.

Коли він, рівно через дев'ять днів, спитав Марію, чи вийде вона за нього, та відповіла, мов її питали щось просте, як: «Чи хочеш води?».

– Вийду, – сказала просто.

І вийшла.

Через рік у них народилася Марічка. А потім...

Потім вона зустріла Олексу.

* * *

Марія заспокоїлася на довгий час. Петро думав, що назавжди. Видавалося, що в них усе владналося, що можна жити, як усі, і що більше не буде бурі. Та через три роки, саме на Христу День, коли вона вирушила пішки до Сигота, поміж Верхнянкою та Нижнянкою її наздогнав пан нотаріус Годжа. Їхав бричкою, мов пан з книжки, і запропонував підвезти.

Марія спершу завагалася – де їй, простій молодиці, до панської брички...

– Ну що ви, молодице? Хіба я вас з'їм? – жартома мовив нотаріус. – Чого боїтесь?

Марія знітилася, але погодилась.

Нотаріус, звісно, не з'їв її – але, як тільки доїхали до Горавиць, уже обціловував її і ліз під спідницю...

Вона не пручалась. Їй було добре – як з Олексою.

Він повів її в готель «Корона».

Марії й не снилось, що коли-небудь зайде до такого люксового дому... І не тільки зайде – а буде в ньому щасливою. І з ким?

З паном нотаріусом..

Та хто б таке повірив?..

Відтоді Марія почала частіше ходити до Сигота. Найбільше – тоді, коли Петро йшов у бутин або в полонину. І майже завжди їй траплялась якась «підвізка», щоб не йти пішки, не втомлювати ноги, і – не гаяти часу.

* * *

Петро стояв наче закам'янілий і дивився кудись у далечінь – туди, понад Грицковом, де над трійцею столітніх дубів, що мов вартові стояли на роздоріжжі – один шлях ішов на Верхнянку, другий на Коштіль, а третій – на волохи, – кружляв чорний ворон.

Він з'явився наче з Ноевого ковчега – без дому, без пристанища.

«Мабуть, ровесник із тими дубами, над якими кружляє, – подумав Петро. – Якось старий дід Семен із Шепуського казав, що ворон живе понад триста років...».

І дуби, мабуть, стільки ж бачили...

«Та нащо мені зараз думати про воронів і дуби... Мабуть, я вже прожив половину свого нещасного життя, а далі?..».

– Ну, хто його знає?... – зітхнув, махнув рукою, наче відганяючи невеселі думки.

А може то й голос Феді Воронька, що раптом заграв у пам'яті, не давав спокою:

«Моя Анна теж футилася з тим Рішковим легінем, але я його добре – двічі колом по ребрах. Ади, і досі нахрамує! А її – петлю на шию та на гринду, а вона: „Йой, не вішай-ня, Федьку! Більше не буду...”».

«Не будеш, суко, не будеш, бо тепер тебе вішаю!» – кажу їй та тягну, як козу до гринди.

А відтак витяг ремінь із холошень і бив, доки не знеслилив. Відтоді, здавалося, осялася... Ади, яка господиня з неї!

І він думав, що таки справді осялася. Може, розповів їй Олекса про їхню розмову в Потоці Стижеретському... Але що там – почала знову! І з ким?

І хто знав би, чи довідався б узагалі, якби не Федя Воронько, що перестрів його під Грицьковом і каже:

– Я бих тобі щось сказав, Петре, але не смію...

– Та чого не смієш, Фе?

– Бо тото таке діло...

Петро, якому хтось поцупив драчку з возарні, подумав, що Федір щось знає, або й бачив, хто вкрав, і навіть зрадів:

– Кажи, Фе, я не удам, що від тебе знаю.

– Знаєш, я, може, й мовчав би, але й сам через таке пройшов... із моєю Анною...

Петро відчув, як гарячий клубок котиться догори й застрягає в горлі.

Він думав про драчку, а тут – певна річ – про Марію...

Невже знову?..

Почала?..

Коли?.. Де?.. З ким?.. – ревіла його душа, як поранений звір.

Ні! Він більше не зможе терпіти... Більше не зможе простити...

– Гайдамашина племінниця, Нуцька, ота розноока, працює прибиральницею в готелі «Корона», – каже Федір, – і розповіла Василю Гайдамашиній, що твоя Марія часто зустрічається з нотарем Годжею. Він винаймає там кімнату... а вже що вони там роблять – сам поміркуй...

Петро окам'янів, ніби хтось відібрав у нього мову.

* * *

– Маріє, правда, що ти?.. – запитав її лагідним голосом.

– Що?

- Що ти... з нотарем?..
- Що я?.. З яким нотарем?..
- З Годжею... ви зустрічаєтесь?
- Де ми зустрічаємось?..
- У Сиготі... у готелі... у «Короні»...
- Хто тобі таку дурню в голову набив?
- Люди говорять, Маріє...
- Не все правда, що люди говорять!
- Збирайся!
- Куди?..
- Ідемо до нотаря!
- Ти що, здурів, чоловіче?!
- Маріє!
- Що?..

– Я тебе ні разу не бив, Маріє... Але якщо тепер не підеш зі мною до нотаріуса – завтра вранці не побачиш, як сходить сонце, – промовив тихим, майже шепочучим голосом Петро.

Таким спокійним вона його ще ніколи не бачила.

Спокійним – і страшним.

Марія враз зрозуміла: він не жартує.

Що він справді здатен убити.

– Не треба, Петре!

– Що – не треба, Маріє?

– До нотаріуса йти... Більше не буду, клянусь усім святим!..

– Треба, Маріє. Треба, – повторив він, усе ще спокійно.

– Петре... якщо треба, то треба... Я знаю: якщо не піду, ти мене вб'єш... А я не хочу, щоб ти гріх на душу взяв. Я піду з тобою. Але після того накладу на себе руки. Моя душа й так уже проклята... – сказала вона рівно, без сліз.

І Петро зрозумів: вона не бреше.

Вона справді може вбитися.
А дитина?!
Господи, яке кляте оце життя...

* * *

До нотаріуса пішов сам.

Сидів у приймальні разом з іншими селянами, чекав, поки назвуть його ім'я. Нарешті:

– Заходьте, газдо! – приязно запросив його Ференц Годжа. – У чому справа? Когось до суду подаєте? – спитав, звично прикидаючись привітним.

– Я нікого до суду не подавав і не збираюся подавати.

– То, може, я можу чимось допомогти?

– Можеш, Ференце... Можеш... – вимовив Петро, дивлячись йому прямо в очі.

Нотаріус здригнувся. Хотів було щось відповісти з насмішкливою поблажливістю, та глянувши на обличчя того, хто стояв перед ним – міцне, кам'яне, з тінню розпуки в погляді – передумав.

– Може, дивуєшся, що я тобі «ти» кажу, паном не величаю?

У голосі Петра бриніла якась крижана тиша – спокій перед бурєю, який лякає більше за крик.

Ференц знімає очі. Він раптом відчув, що перед ним стоїть не селянин, а хижак, що прийшов по своє.

– Ну, кажи, дивуєшся? Бо ми разом до школи не ходили, га? Бо ми разом гусей не пасли?! Говори!

Ференц відчув, як мороз повзе по спині. І ще – щось солоне на губах. Невже кров?

– Я, вуйку... – почав він, тремтячим голосом.

– Не «вуйкай» мені! Ти старший за мене, але я тебе зараз так «вуйкну», що тебе холодною водою обливати будуть...

– ?..

– Я чесний чоловік, хоч і письма не знаю, а вчених поважаю. Але тобі викати не буду – бо ми обоє топчемо ту саму жону! Зрозумів, Ференце?! Чи, може, тобі ножем по горлянці розказати?!

Хоч і не знав, котрої з його любасок цей чоловік мав на увазі – бо було їх у нього чимало – та Ференц кивнув, що зрозумів.

– Дивись мені, щоб не довелося вдруге до твого кабінету заходити, бо то буде твій останній день!

Петро вийшов, грюкнувши дверима. І більше до кабінету Ференца Годжі йому й не довелося заходити.

* * *

Та життя Петра з Марією не складалося...

Чи то чари старої Гузачки недовго діяли...

Чи, може, ворожка щось знала, але недоказала – та щось не виходило, не клеїлося.

«Жона гарна, як квітка... працювита, як бджілка... мовчазна, як тиша... але як нападуть на неї биги – гейби не вона, не Марія...» – зітхав Петро.

Після пригоди з нотаріусом трохи втихомирилася...

А потім око впало їй на шваґра Пейтера з Бікокерту.

Чим Петро з хати тим Пейтер до хати...

Петру вже, мабуть, здавалося, що змирився з Марією-ними любасами. Але його тесть – ні.

Чатував на Пейтера, поки зловив його з Марією.

В їхній хаті.

У самій Петровій хаті.

Марія дверей не відкривала – довелось Іванчукові вивалити їх.

Увійшов до хати разом з Дмитром Лупшаком та Ільком Бачієм.

Пейтер, переляканий, як спійманий горобець, тремтів увесь і щось белькотів. Відпрошувався.

Його зв'язали й кинули в підвал.

– Там сиди, поки Петро повернеться!

– Люди добрі, я відкуплюсь, я вам... Відпустіть! – благав Пейтер.

– Якщо Петро захоче – відпустить, а не захоче – вб'є, – відказав суворо Іванчук.

– Файно ти честуєш мій сивий волос, доню... – з доктором мовив до Марії.

Марія мовчала, ніби води в рот набрала.

– Хіба я тебе силоміць за Петра віддавав? Чи твоя мати?.. Ти ж сама хотіла, а як вийшла – то шануй! Варто було б, аби він тобі ребра поламав, побив, як гадину – може, тоді розум би до голови вернувся! Я поки що дитинча до нас заберу – не буде воно в такому кублі рости. А завтра Петро повернеться – тоді й вирішимо, що й як.

Але вирішувати вже не довелося. Бо Марія...

* * *

Вістка про смерть Марії облетіла село, як чорний птах...

Зависла над Петровою хатою чорна хмара...

Задзвеніла людям у вухах, як церковний дзвін...

– Марія Петрова померла!

– Йой, не говоріть!
– Де таке?!
– Та що ви?! – дивувалися люди.
– Кажуть, що втроїлася...
– Напилася якоїсь біди...
– Якоїсь солуції...
– Ой, яке горе!..
– Нещастя!
– Варе нехуťов?
– А хто його знає?..
– Здавалось, що жили добре...
– Не мали нестатків...
– Хіба хтось від нестатків губить життя?..
– Найскоріш – з буяйства.
– Айбо, вона казала, що втроїťся... та ади!..
– У сім’ї – і щастя, і горе буває. Але ж не кожен через
це троїťся...
Люди судили... говорили... перешіптувались.
А Петро стояв, як укопаний...
Пригадував Марію – ще тоді, коли вперше з нею го-
ворив:
– Ви, вуйку, мабуть, надто раненько хильнули ча-
рочку, що мене сватаєте...
– Дивися, бо я поговорю з твоїм няньом, а відтак
пришлю сватів!
– Нізащо у світі не вийду за вас, вуйку!
– А це ще побачимо...
Згадав і стару Гузачку...
– Що, небоже, не хоче дівка виходити за тебе?
– Не хоче.
– Вийде. Полюбить. Вона твоя суджена... Але щасли-
вим з нею не будеш довгий час.

– Чому?
– Бо так вам судилось. Скоро розлюбить.
– Та нехай... Спочатку хай полюбить, а вже потім побачимо...

– Приходь через три дні...
А через три дні:
– Пантруй дівку. Коли зустрінеш – посип перед нею оцей порошок. Щоб вона через нього переступила. А потім – дев'ять днів не показуйся їй на очі. На дев'ятий день – спитай, чи хоче вийти за тебе.

– Вийдеш за мене, Марі?
– Вийду.
– Любиш мене, Марі?
– Люблю...

І тепер йому причувався голос священика...

– Чи маєш ти, Маріє, добру й непримушену волю та тверду думку взяти собі за мужа Петра, що його тут перед собою бачиш? – питав священик.

– Маю, чесний отче.
– Чи не прирікала ти іншому мужеві?
– Не прирікала, чесний отче.
– Аж утроїлася сама... Наклала на себе руки... То священик на похорон не прийде, – міркували люди.

– Прийде, та лише запечатає могилу, і тільки...
Та священик Хортик прийшов.
Відслужив похорон.

А перед тим – спитав Петра та Іванчука:
– Думаєте, вона могла втроїтись добровільно, чи то, може, трапився нещасний випадок?

– Хто знає, як то було, отче? – відповів Іванчук за обох.

– Господь милосердний, відпускає всім гріхи, – сказав священник. – Я відслужу похорон Марії. Хай буде мій гріх. І відслужив.

* * *

Не треба було йому до Гузачки ходити... Ой, не треба...
Треба було, як був ще молодим легінем, женитись...
Але тоді чомусь не хотілось...
А як захотілось – то вже на молоденьку дівчину...
А міг знайти вдовицю, й жити спокійно, газдувати...
Завинив він перед Марією, ой завинив!
Хай їй Господь простить гріхи! І йому – бо великий гріх скоїв, як ходив до ворожки...

Ось що зробила та Гузачка...

Петро згадав, як йому розповідав старий Кукул:

– У Свинному Потоці жила стара дівуля, Ануца Чокотіш... Гидка, як потвора, ще й без лівого ока, але багачка на все село. І якось чи сама щось натворила, чи до ворожки пішла – не знати... Але її засватав молодий легінь з Берсани – Флоря Саламандру, так його звали. Люди дивувались, але мовчали. Думали – злакомився хлопець на йовсаг...

Але жили спокійно, у мирі та злагоді, як пара, що Бога за плечима має.

І любилися – насправді! Ануца любила Флорю, бо було кого – файний чоловік, як ангел з церкви. А Флоря любив Ануцу – бо не видів нікого красивішого за неї. Бо вона його зачарувала... Але тото щастя було коротке.

Ануца занедужала і померла. Жоден дохтор не міг їй допомогти. А перед смертю покликала Флорю і сказала:

– Я скоро помру... Після моєї смерти, як відправиш по мені всі служби, можеш женитися. Все, що маю – залишаю тобі...

– Не говори так, Ануцо... – пробував зупинити її Флоря.

– Цить, Флорьо! Не перебивай... Я знаю, що говорю.

Ось там, за гриндою, документ. Я все переписала на себе, щоб мої далекі родичі не зазіхали на твій йовсаг...

– Ти одужаєш, Ануцо... – пробував знову Флоря, але та не дала йому договорити.

– А тепер, поможи мені, щоб душа моя пішла зі світу спокійно... Йди, і там, біля призьби, в кінці хати, закопаний глечик... Розкопай його, візьми, і понеси через дев'ять меж. А там – розбий. А тоді скоро повертайся додому... Йди, чоловіче, йди...

Пішов Флоря. Так і зробив.

А коли вернувся – в ліжку замість Ануци лежить якась баба... поморщена, бридка, ще й без одного ока...

– Де моя Ануца?! – верещав він. – Хтось украв мою Ануцу-у-у! Люди! Де моя Ануца!?

– Та ось вона, в ліжку. Померла, бідна... – сказала котрась із сусідок.

– Моя Ануца була файна, як ангел! А це... це якась потвора! Це не вона! Де моя Ануца?!

– Та вона такою й була завжди... Тільки ти бачив її файною... Бо вона тебе приворожила...

* * *

Шваг Пейтер – зі зв'язаними руками, ногами, ще й ротом, щоб не міг кликати... мокрий і смердючий, бо зро-

бив на себе всі потреби – лежав, стиха стогнучи. Потім знепритомнів. То приходив до тями, то знову губивсь у темряві.

Не відав, скільки часу минуло, відколи його кинули в підвал.

Спершу було тихо, як у гробі. Лише десь мишка в куті хрумкала...

Чекав довго. Хотілось, щоб повернулися Петро з Іванчуком. Може й з людьми...

Нехай роблять, що хочуть, аби вже прийшли.

Може й не вб'ють. Але здоров'я – відберуть...

Та ніхто не приходив.

Ні Петро, ні Іванчук, ні люди...

З часом стало байдуже. Знову знепритомнів.

Коли опритомнів – чув зверху галас.

Хтось голосив, плакав, молився...

Ступали, стукали, бігали...

Потім голос священика...

Мабуть, здурів...

А далі... далі вже не він сидів у підвалі, а хтось інший...

Іванчук випустив Пейтера вже після похорону Марії.

Спершу забув за нього – було людно.

Потім – не міг.

«Хай посидить...» – подумав.

А вночі прийшов з ліхтарем.

Вивів на двір. Розв'язав.

Сказав стиха:

– Марії вже нема на світі...

Пейтер мовчав.

– Йди, неборе... Йди, помолись за її душу. І не говори нікому. Забудь...

Дьордьолюк

*Ой, гаю, каже гаю,
Бараберський краю,
Через тебе, куплераю,
Я грошей не маю.*

*Барабери – то були такі бутинароші, що від ранньої
весни до пізньої осені ходили на заробітки в ліси, а на
зиму не верталися додому, як інші люди, а купували
бочку бринзи, мішок муки на кулешу, солонини
та всього, що треба, горілки та вина, й засідали
на зиму в кабані. Там їли, пили, грали в карти та
наймали дівчат, аби їм було веселіше.*

Дьоко Дьордьолюк виріс у свого вуйка Василя Сийного. Йому було сім років, коли той усиновив його після того, як батькові розчавило ногу в бутині, й той більше не міг ходити на заробітки. А вдома, слава Богу, аж четверо діточок.

– Я візьму Дьока до себе, Одо, – сказав Сийний сестрі.

– А я знаю? – знизала плечима Одотя.

– Тобі буде легше – одним ротом менше... Ади, твій Дьорді – слаба надія, вічний каліка...

– То хай бере до себе Олексика або Михайлика, якщо хоче допомогти нам. Вони найменші, а Дьоко вже може тобі хоч дрова та воду занести до хати. Добре, що не кличе старшу Одотьку, аби йому прислужувала.

Василеві Сийному не треба було служниці, бо мав аж три дівулі – старші за Одотьку, а хлопцем і сам собі послужиш.

Дьоко не виріс у хаті вуйка Василя, а в бутині, між бутинарошами та кіньми.

Спочатку хлопець був радий – бо вперше сів у мошинку до Сигота, а далі великою машиною у «світ широкий».

А там, у лісі, біля дерев'яного будинку – гойдалка, а перед будинком – річка, плесо: купайся, риболов, гуляй скільки хочеш...

Та Дьокові на забави не вистачало часу.

Він мусив вставати ще вдосвіта, кидати сіно коням у ясла, потім напувати їх, а коли лісоруби йшли в паркет, він допомагав кайманці: носив воду з криниці, що під явором – добре, що недалеко, допомагав застеляти ліжка, чистити картоплю, перебирати квасолу. До вечора ж – стайня мала бути чиста, як касарня!

– Зарано ти мордуєш хлопця, Васи, – сказав якимось Іван Гусарь.

– А тобі яке діло, Іване, я тут кірон чи ти?

– Чорт у дзвони, а дідько в клепало – до чого тут твоє кіронство?

– Я йому вуйко, а не ти! Хлопець мусить мати дисципліну!

– А це не дисципліна, а кара, Васи. І якщо ще раз бринькатимеш мені про своє кіронство, то я хоч завтра перейду до бригади Івана Кадолика, або й до Михайла Перчика. Не журися – без роботи не залишусь.

– Та я не... Я тільки так...

– Я теж не... Тільки так, – усміхнувся Гусарь.

* * *

Василь Сийний був кіроном, і неабияким. Хоча й лихий на язик – «гірший від Василини Притисканчиної», – сміялися люди. Скупий – що два рази одне би їв. Трохи брехливий, не додержувався слова, але до нього в бригаду лісоруби йшли радо. Бо мався добре з панами, і брав найкращі паркету – на рівнині. Не треба було дертися бердами, а там, на рівнині, можна було зрубати найбільше лісу, і заробок був найбільший. Та от тільки Василь людям платив, як було домовлено:

– Маєш о стільки на день – і все! – решта лишалася йому.

Правда, ділився й з касиром, а може й з іншими шефами...

Конюхом у Василя був Віктор Сободиш. Але навіщо такого бугая тримати коло коней, коли це може зробити й малий Дьокко? Віддаливши Сободиша від стайні, той почав ненавидіти хлопця. Нібито це він винен, а не кірон Сийний.

Сободиш не мав усіх кіз вдома. Бувало, стоїть – і зразу почне плакати, без жодної причини. А іншим разом – регоче, ні з чого. А вночі – Господи, прости! – стогне та горланить, ніби його душить нечиста сила.

Водили його й до доктора Вішика, що лікував нервових і «пустих». Вішик дав якісь таблетки, але того невилікуєш.

Какали, що колись, як був парубком, заложився, що піде в опівночі на цвинтар.

– На цвинтар – і я піду! – казав хтось. – Бо там християнські тіла спочивають у Господі. Але ану спробуй під-

нятися вище – на жидівський кодришур, де кишить не-
певнятами й злими духами! Бо то самі нехрещені там
лежать.

– І туди піду! – вигукнув Сободиш.

– А звідки нам знати, що підеш? Може, дійдеш до
середини кодришора, а нам скажеш, що був аж до жидів-
ського теметова, – дражнили його хлопці.

– Видите цей ніж? Я його встромлю в одну з могил.
А завтра вранці підемо разом за ним!

– Гаразд! – заложилися хлопці на корчагу горілки.

І як піднявся Сободиш уночі на цвинтар, де ховали
євреїв, раптом через село пролунав дикий, несамовитий
крик.

Усі гуртом кинулись туди – і знайшли Сободиша не-
притомного, лежачого на могилі. Бідолаха, коли встром-
ляв ніж, не помітив, що встромив його крізь полу свого
сардака. А коли хотів піднятися – подумав, що мертвий
тягне його за полу.

І з того часу йому скаламутилось: то регоче, то пла-
че, а вночі виє не своїм голосом...

* * *

У будинку лісничого, в якому жили лісоруби – в
ягерській кабані, як називали її люди, – жив і старий
лісник Трокслер. Хоч мав свою хату внизу, в селі, але
залишився доживати вік там, де все життя працював.

– Дружина померла, діти одружені, а внуки, якщо
хочуть бачити дідуся, хай приходять до мене! – казав.
– Ади ж я їм і гойдалку зробив, і плесо виривав, і кроликів
наплодив, а бджоли – для кого тримаю?

Старий Трокслер ставився до малого Дьока, як до власного внука. А коли бачив, що Сийний кривдить хлопця, не мовчав:

– Дивись, Васи, бо не буде добре! Є такий закон, що не дозволяє знущатись із неповнолітніх дітей! Перед лісничим домиком, недалеко річки, старий зробив собі альтанку. У теплі дні сидів там, читав книжки, а коли побачив, як малий Дьоко підкрадається ближче, і дивиться – мов зачарований – на книжку, не сміючи торкнутись, запитав його:

– Дьоку, ти хотів би навчитися читати?

Хлопець помахав головою – хотів би.

– Ну то не гайймо часу! – сказав Трокслер. – Зачекай трішки...

І вже за хвилину Дьоко писав на папері: А – велике, а – мале. Шукав букви в книжці, тицяв пальцем і радів:

– Ой, скільки тут букв «а»! – тішився, вважаючи, що вже вміє читати. Наступного дня Трокслер спустився до села, а повернувся з *Букварем*. До вечора його учень уже писав і читав слово «ма-ма».

Через короткий час Дьоко читав з *Букваря* мов із води. Але кайманка Цилина Петрикова почала скаржитися Сийному на малого – мовляв, той більше не допомагає їй, а цілими днями сидить із «біхалами» та говорить сам із собою, як дурний.

В одну неділю, коли Дьоко вивів пасти коней на поляну, недалеко кабани, і саме читав уголос з *Букваря*, Сийний підкрався ззаду й почав періщити малого березовим прутом:

– На тобі – Ма-ли-на! А це – Ма-ши-на! А це – Ма-ри-на!
Хлопець, перелякавшись, що Василь порве книжку, схопився й побіг до Трокслера.

– Не боїшся Бога, планетнику? – крикнув старий.

– Бити хлопця?! Відтепер він залишається в мене. Я поговорю з його батьками й віддам до школи.

– А вам яке діло, Трокслере?! – розсердився Василь.
– Я його хочу в люди вивести!

– Гарно ти його збираєшся виводити! – буркнув старий. – Все, хлопець залишається в мене, поки вияснимо, як і що...

Сийний не смів сперечатися з Трокслером, бо той мав силу – знався з усіма панамі, а подейкували, що й до партії якоїсь вступив. А тепер ці «партійні» мали силу над усім.

Третього дня Сийного покликали до посту міліції – питали, чи правда, що він змушує до праці неповнолітнього хлопця, і чи не б'є його.

Василь відпирався, викручувався, але врешті пообіцяв старшині, що більше малого не змушуватиме працювати. Що відведе його до батьків, бо він, мовляв, хотів допомогти, а то ади – як вийшло...

– Не забуду я вам цього, Трокслере! – погрозив на прощання.

– Не лякай мене, Василю! – відповів старий спокійно. – Бо я таких, як ти, не боявся ніколи. А хочеш – можемо розкопати й інші речі: як ти розбагатів, як став кіроном... Дивись, щоб мені язик не розв'язався!

Сийний глипнув переляканими очима, і пішов, не сказавши навіть «будь здоров».

– Варе, що хотів казати Трокслер про Василя? – дивувалися лісоруби.

– Давня казка! – махнув рукою Гусарь. – Що було – минуло. Не варто й згадувати...

* * *

Правда, люди трохи здивувалися, коли кілька років тому Василь Сийний раптом купив аж три пари коней, побратався з панами, зібрав бригаду лісорубів і почав кіронити над ними.

– Звідки в цього бідолахи взялися гроші? – дивувались.

– Не гнівись Бога! Василь не з самих бідних у селі. Назбирав гріш до гроша – то й купив. Що в тому злого? – відказували інші.

– Та злого, може, й немає. Але й доброго – не знати, чи є...

– Василь не з найбагатших, але й не з бідноти.

– Ади, є в селі хто багатший за Остапа Вітрика, Івана Клима чи Степана Левишиного? – запитав хтось.

– Немає!

– Та де там!

– Хто з ними зрівняється?

– Та куди нам до них?! – відповідали.

– Ге, а тоді чому жоден із них не кіронить, а кожен заробляє чесно своєю парою коней?

– І це правда! – погоджувались.

Василь Сийний подався бутинарошити через Прислоп аж до самої Кирлібаби – після того, як посварився зі старим Калаєм Бурсуком через кайманку Лейбиху. Не могли її поділити, бо молодиця, чомусь, усе більше тулилася до Калая, а Сийному щораз частіше відмовляла. Той не стерпів – «утер носа безличній курві».

Калай Бурсук, закоханий у Лейбиху до нестями, накинувся з сокирою на Сийного. Але інші бутинароші схопилися, відібрали від обох сокири, вивели перед бараки й сказали:

– Тепер бийтесь, скільки вам душа схоче!

Любаси повскакували один перед одним, махали кулаками, плювалися, проклиналися, побожились – а потім... розійшлися.

– Ади кокошелики-когутики! З гребенями, як сокира в руці, а відійми сокиру – блаженькі, як ягнята. Тьфутьфу, нівроку! – осміяла їх Лейбиха, якій було гордо, що через неї чоловіки ледь не повбивалися.

– А навіщо тобі йти аж так далеко? У наших краях повно бригад! – питала його жінка.

– Кирлібаба не така вже й далека. Чув, що там найкраще платять.

І справді – Сийний повернувся звідти з добрими грішми. Купив три пари коней і став кіронити.

* * *

У Кирлібабі Сийний працював у бригаді гуцулів із Сучавських Дзворів, якою керував Ілля Коцюбей. Попрацював добре – цілих три місяці. Але коли прийшов час розрахунку – касир чомусь не з'явився. Чекали зо три дні, поки не знайшли бідолаху повішеним, недалеко від їхнього паркету... без грошей.

– Ну і треба було вішатися через таке? – дивувалися гуцули.

– А што мав робити, як гроші пропали?

– Може, хтось украв від нього?

– Та, може, й сам профірітькав з курвами – бо й горілку любив, і молодичь.

– Пам'ятаєте, як казав, коли був на підпику: «Аби горілки, пачки та молодичь ломом!».

– Ну й до чого його довело?

– До того, що й нас без грошей лишив...

– Та, може, нам відшкодують?

– Ага, відшкодують... Що з воза впало – то пропало!

– Якби ся не повісив, то може ще й щось би вийшло, а так?

– Ви пам'ятаєте старого Степана Боднара? – запитав Іван Савчук.

– Ей, такого кірона, як він, не було й, мабуть, не буде, – мовив хтось із гуцулів.

– Но, то коли він був молодим – дуже заможний чоловік. Кіронив, мав по дванадцять пар коней! Жиди ходили за ним, кожен тягнув, аби вів людей на роботу.

А одного разу, в Требушанах, звалив сокирою старого дуба. А дуб, як падав, порунтав каміння. Дивиться Боднар – а там щось блищить на сонці. Придивляється – а то золоті гроші, цілий котелок червінців! Хто знає, хто їх там закопав – може, опришки, може, злодії, а може й якийсь боєр...

Приніс той котелок до колиби, де спали бутинароші, та й каже:

– Таке й таке єм знайшов.

Дав кожному з хлопців по червінцю, навчив, аби тримали язик за зубами – бо за таке діло можуть і шандарі тягати. Одного погнав за горівков, другого до вівчарів по барана, третього – по вино. А ввечері всі гостяться: їдять, п'ють, співають, флуєрають, фіглюють...

А лиш Боднар сидить, супираний. Не п'є, не їсть, не веселиться.

– Ба, што варе такий невеселий наш кірон? – дивуються люди, придивляються – а Боднар... плаче. Так плаче, що аж сіпає ним, а сльози з очей, як біб, котяться.

– Навіщо плачеш? – питають. – Та не плач! Бо такого чоловіка, як ти, рідко знайдеш. Маєш добрий заробок, коні, велике господарство, а тепер ще й золотих знайшов!

– Я саме за то й плачу, – каже Боднар. – Бо маю досить усього: гроші в банці, што забажаю – можу купити. А тепер, дивіться, ще й котелок з червінцями знайшов. Хіба не міг би хтось інший знайти – якийсь бідняк, аби ся трохи підняв? Правду люди кажуть: «Пес на високу купину кіронить, аби май висока». Немає правди на світі, ой, немає... А мені навіщо бути найбагатшим багатчем? Нащо, люди добрі?..

І справді – не минув і тиждень, як згоріла хата у Боднара. На другий тиждень здохли всі коні – від якоїсь пошести. А до того ще й банкір утік з його грішми. Жінка з тяготи захворіла й померла – як у того Йова з Біблії...

Боднар продав усі землі, потратив усе, що мав, на лікарів, та жону не врятував. Померла.

Ця Варвара – то вже друга його жона.

Зостався Боднар без гроша, бідний, як церковна миша. З тяготи розбетег, робити не міг. Продав останню дарабку землі, купив револьвер, заніс до церкви, аби йому Бог простив гріхи – бо мав намір застрелитися. А решту грошей поклав у кишеню – аби мали за що його похоронити.

Та перед тим пішов у лазню скупатися. Як скупався, як не скупався – цигани вкрали одержу з грішми і з револьвером.

Зостався... у чім го мати родила.

* * *

Хтось доніс шандарям, ті й кинулись шукати циганів-злодіїв, а Боднар... сміється, аж трясє ним.

– Уже найбіднішим, як тепер, не можу бути, бо не маю нічого...

Так і врятувався Боднар від самогубства. А відтак потроху задопомігся, оженився – мав троє дітей, жив помірно. Багачем більше не хотів бути. Як мав зайвих грошей – роздавав бідним.

– От так, – закінчив Савчук свою історію про Боднара. – А наш касир... повісився, ге...

Пани дали лісорубам якісь гроші й пообіцяли, що відшкодують пізніше.

– На кінський Великдень... – махнули гуцули рукою й подалися до роботи. Бо як повернутись додому без грошей?

* * *

– Не лякай мене, Василю, бо я таких, як ти, не боюся ніколи. А хочеш – можемо розкопати й інші речі. Як ти розбагатів і став кіроном. Дивись, щоб мені язик не розв'язався!

Ніхто ніколи прямо не закидав Василеві Сийному, що він розбагатів нечесно. Люди говорили щось поза спиною, може й заздрісно – але в очі ніхто не смів. Та так, як сказав старий Трохслер, ще ніхто не висловлювався.

Хоча ніхто не пов'язував самогубство касира з Василем багатством. По цей бік Прислопа й не знали про смерть Йовшка, а по той бік – не відіали, що Василь розбагатів. Але ягери знаються між собою, знають усе...

То якщо знав – чого мовчав?

А тепер, ні з того ні з сього:

– «Можемо розкопати... Дивись, щоб мені язик не розв'язався!».

– Чорт би його забрав, – буркнув Василь. – Ліпше не дражнити старигана. Якщо мовчав досі – то, може, й далі мовчатиме. А може, то тільки якась бинуяла...

У той день, коли мав приїхати касир із платнею, Василь пішов шукати пістряків. Було якесь свято, вже й сам не пам'ятає яке, бо скільки років відтоді минуло... Люди не працювали.

Так, блукаючи лісом, дійшов аж до одного з присілків Кирлібаби. Аж дивиться – недалеко від дороги, біля криниці, під ліщиною, якийсь чоловік лежить і хропе, як свиня в хлівці. Голова на шкіряній сумці, наче на подушці з гусячого пір'я, а поруч – порожня пляшка з горілкою.

– Та це ж Йовшко, наш касир! – зрадив Василь.

– Йовшко! Пане Йовшко! – пробував збудити його. Але той лише пробурмотів щось, перекинувся на інший бік, зсунувши голову з сумки.

Василь заглянув до сумки – добре знав, що там гроші. Озирнувся – чи ніхто не бачить, і... зник у кущах.

Поблизу бараку сховав гроші під кам'яною скелею, добре прикрив, аби не промокли. А потім ще два дні разом з гуцулами чекав касира.

Василя ніколи не мучила совість – ні за вкрадені гроші, ні за смерть Йовшка. Але у своїх щоденних молитвах він завжди шепотів:

– Упокой, Господи, душу раба Твого Йовшка...

* * *

Малий Дьоко зістався у Троклера. Той навчив його читати, писати, рахувати, а далі вже й підручники з другого, третього, четвертого класу дав. Приніс йому й інші книжки – малий страх, як любив читати!

– Занапастив дитину, а я хотів його вивести в люди! – бідкався Сийний.

– Ага, вже виведеш його в люди, як попахав письмо, – погоджувався один з бутинарошів.

– З такого вже чоловік не буде!

– Панам треба письма, а біднякам навіщо?

– Не квапесь дурне говорити, з хлопця може вийти пан! – гримнув на них Гусарь.

– Що му віє під лехман...

– Коли з пса сало...

– Хто видів, аби з бідняка пан виріс?

– Ану, закінчіть! Бо тепер не ті часи! – урвав їх Гусарь. – Якщо ви своїх дітей до школи не дали, то не значить, що нема ошколей. Ади, у Верхнянці є ж Руска школа?

– І яка з неї хосна? Якщо діти навчаться письма, то розбагатіють?

– Та де!.. Ліпше вчитися газдувати!

– Скоро настане час, коли не буде ні багатих, ні бідних, а всі люди будуть рівні – так, аби ви знали!

– Ви што хочете сказати, што будете на рівні з кіронами? З такими, як Сийний?

Ха-ха-ха! Що вам прийшло в голову, вуйку Гусарь!

– Не тільки я. І ви. І не тільки з кіронами, а й з фабрикантами, банкерами, мошієрами...

– Ото ви, вуйку, хочете, аби ми всі розбагатіли? А хто тоді буде працювати?

– А ми не розбагатіємо...

– Тоді вони збідніють? Що-що?

– Ніхто не збагатіє і ніхто не збідніє. Усі будуть рівними. Все, що вони мають, стане спільним – народним.

– То ви хочете сказати, що коні Сийного стануть нашими кінями? І моїми теж?

– Та й твоїми. А гроші, які заробимо, будемо ділити порівну.

– Досить базікати дурниць. Лягайте спати. А хочете коней – заробіть і купіть, хіба я вас спираю? А ви, Гусарю, краще б ходили до церкви, як на ті комуністські шедінци¹, бо ади вже каламутите, – grimнув Сийний.

– А то ще побачимо, хто каламутить, – посміхнувся старий.

Іван Гусарь любив заходити до вчителя Ференца Сидоряка. Туди приходив і чеферіст Микола Удрічук, і робітники з сигітських заводів: брати Іван та Василь Семенюки, Юра Небиляк та Степан Романюк. Там можна було такого сякого почути, що й не приходилось вірити. Але найбільше любив, коли учитель Сидоряк читав вірші з книжечки:

*«І на оновленій землі
врага не буде, супостата,
а буде син, і буде мати,
і будуть люде на землі»².*

¹ Шедінци – збори.

² З вірша Тараса Шевченка «І Архімед, і Галілей».

– Якраз тепер настає цей час, – пояснював учитель.

* * *

– Но, люди добрі, умер Йосіф! – сказав весело Василь Сийний, повернувшись із міста, де їздив по харчі для лісорубів.

– Хто умер, Васи?

– Йосіф Вісаріонович! – радів кірон.

– Котрий у біди Йосіф?

– Котрий, котрий – Йосіф Вісаріонович Сталін!

– Вождь?

– Да, саме він!

– А ти што такий радий, гейби ти перекосив, вадь переорав?

– Та ми ні не перекосив, ні не переорав, але вже не буде мати чим гордуватися Іван Гусарь. Вже не буде мати ким нам сталінікати!

– Не гідно ся радувати чужому горю, Васи! Помер, то й помер – хай му Господь простить гріхи.

– Який Господь? Сталін не вірив у Бога! Як можна таке простити?! – розсердився Василь.

– А ти звідки знаєш, чи Сталін вірив, чи не вірив у Бога? – запитав хтось з лісорубів.

– Ге, та всі комунішти не вірят у Бога, – відповів Василь.

– Ей, таке вкажеш, Васи, што не є што в дві тріски взяти! – почали дражнити його.

– Ти хочеш казати, што й Гусарь не вірує в Бога?

– Аж комунішт, то не вірує. Бо комуніштам не дозволено вірити – ні в Бога, ні в ікони, ні до церкви ходити! – пояснив Василь.

– Не меліть дурниць, – втрутилась кайманка. – Вуйко Гусарь молиться – як вранці, так і ввечері.

– А то, може, так – для людського ока. А в Бога – не вірую, що вірить. Аж вірить, то не є комунішт!

– Ну й наплодилося всяких! – сплюнув Йосип Коренець. – Комуністів, єговістів, баптістів... Ану дивися, я б таких з села вигнав!

– Ага, виженеш... ха-ха-ха!

– Нині-завтра вони нас виженуть!

– Хто? Комунішти?

– Комунішти, баптішти, єговішти, фашчісти – один чорт!

– Та чорт не такий страшний, як оці!..

– Кажуть, що в Романії позабирали землю у людей – коні, корови, все, все. І позаписували в колектів!

– Ну, та й що з того – живуть же в колектіві! – сказав Василь Притисканчин.

– Ей, Васи, тобі добре говорити, бо в тебе стільки поля, як у дідька на припічку! А в мене три гектарі – як би хтось брав, я б му запрятав сонце! – озвався Петро Тончі.

– А тоді що зроблять ті в яких по кілька десятків гектарів?..

– Мене то обходить, я за себе говорю! Як ми відберуть землю – з чим зостанусь?! – розсердився Тончі.

– Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні! – розсміявся котрийсь із лісорубів.

– Але Вуйко Сталін знає, що баба ще й козу має! – додав інший.

– А ви знаєте, як хрестилася баба Гафічка перед образом Сталіна? – запитав Ілько Жолоб.

– Ні, кажи нам! – озвались лісоруби.

– Та як зайшли рускі та завісили образ із Сталіном на Сільській хаті, баба йде у Прицаринок бур'яну, хреститься перед образом, вертається додому – знов хреститься.

«А чого ви, тітко, хреститесь перед Сталіним?» – спитала її Анна Павкерка.

«А чого, чого?.. Як висить у образі на стіні, то мусить бути якийсь мученик. Правду маю?».

«Тітко, це не святий, а Йосиф Віссаріонович Сталін!».

«Ага... а що він, тетина, зробив, за які чудеса його в образ поклали?».

«Та він, тітко, визволив народи з-під фашистського ярма!».

«Ой, тетина дитино... коби нас визволив і від оцих проклятих москалів, бо вже не годен прожити через них – лізуть, як єгипетська саранча: все „Давай кушати!“, та „Давай кушати!“... Та коби кушали, тетина Анничко, але ж зжеруть геть усе!».

Анна Павкерка перелякалась, глипнула ліворуч та праворуч – чи ніхто не почув її розмови зі старою – і відтоді, як зустрічала Гафічку, переходила дорогу на інший бік.

Скоро після Сталіна помер і Трокслер.

Перед смертю покликав до себе Дьока й почав його навчати:

– Тобі вже нівроку – дванадцять літ. Не залишайся тут із твоїм вуйком, бо він тобі гірший за ворога. Йди до Великого Бичкова – там є школа. Знайди директора Штефана Дьордіку, скажи, що я тебе до нього послав. Я з ним домовився. Ти здаш там екзамени, а від осені підеш у п'ятий клас. Школа має інтернат – будеш там спати...

Дьоко дивився на Троклера з повними очима сліз.
– Я хочу залишитися з вами, – ледь проказав малий.
– За мною завтра приїдуть сини й відвезуть до себе.
Я вже надто слабкий, аби лишатись тут. Давай, я обійму тебе... Коли будеш мати час – прихोдь до мого сина Андрія, там мене знайдеш. Добре? – посміхнувся Троклер.
– Добре... – ледь прошепотів Дьоко.

* * *

Малий Дьоко, якого вже всі вважали дорослим і кликали Дьордієм, більше ніколи не побачив Троклера, бо той упокоївся в Господі того самого 1953 року, що й Сталін – тільки Великий Вождь помер у березні, а Троклер – у червні.

До Великобичківської школи він так і не пішов, ані директора Штефана Дьордіку не шукав. Подався до Гутині шукати бригаду Олекси Гайдамаки – «бригаду бараберів».

Усі добре знали, що Олексу зі своїми бараберами можна знайти щонеділі в корчмі Василя Миндрула – «Холодна криниця», під Гутинею, на самому краю села Кречешти.

Олекса вислухав Дьордія, посміхнувся, а потім попросив корчмаря, щоби нагодував хлопця й навіть налив йому глечик вина або кухоль пива – що сам забажає.

Дьорді попоїв гарячої квасольової чорби та смачних голубців, і навіть кухоль пива випив, аби барабери не подумали, що він якийсь «пуцверінок».

– Ще зарано тобі, Дьордію, бараберити, – посміхнувся Олекса Гайдамака.

– Я від семи років у бутині, а мені вже дванадцять.

– А я думав, що тобі буде около п'ятнадцяти – нівроку, який виріс! Легінь! Але ти ліпше йди собі додому, піди до ошколи, найди собі якесь легше ремесло. Тепер є в чому вибирати, немеш ціле життя тягатись бердами, як ми. Ось тобі трохи грошей – як заробиш, віддаси. А тепер іди.

– В мене є свої гроші, – відповів Дьорді.

– Ну, якщо маєш свої, то інше діло, – сховав Олекса гроші до череса.

– Ну, як не приймаєте мене у свою бригаду, то я піду собі – до волоських бригад.

– Бувайте здорові! Ось тут гроші за обід і пиво! – кинув Дьорді банкноту на стіл і подався до виходу.

– Ану диви на нього – який гордий. Стій, легіню!

Дьорді зупинився.

– Я люблю в кого є самоповага! Хто поважає себе – поважає й інших. А я тебе навіть не спитав: чий ти, легіню?

– Я – старший син Дьордія Дьордьолюка, – відповів хлопець.

– Ага... Жаль, що твій няньо залишився калікою. Ми з ним у Трибушанах дрова ризами гонили, навіть цімборами добрими були. А ти, легіню, з такого тіста зліплений, як і твій няньо.

Пам'ятаю, одного разу, в Рахові, заходимо до корчми – «Колиба Пелехатого Лейби», так вона звалась. Ми – голодні, як вовки. Випили карафчик паленочки, поки жид нам готує вечерю. А він, бітанга, підігрів нам прокислу кашу з бараниною.

Кушаю я, кушає Дьорді – не можна прожерти: квасна, смердюча.

«Прокисла каша, Оле!» – каже мені твій няньо.
«Прокисла, Дьо!» – погоджуюсь я.
«Ану, Лейбо, ходіть сюди!» – кличемо його.
«А що гія, файним легіням, чесним газдам?..» – підлізає до нас Лейба, як чорт під монастир.
«А подумай, що нам треба?» – питає грізно Дьорді.
«Може, ще палиночки?» – підлабузується Лейба.
«Ньє!» – кажемо ми.
«Винця?.. Пивця?..».
«Ньє!».
«Може, дівчаток – легіні хотять?».
«Ньє!».
«А тоді чого бажають, чесні пани?» – вже почав лаякатись.
«Сідайте, Лейбо, повечеряєте з нами!» – каже твій няньо, хапаючи його за комір і садовлячи на лавку.
«Це для мене велика честь, легіні, але я собі не позволяю з вами за одним столом сидіти. Ви мої клієнти, я вас поважаю!» – белькотів переляканий корчмар.
– Ану, позвольте, позвольте собі, пане Лейбо, та повечеряйте, – додаю я, посміхаючись.
– Дякую, хлопці, я вже вечеряв... вже вечеряв... – складає руки Лейба, як на молитву.
– Нічого страшного, ще повечеряєте раз, – кажу.
– Ой, та я не можу, хлопці, давайте я вам ще палиночки принесу... – знову пробує викрутитися.
– Ану сиди спокійно та бери ложку в руки! – гримнув кулаком по столу твій няньо. А я, усміхаючись, витяг з-за пояса револьвер, що купив того ж дня від якогось поляка, чи, може, чеха, й поклав його на стіл.
– Хлопці, бійтесь Бога, що ви хочете зі мною зробити?.. Хочете ограбувати мене?! – забелькотів Лейба.

– Не крути дурня, Лейбо, ніхто тебе не обкрадає! – кажу.

– Ми тільки нагодуєм тебе тим, чим ти нас хотів годувати. Давай, бери ложку – і жри!

І таки жжер корчмар всю ту прокислу кашу. Опісля ще тиждень пролежав у ліжку, казали, мало не віддав душу чортові, – розсміявся Олекса Гайдамака. А тоді звернувся до Дьордія:

– Можеш залишитись з нами, але запам'ятай: життя бараберів файне тільки в співанках...

*Ой, гаю, каже гаю,
бараберський краю,
через тебе, куплераю,
я грошей не маю...*

Затяг котрийсь із лісорубів пісню, а решта підтримали:

*Ай лиш роблю бутинами,
мене ручки болять,
коли прийду додомочку,
зо мнов не говорять...*

*Мати каже – йди з дому,
няньо – заберися...
нема кому й указати –
синку, не журися...*

* * *

Колектив у Верхнянці не зробили, зате створили «Товаришію». Маржин від людей не забирали, бо хто мав що? Хіба пару волів, коней та одну корівчину. Може ще й телятко, або дві. Овець багато ніхто не мав: десять,

дванадцять, ну, найбільше. Свиней – по одній-дві. А кури? До курей комуністи ся не чіпали.

А які то були комуністи?..

Петро Махайчик, той самий, що ходив записувати маржинку, а перелякані люди ховали вівці по хлівцях – блеяв по-овечому, а вівці відзивалися, і він їх записував у свою «ірку». Через це й прозвали його Петро Бегекало.

Ще була Анна Павкерка, відома в селі як Кочан.

Прізвисько Павкерка приклеїлося до неї за те, що вона постійно згадувала Анну Паукер – міністра закордонних справ Румунії та лідерку Румунської комуністичної партії. Анна Кочан завжди ставила її в приклад:

– Товаришка Павкер горі, товаришка Павкер долу, товаришка Павкер так говорить, товаришка Павкер нас вчить...

От і залишилася Павкеркою.

Але найзапеклішим комунякою був Яков Льопак. Він чекав колективізації, як каня дощу, бо мріяв стати головою колгоспу. Ще більше цього хотіла його жінка Василина, що всім вихвалялася:

– Мій Яков буде начальником!

Яков – ветеран війни, червоноармієць. Після закінчення війни побував у Радянському Союзі, його запросив бойовий товариш, що став головою колгоспу у Великому Бичкові.

– Був ти у песій лабі, а не в Радянському Союзі! – дражнив його Міцьо Гирч.

– А я тобі оце про... про... про... пуск покажу! – заїкаючись відповідав Яков.

– По-по-показуй своїй Василюні, а не мені! Ти був по той бік Тиси, у Великому Бичкові – там теж Мараморощина, але окраїнська...

– Але то-то-то все Радянський Союз! Питайте Михайла Ретіка, ми разом воювали!

– Якщо куріца – не птіца, то Масква – не заграница! – підморгував Ретіко, ніби підтримуючи Якова.

Але Яков усе мріяв про колгосп, якого мав назвати «Червона Зірка»: на прицаринках – буряки, свиноферма, де працюватимуть такі, як Міцьо Гирч, що хіба свиней пасуть, а ще птахоферма, де начальником буде Михайло Ретік – бойовий товариш, бо там відповідальність невелика.

– Ну, Миха, станеш начальником і будеш Якову яйця лічити! – жартували добровольці.

– Птіцеферма, птіцеферма, птіцеферма строїться, а калгоспнік відить яйця, кагда у бані моється! – сміявся Михайло.

Над цією комуністичною трійцею верховодив Іван Курдилюк, якого люди не любили і навіть побоювалися.

– То великий паскудник! – казали про нього в селі.

Ходила така історія: сорок четвертого року, коли забирали євреїв, Курдилюк пообіцяв своєму сусідові Елісею Найману, що сховає його сімнадцятирічну дочку у своєму підвалі. Найман віддав йому всі гроші й коштовності. Курдилюк справді доглядав дівчину – Рифку, так її звали – але жив із нею, як із жоною, поки його не впіймала Варвара, його жінка. Почала погрожувати, що замельдує його, аж доки не прийшли червоноармійці. Тоді Курдилюк запросив до хати радянського офіцера, напоїв його і віддав йому Рифку. Офіцер забрав її із собою – дуже вже була гарна.

Марічка

*Ой ширіка полонина,
ширіка, ширіка,
ай не пас бих на ній вівці,
якби не Маріка.*

*Ой, якби не Маріка,
її червоні лиця,
не носив бих за ременцем
солодкі яблиця.*

*Давно, ще при туй Романії, ще перед комуністами, були
куплераї. Там було багато дівок – не тільки з міста,
але й з навколишніх сіл. Одні з них потрапляли до
куплераю з нужди, бо не мали з чого жити, але були
й такі, що йшли туди добровільно – бо там жили
по-панськи і заробляли добрі гроші.*

Такий куплерай був і в Сиготі, у Гридін Морі, там,
де тепер готель.

Марічка, після смерті Шандора, хоч і не любила його,
відчувала потребу чоловіка. І мабуть, якби лісник не
помер, то вона таки пішла б до нього, хоча й зарікалася,
що не піде.

Але такій дівці, як Марічка, не довелося довго чека-
ти – любко сам прийшов. Хортиський капітан Луїз Кертес
запропонував їй роботу – мовляв, прибирати в домі його
друга, Адальберта Арані.

Це – для людського ока і для батька її, Петра Бойки. А насправді Марічка не працювала ніде – жила з Луїзом у борделі, що знаходився в Млиновім Саду, на березі річки Ізи.

Додому приходила рідко, бо зима 1943 року була люта.

Люди знали, що Марічка «живе в борделі», бо там, у куплераї, тішили хортиських офіцерів ще дві дівки з Верхнянки – Гафія Гутинюкова та Василюк Канюк з Ями Бабичанської.

– Та що, робить Марічка в пана Арані, як і я!

– Ади, там вони з гусарами крутять у куплераї!

– Та не лише вона – там повно дівок! – перемивали кісточки молодіці.

– Добре, що можуть, – вставлялася стара Дрейкуни-ха. – Якби мені хоч тридцять, то й я пішла б у бордель!

Найбільше плітувала Юлча Бурсова – жінка старости.

– Ой, жоньки чесні, та ж оті звії соромлять усе село! Мій Ілько вже не може голову між панамися висунути – всі знають, що в борделі є й наші дівки!

– Дивіться, хто говорить! – сміялися з неї люди.

– Звися на звії скажись!

– Доганя котел сковороді – та обидвоє на грані!

– Та ті хоч дівки, а ця курва має чоловіка, а з офіцерами... один злізає, а інший вилізає!

– Таконь-так, ні... але тот капітан, що жиє з Марічкою в куплераї, часто ходить і до Юлчі.

– І в день, коли Ілько не вдома!

– Пожене дурня в оруді, а сам гепкає Юлчу кілька хоче!

Та Юлчин роман з капітаном гусарів Луїзом Кертесом закінчився трагічно.

Одної ночі староста Ілько Брус застрелив Юлчу, а потім і себе. П'яний вернувся додому пізно вночі і застав свою жону в ліжку з капітаном. Вийняв пістолет і кількома пострілами покінчив з нею, а далі – з собою.

Про тоту подію говорили по всьому селу, цілу зиму:

– Здурів Ілько, за таке пусте...

– Та хіба ж Юлча перша, чи послідня?!

– Застрелив її, то застрелив, але навіщо було й себе?!

– Вже міг капітана застрелити!

– Люди, майте розум! Та не застрелив Ілько нікого!

То капітан його застрелив, а тоді й Юлчу, аби все списати на старосту.

– Да-да! То бізуно так і було!

– А як інакше?..

Старосту Ілька в селі не любили. Бо ще в тридцять дев'ятому, як угорське військо увійшло в село, він побратався з хортистами та став для всіх як хазяїн, ще й кумився з командиром:

– Наказую вам, – говорив з церковного ґанку, – не чинити ніякого опору! Не розмовляти з воєнними, язик тримати за зубами! Приймати солдат у хати, пригощати, поводитися з ними як із своїми хазяїнами!

Солдати відразу порозходилися по хатах – шукали, де заночувати, де коней прив'язати. Інші пішли просто до корчми, підхмелились, а сам командир – оселився в хаті самого старости.

Люди були незадоволені: закрили границю, вже не можна було продавати сіль, не можна ходити на ярмарки, та й страх мали – бо повної окупації ніхто не

ждав. Багато хто знав, що Польщу вже забрали німці, що Угорщина і Румунія стали союзниками Гітлера, що румунські війська покинули Ардял, а чехи – свої пости на півночі.

– Розпочинається новий поділ світу! – хрестились люди.

А староста – Ілько Брус – не журився нічим. Бо він уже тепер обіймався з самим командиром, пили вони разом, як добрі цімбори.

– Ви дуже гарно нас прийняли, пане старосто, – похвалив його командир.

– Ми прийняли вас як своїх господарів, – сявав Ілько.

– Мої солдати вам шкоди не зроблять я за них ручуся. А ви, пане старосто, відповідаєте за своїх!

Командир незабаром напився і почав ляскати Ілька по плечу. А той і радувався, і боявся водночас. Бо хто зна, що в голові того хортиста. Чув він про таких – і не лиш добрі речі.

– Вам, пане арнодь, легше – командуєте своїми. А я за моїх людей боюся...

– Чого вам боятися за своїх людей? Хіба ви їх не знаєте? – запитав командир.

– Саме тому й боюся, пане арнодь, що знаю їх добре, – відповів староста.

– Ну, якщо з'явиться якийсь бунтар, то скажіть мені. Я його провчу!

– Якби лиш один, то не біда... Але ось недавно я довідався – від своїх людей, – що один селянин зібрав у себе тайну сходку. Обговорювали там, як утекти з села. Я знаю, хто був присутній.

– Оце добре, дуже добре! Ви розумний чоловік! Ми їх усіх заарештуємо.

– Ось тут, пане арнодь, маєте список.

– Це добре, це дуже добре! – знову повторив п'яний командир, ляскаючи Ілька по плечу. – Ви нам дуже згодитесь!

І з тої ночі по селу пішла тривога.

Хортисти не дозволяли втікати з села.

Тих, хто пробував утекти – ловили. Деяких розстрілювали на місці. Інших – вішали на видному місці, перед корчмою чи церквою.

Люди вже й не хрестились – страх так їм скував душу.

Тільки шептали:

– Боже, не допусти гіршого...

– Ілько душу продав...

* * *

Через рік Марічка повернулася додому. Луїза Кертеса відправили на фронт – мабуть, через історію зі старостою села. Залишатися в сигітському домі розпусти вона не захотіла, а до того ж її батько занедужав. Точніше, не тілом захворів, а розум його затьмарився.

Щоранку виходив з хати, лагодив віз, мастив колеса, а тоді гукав на свою покійну Марію:

– Марі, ану напій коней, бо йду в ліс! Марі, де ти, Марі?

Коли бачив, що Марія не відповідає, заходив до стайні, а звідти виходив веселий:

– Агі, я вже серджуся на Марію, що коней не напуває, а вона, виявляється, їх до річки погнала!

Після цього заходив до хати – і забував і про Марію, і про коней.

Іншим разом ішов аж до річки шукати Марію та коней, розпитував у людей:

– Не бачили мою Марію?.. А моїх коней не бачили?..

Що мали казати люди?

Що Марія вже давно на цвинтарі...

Що коней його забрали хортисти...

– Вертайся додому, Петре, – казали йому. – Марія вже напоїла коней і погнала їх назад.

– Агі, ми, мабуть, обійшлися! – плескав у долоні й повертався.

Інколи розмовляв із Марією вдома:

– Ой, Маріє, Маріє... гіркий наш світ, тай три дні! Ти не хотіла за мене йти, вуйком мене кликала... А потім таки вийшла. Айбо ти не знала, як воно було... Опісля кажу: «Вийдеш, Марі, за мене?» – і ти вийшла, ще й дуже, дуже мене любила... А опісля?.. Опісля...

Часто говорив і з Олексом Борчою:

– Я хотів тебе застрелити, але не застрелив. Бач, не застрелив... Не знаю, чому, але не застрелив. І Годжу не зарізав, бо темниці боявся... А Шандора – того застрелив. Бо Шандор...

– Цитьте, цитьте, няню, не кажіть таке, – приголублювала Марічка старого і наливала йому камфорового лікеру. Тоді Петро втихав.

Одного ранку Петро знову пішов до річки шукати Марію і коней – і більше не повернувся.

Одні казали, бачили його під Ковником – розпитував, чи не стрічали Марію. Інші – що був на Швацькій Толоці, йшов у напрямку Гиджі.

Через три дні його знайшли лісоруби – саме на тому самому місці, де кілька років тому знайшли застреленого лісника Шандора.

Петро був мокрий, знесилений, здавалося, що довго лежав там під дощем. Лець дихав.

Привели його додому. Марічка нагодувала гарячим супом, поклала в ліжку. Петро заснув і не прокидався аж до наступного дня. А коли прокинувся – ніби повернувся до тями. Почав розпитувати, що сталося в селі за той час, мовби довго був десь у дорозі, а тепер нарешті повернувся додому.

Після обіду попросив Марічку приготувати цебер з гарячою водою – хотів купатися.

А потім сказав:

– Поклич, доню, священика.

Священик сидів у його кімнаті аж до темної ночі.

А на другий ранок, на зорях, Петра Бойка не стало.

Перед смертю покликав Марічку й прошепотів:

– Прости мені, доню...

– Та за що ж мені вас, няню, прощати? – здивувалась Марічка.

– За все, доню... за все...

* * *

У Верхнянці жони мали свій звичай: як ішлося про похорон, то казали: – Йой, який файний опривуд був!

Або:

– Не мав парть, бідний...

Чи:

– Бідна не мала парть на файний опривуд...

Бо що таке файний опривуд?

По-перше – погода: аби не дощ, не вітер, аби сонечко світило.

По-друге – скільки людей прийшло проводити небіжчика в останню дорогу.

По-третє – як голосили над труною жінки: чи з розпачем, чи так, аби лиш не мовчати.

По-четверте – скільки попів служило.

А найголовніше – яка була комашня. Бо без комашні нема опривуду, ані слави по смерті.

Петро мав парть на справжній, файний опривуд.

Осінній дощ, що лив кілька днів без упину, врешті перестав. Туман, що висів над селом розійшовся. Загріло сонечко, навіть почало припікати – ніби весна прийшла.

– Це Господь Бог з радістю приймає його душу до Своїх Небес, – хрестилися люди.

– Заслужив, ой заслужив!

– Бо мучився бідолаха тут, на землі...

– Хоч там най спочине.

– Бідний Петро...

– Бідні ми, бо він вже там, перед Господом, а нам ще каратись на тім світі, – перемовлялися стиха між собою.

Комашня теж виявилася «файна»: з усього села, й не тільки, позбиралися – хто з жалю, хто з пам'яті, а хто й із звички.

Марічка не скупилася: найняла аж дві кухарки, купила теля, десять курок і всього, що годиться.

Грошей мала досить. Потім ще й знайшла батькові пенги. Було їх багато – аж не повіриш, скільки!

Марічка все виміняла на золото. А золото – на горище. Най буде, для важких часів.

* * *

Марічка поховала батька – і відразу відчула, як щось важке, як цілі обози, звалилося їй на плечі. Гнітючий

тягар, не страх, ні – а відповідальність. За хату, за землю, за поле, що тепер її. За ниви, які треба буде орати, і врожай, який не росте сам.

– Господи, – подумала, – як я з усім тим впораюся?..

Добре хоч, що коней давно забрали хортисти, а корову продали, ще як Петро знеміг. Менше клопоту, хоч і боляче.

«Може, вийти заміж?..» – майнула думка.

Але з ким?

Хто візьме її з такою славою?..

Може, якийсь бідняк і зголоситься – за землю, за хату, за гроші. Та хіба буде спокій? Виїдатиме очі, як червоточина яблуко. Бо курва залишається курвою, так люди казали. А з такої, мовляв, господині не вийде. І що з того, що вона не така?..

Але хіба вона курва?

Хіба вона сама хотіла того?

Хіба вона не пожаліла батька?..

А потім... потім...

Та нащо згадувати?

Було, як було.

Доля така.

Треба братися до діла.

Господарювати, триматися. Але війна. І хто зна, скільки ще тягнеться ота клята війна?..

Одного вечора, коли Марічка вже готувалася до сну, хтось постукав у двері. Відчинила, навіть не питаючи хто.

Не боялась нікого. На всяк випадок, під подушкою тримала дамський «Браунінг» – подарунок від Луїза Кертеса.

До хати зайшов Петько Хренчук.

Після того, як трапилась біда в родині Ілька Бруса, Хренчука хортисти поставили старостою села.

– Добрий вечір, Марічко!

– І вам добрий, пане старосто!

– Ой, Марічко, та нівіщо ти мене паникаєш?..

– Та бо ви тепер влада, пане старосто...

– Для кого влада, а для кого – просто Петро. Або й Петя...

Марічка нічого не відповіла.

– Думаю, – каже, – зайду, побачу, як живеш...

– Це добре, що цікавитеся своїми односельцями, пане старосто. Але могли б прийти вдень, а не вечором...

Староста гмикнув, посміхнувся криво й сів на лаву біля стола.

– Слухай, Марічко... Ти ж сама знаєш, чого я прийшов. Он, пляшку лікеру приніс. Вип'ємо, поговоримо...

– А потім?.. – перебила його.

– А потім... Ти ж знаєш сама...

– Не знаю! – відрубала твердо.

– Та годі вже гратися в піджмурки, як діти. Тобі буде добре зі мною.

– О, то ви, пане старосто, хочете одружитись? Може, ви забули, що маєте жінку, трьох дівок і сина жонатого, слава Богу?

* * *

– Марічко, не біли вапном смереки, бо знаємо обидвоє, що ти...

– Що я курва? – різко перебила його Марічка.

– Я не казав цього, Марічко... але...

– Але що? Захотілось вам молодії любаски? А мені – вже остогидли ті любаси!

Спробували – не вийшло. Тепер йдіть собі, пане старосто, і забудьте, що приходили.

– Марічко, ти пожалієш за це! – сердито буркнув староста.

– Я вже жалію, що впустила вас до хати.

– Но, но... гадкуй, що говориш, бо...

– Йдіть, Петре, йдіть... прошу вас!

– Еге, прийде кумця на обідець, лиш не буде ложки!

– Мені не треба ні вашого обідця, ні вашої ложки!

– Ти ще мене на колінах благатимеш, звийо!

– Ага, дочекаєтесь!

– Дочекаюся, дочекаюся... бо вже недалеко.

– На добраніч, пане старосто! – сказала Марічка й випхала його за двері.

* * *

Марічка й гадки не мала, що староста Петько Хренчук так швидко знайде, як помститись.

А може й не знайде... Але через нього мусила покидати хату. Втікати.

На третій день після того вечора, до неї постукав Василь Хромий – той самий, що був «старшим куди пішлеш» у Сільській Хаті.

«Невже й вуйко Василь здурів? Чого ще вночі приходити?.. Може, і він до ліжка хоче?..» – майнула гірка думка.

– Ой, дитино, дай вуйкові погарчик горівки, – мовив старий, наче строфу проказав. – Бо маю таке казати, що без горівки язик не повернеться...

- Марічка всміхнулася, дістала пляшку, налила.
- Що за лихо, вуйку?
 - Ой, трапилось, дитино... Горенько! Три дні душу палила та правда...
 - Що з вашою Василюю?
 - Та з моєю Василюю все в порядку. Що з бабою станеться?.. Біда з тобою, Марічко!
 - Зі мною?
 - Ага. Ота паскуда – староста Петько – записав тебе в список на виселення. Будуть завтра вивозити на «мункосазот».
 - Бо я його вигнала з хати... Він погрожував, що покаже мені...
 - От бачиш... Ліпше би ти його прийняла, дитино, бо то великий бітанга. А тепер – вся сила в його руках.
 - То що мені робити?
 - Що робити?.. Втікати! Якнайшвидше!
 - Втікати?.. Куди? – здивувалася.
 - Куди, куди – в ліс! – аж не стримався й крикнув Василь.
 - А що мені в лісі робити? Партизанити? Опришкувати?
 - Кайманувати!
 - Кому й де? – іронічно всміхнулася Марічка, вже розуміючи, що вуйко не радить їй ставати до зброї.
 - Завтра о десятій ранку староста велів усім зі списку зібратися перед Сільською Хатою. Каже, ніби щось важне оголосить.
 - Який підлий...
 - А звідти – просто на машини. І до Німеччини. Я всіх не врятую, але з твоїм няньом добрий був цімбор. Не можу сидіти мовчки.

– І що далі? – Зранку прийде за тобою Флорін Кодрул, той легінь зі Свинного Потока. Поведе тебе в ліс, до лісорубів-бараберів. До Олекси Гайдамаки – він твого няня добре знав. Він тебе не лишить.

– А як не встигну? Як зловлять?

– То завезуть тебе на роботи до Німеччини. І хто знає, чи ти звідти коли вернешся...

* * *

На зорі, ще коли село спало, Флорін постукав у вікно. Марічка, хоч і не знала хлопця, вийшла надвір з бесагами на плечах. Подала йому торби, а сама повернулася до хати й винесла десятилітрову корчагу з горілкою – гостинець для лісорубів.

– Лягай на віз, а я тебе прикрию сіном. Поки вийдемо з села – хто зна, кого стрінем, – сказав Флорін.

Марічка лягла, а парубок накрив її веретою, а зверху – сіном.

Мусіла втікати з рідної хати, наче розбійниця якась...

А перед ким вона завинила?

Перед Богом?..

Перед людьми?..

Чи, може, перед старостою, бо не стала його коханкою?..

«Ти ще мене на колінах благатимеш, звийо!» – згадала вона його злісні слова.

А може, й справді ліпше було б... прийняти його?

Тоді не довелось би тікати в ліс – до чужих.

А що їй залишилось? Для села вона й так – блудниця. Хвойда. Звия...

А там, у лісі, хто зна, що її жде?..

Та війна ж не вічна. Закінчиться...
Так казав Луїз. Обіцяв повернутись. Обіцяв...
Але скільки можна вірити тим обіцянкам?
А не вернеться... то не вернеться. Що з воза впало –
те пропало.

Коби тільки війна закінчилась...
Закінчилась перша – то й ця закінчиться.
Тоді вона продасть хату, все, і піде жити в місто.
Далеко. Там, де її ніхто не знає.

Може в Баню, або в Сукмарь... Ардял великий – є де
сховатись.

Коли виїхали з села, Флорін зупинив коней біля
струмка.

– Можеш вилізати з-під сіна. Тут уже своїх не зустрі-
нем, – гукнув.

Коні пили свіжу воду, форкали задоволено.

– Твої коні? – спитала Марічка. Сама здивувалась,
чому питає. Може, просто хотіла порушити тишу.

– Няньові. А які нянові, такі й мої, – відповів Флорін
через плече.

– Гарні коні. Тягнуть добре?

– Як чорти, – усміхнувся хлопець. У світлі ранкової
мли Марічка раптом побачила, який він гарний.

Флорін запряг коней, стрибнув на віз і подав їй здо-
рову каменюку.

– Тримай!

– Що мені з нею робити?

– Розіб'єш мені дурну голову, якщо ми не полюби-
мось, поки дійдемо до колиби! – розсміявся Флорін так,
що аж луна покотилась лісом.

Потім, ніби нічого й не сказав, витягнув із сумки
пляшку «Секаріки», зробив добрий ковток і подав Марічці.

– Пий, дівко!
Марічка взяла, пригубила. І тільки тоді, тихо:
– Не кажи мені так...
– Як? – здивувався парубок.
– «Дівко»... Ти ж знаєш, як мене звати.
– Знаю, Марічко. Більше не буду, – усміхнувся Флорін, і заспівав жартома:

*Ой, Марічка – біла чічка,
Ай, Марічка любя,
Чи не даш ми постояти
На череві дуба?*

*Чи не даш ми постояти,
Сівор запалити?
Такого ти хлопця репну,
Що ме говорити.*

Зненацька замовк. Мов зажурився. Лиш лишився в повітрі бриніть пісні, а далі – лиш стукіт кінських копит об кремінь гірської дороги. Дзвіночки весело бринчали на шиях коней, дорога все тяглась поміж столітніх дубів. А війна, і староста, і страх перед «мункосазотом» – усе те зосталось позаду.

Марічка дивилась на простір попереду й думала: що чекає на неї далі? Яке воно – її майбутнє?

Старалась вгадати... та не могла.

– Ще багато залишилось? – спитала тихо.

– Ще досить. Он там, за тим хребтом, – відповів Флорін.

За першим поворотом він пустив віз на галявину й зупинився. Кинув перед коні жмут сіна і усміхнувся:

– Ну що, настав час. Бери камінь у руку й розбий мені голову!

– Ти, хлопче, здурів! – сміючись, відповіла Марічка.

– А як не здуріти, з такою чічкою на возі? Ну, чого чекаєш? – Флорін похилив голову. – Вдаряй!

– Кучерів твоїх шкода, – усміхнулась Марічка й провела рукою по його волоссю.

* * *

Коли дісталися, вже було далеко за полудень.

З верхів пагорбів доносились голоси: крики, команди, іржання коней, стукіт сокир, скрегіт пил.

– Варди ла вале-е-е! – закричало хтось унизу.

– Що вони гукають? – спитала Марічка.

– Кричать, що падає дерево. Застерігають, щоб не привалило когось, – пояснив Флорін.

На узліссі, перед потічком, стояла стара, чорна, велика колиба – кругла, мов вулик. Виглядала змученою, наче сама пройшла крізь війну.

Марічка постояла трохи в дверях – усередині було темно. Потім, вагаючись, ступила за Флоріном.

Всередині смерділо онучами й тютюном...

Серед колиби горів вогонь, а дим піднімався крізь отвір, зроблений у даху. Біля вогнища стояли два довгі столи, витесані з товстих колод, почорнілі від диму, що в дощову пору не виходив крізь отвір, а розповзався по всій колибі. Навколо, біля стін, стояли потлаші, збиті з грубих дощок, устелені сіном і накриті веретами.

– Тут будемо спати. Моє місце – он там, можеш лягти біля мене, – підморгнув їй Флорін.

Колиба не сподобалась Марічці. Досі вона ніколи не ночувала в подібному приміщенні, але знала: звикне. Труднощів вона не боялася. А війна... війна ж колись закінчиться. Мусить закінчитись!

Коли почало смеркати, в колибу почали повертатися лісоруби. Змучені, голодні, мовчазні. Таких голодних людей Марічка ще не бачила. Посідали на потлаші, дістали цигарки й закурили. Всі чомусь мовчали й дивилися на неї непривітними, настороженими поглядами. Навіть Олекса Гайдамака, який погодився переховати її, не сказав ані слова.

Марічка мовчки підійшла до нього й простягла пляшку горілки, яку заздалегідь приготувала. А десяти-літрову корчагу поставила під потлаш.

Олекса зробив ковток і передав пляшку далі. Пили всі, витираючи роти брудними рукавами.

І тільки тоді почалася розмова. Горілка відігнала втому і розв'язала язика.

Марічка лягла на потлаш, що показав їй Флорін, і мовчки спостерігала за чоловіками.

Ілько Коцур почав мугикати пісню:

*Ой, гулі, каже гулі,
А все гулі, гулі.
Такі маю дві білявки,
Як сиві зазулі.*

До Коцура приєдналися й інші:

*Одна була Катерина,
А друга – Ярина.
Коби прийшла ота третя –
Купив бих їй вина.*

А далі вже гуділа вся колиба:

*Ой, від вина болить шия,
А від пива – голова.
Купи, любко, горівочки –
Я від неї здорова!*

* * *

Молодиці, дівчата та парубки ховалися по лісах, але хортисти полювали на них, ловили і засилали на примусові роботи до Німеччини. Та не лише хортисти... Ті самі по собі нічого б не знайшли, бо звідки їм знати про схованки недалеко від села – як-от Яма Пинтіна, Дзвур Горшлог, Рипа, Дубу Грунь та інші. Їх туди вели свої, піддані слуги, такі як Хитайгора, Петро Джурда, Йосип Головка та Коля Чічкало – люди, готові за кілька хлібин продати й рідну матір.

Одного дня Петро Джурда, Йосип Головка та два жандарми зловили у Ямі Пинтіній братів Василя й Дьордія Кадоликів, Василя й Івана Дроздиків, Дьордія Гирю та Міця Косована. Василь Дроздик накинувся на жандарма з сокирою й розколов тому голову. А Іван Кадолик і Міцьо Косован повалили другого жандарма на землю й вирвали в нього автомат. Побачивши, що справи кепські, Петро Джурда та Йосип Головка кинулись тікати. Косован пустив чергу з автомата – Петро замахав руками, наче птах, що зривається в політ, і гепнувся на землю. А Головка зник у кущах.

– Ще зустрінемося, Йосипку! Мамку ти солодку! – крикнув навздогін Косован.

– Що тепер будемо робити? – запитав Василь Кадолик.

– Тепер нас не на роботи пошлють – на шибеницю просто! – озвався хтось.

– Як воювати – то воювати! – вирішив Косован. – Але з нашими! З рускими!

Хлопці вирушили назустріч радянським військам, що вже були недалеко в горах. Дійшовши до лінії фронту, побачили: не так воно просто перейти. Німці понаривали окопів, сторожі – на кожному кроці. Та й вертатися вже не було куди – там на них чекала неминуча смерть.

Кілька днів сиділи в яру, а однієї ночі, коли навколо стояла глуха тиша, рушили вперед і опинилися серед радянських бійців.

Думали, що разом з фронтом повернуться через своє село – та їх направили в інший бік. Спочатку до снайперів, а потім перевели до розвідки. Там вони й лишилися аж до кінця війни.

* * *

Звикла Марічка до старої, закуреної колиби...

Звикла й до лісорубів – до їхніх звичаїв, слів, до грубощів і пісень...

Навіть до горілки звикла...

А на підпитку – не відмовляла нікому...

Стала їхньою любаскою.

Любилася з кожним – бо любила любитися.

Спочатку Флорін скочив з сокирою на Коцура, але Марічка його заспокоїла:

– Я тобі не жінка, не наречена... Те, що я вам даю – вистачить для всіх.

Олекса Гайдамака вдавав, що нічого не бачить.

«Жаль дівки, – думав. – Втекла від Хренчука, а тут дає кожному... Дивні ці жінки...».

Та й не до кінця... Бо на підпитку Марічка любила хвалитися:

– Заберуться мадяри – піду від вас. Піду в місто! Буду панею! Ви ще руку мені цілувати будете – от побачите!

А потім починала співати сороміцьких пісень...

*Ой дай ми, каже, дай ми,
Та не споминай ми,
Не така ми сночі дала,
Та не споминала.*

Одного разу в місті Гайдамака зустрівся зі старо-стою Петьком Хренчуком.

– Знаю, що Іванчукова дівуля у тебе, хоснуєтєся нею всі, ха-ха-ха!

– А тобі яке діло, Петьку? – запитав грізно Олекса.

– Я можу привести її з пір'яниками і відіслати на «мункосазот».

– А я можу твою хату спалити й тебе зарізати, як барана! Не грайся, Петьку, не грайся, бо дограєшся!

* * *

На «мункосазот» почали висилати з кожної хати. Були й такі, що йшли добровільно. Їм обіцяли гори й доли – рай на землі та купу грошей.

Ілько Семенчук, який прислужував разом із Василем Хромим при Сільській Хаті, мав гарну дочку Василинку та сина Віктора, якого вже взяли на фронт. Невістка Оленка залишилася жити з ним.

– Треба би, щоби бодай одна з челядів пішла на «мункосазот», – сказав Семенчукови Петько Хренчук.

– Пане старосте, бійтеся Бога! Син на фронті, не забирайте їх. Буду вам служити все життя.

– Коби тото за мною, Ільку, коби за мною... – відпирався Хренчук, але щодня посилав Семенчука до себе додому – в поле та до господарства.

«Ніби то бідкається, що не залежить від нього, а сам має три доньки та невіску, і син не на фронті, як мій. Ади ж, не пішли на „мункосазот“. Дасть Бог, і мої не підуть».

Щоби бути певним, що Василинку та Оленку не заберуть до Німеччини, Ілько переписав на Хренчука ниву на Кашиці. Але дарма...

Одного дня, коли Ілько ввечері повернувся з Шведуки, куди його погнав Хренчук, дізнався, що його дочку забрали на роботу. Забіг, як вихор, до Сільської Хати й думав задушити Петька власними руками. Але коли зайшов усередину, там уже гуляли Хренчукові цімбори – Юра Грабчук, Цьоко Дубник, Ілько Ковник та два хористи.

– Не міг я зробити нічого, Ільку, не міг! Оленку не забрали, бо казала, що тяжка, а Василинку взяли...

– Ти ж обіцяв, Петре! – перейшов на «ти» Ілько.

– Обіцяв, обіцяв... але не зміг нічого вдіяти.

«А своїх зміг, своїх зумів...» – підкотився гарячий клубок до Ількового горла, а очі наповнилися слізьми.

– Не бий голови, Ільку. Їй там добре буде. Заробить грошей – побачиш, ще будеш радіти, коли покаже тобі на долоні німецькі марки.

– Не треба мені отих марок... – зітхнув Ілько.

– Кому грошей не треба, Ілька? Побачиш, ще подякуєш мені.

«Не діждешся ти того, щоб я тобі дякував», – подумав Ілько.

– Там їй буде добре, нічого з нею не станеться. Чи не так, панове офіцери?

– Хіба як якийсь парубок полюбить її – бо любов усюди однакова! – розреготався один із хортистів.

– Бери та випий з нами, Ілька!

– Випий, не гордуйся цімборів! – крикнув Юра Грабчук.

«Ой, не цімбори ви мені, не цімбори, але випити ви ж любите...».

– Чому не випити з добрими людьми? – підняв Ілько чарку.

Потім другу, і третю...

«Цімбори» почали співати. Хортистам подобались співанки.

*На тому боці, при потоці,
Ватерка палає
Ходім, хлопці, до дівчини,
Бо вже помирає.*

*На тому боці при потоці,
Ватерка не гріє,
Ходім, хлопці, до дівчини,
Бо вже не говорить.*

Далі «цімборам» захотілося вина.

– Йди, Ілька, до мене в підвал, ти знаєш де ключ, та принеси корчагу з вином, оту десятилітрову, з минулого року.

Ілько пішов, радо пішов...

«Ну, тепер ми погуляємо, цімборики, любі! Такого гуляння ще не було в селі... І не буде ніколи...».

Він знав все, де стоїть в Хренчуковім підвалі.

Коли повертався, заспівав:

*Ой, пийте, браття, нині,
На зеленому вині,
Бо вже завтра не будемо,
Бо все розійдемо.*

Другого дня вранці, коли Василь Хромий дошкандибав до Сільської Хати, знайшов усіх простертих на підлозі... «цімборів», хортистів та Ілька Семенчука.

Спочатку подумав, що п'яні...

– Но, там тобі! – скрикнув перелякано. – Мертві всі!

* * *

Хортисти забралися зі села...

Усі молоді хлопці, яких не забрали на роботу, пішли воювати...

Одні пішли добровільно...

Інших обдурили:

«Ви не йдете на фронт, а гардистами в села, щоб наводити порядок!».

«Вам дадуть зброю та форму – будете, як пани!».

«Їсти – скільки захочеш, пити – куди голову повернеш, а молодичь – ломом!».

«Їж, пий, душе, та веселися!».

Іншим – автомат у спину, і «добровільно» відправили на фронт.

Перекинули їх на той бік Тиси. Там хлопці кілька днів посиділи: годували добре, давали цигарки, навіть горілку. А потім радянський офіцер – червоноармієць – запитав:

– Ребята, ви добровольно?

Тим, що сказали «ні», дозволили повернутись додому. Але мало хто схотів... залишились майже всі.

З Верхньорівні повернувся тільки Іван Коренюк. Решта – вже після війни.

Хто – без рук.

Хто – без ніг.

Хто – кантюжений.

Хто – хворий.

А хто – й зовсім не повернувся...

Люди раділи...

Люди плакали...

Люди проклинали...

Михайло

*«Михайле, Михайлино,
Мамина дитино,
Ой, нащо тя породила –
Гірка твоя днина.»*

*Не питай ня, рідна мамко,
Де ся ніжка діла,
Прийшла куля з-під Градова –
Ніжка відлетіла.»*

Марічка покинула лісорубів...
Мадяри забрались...
Хренчук загинув, як пес...
Війна закінчилась...
Тепер вона продасть усе та піде далеко у вариш, де
не буде вже «курвою»...
Вона буде великою панією, а паній поважають усі...
Паніям низько кланяються... руку цілують...
Одного вечора, повертаючись додому, біля Оленю-
кової криниці, під столітнім явором, вона побачила пос-
тать, що стояла, сперта на милицю.
«Ба, хто це?» – подумала Марічка.
Коли наблизилася, побачила, що чоловік у військо-
вій шинелі, підперезаний шкіряним поясом.
– Добрий вечір! – вклонилася Марічка.
– Добрий вечір, Марічко!

– Михайле?! Це ти? – вигукнула вона, впізнавши Михайла Косована.

– Я, Марічко, я... – відповів Косован.

– Повернувся?

– Повернувся...

– Такий... – почала була питати, але одразу пожалкувала за словами.

– Такий, – тихо відповів Михайло.

– Ну, нічого!.. Слава Богу, що живий повернувся!

– Що нового в нашім куті?

– Нічого доброго, Михайле...

– Бабуся твоя померла, ще взимку, перед Різдвом...

– Чув я. Дроздик Василь отримав листа з дому.

– То, може, й про Юлину чув?

– Що з Юлиною?

– Вийшла заміж. За Ферія.

– За Чуфака? – спитав байдуже.

– За Чуфака, – відповіла Марічка. – Але її присилували...

Василь Юфурко, Юлинин батько, не віддав би дочку ні за що на світі за такого голодранця, як Михайло Косован.

Хоча Міцьо не був ніяким голодранцем – мав він і землю, і воли, і добрий рід.

Його дід, Йовжія Косован, був багатцем. А його мама – Оленка – єдина донька Йовжії та Жофії Косованів. Донька, яку не змогли вберегти від ганьби... та від смерті.

Оленка померла при пологах. У великій кровотечі.

Ніхто навіть не знав, що вона вагітна. Лише коли настав час родити, на сьомому місяці народила хлопця.

Стара Джуджурчіха врятувала дитину, але Оленку – ні.

Хто був батько дитини, так ніхто й не дізнався.

«Ліпше, що померла, – шептали баби. – Мертві не знають, що таке сором... Про мертвих або добре, або нічого».

Хтось казав, що Оленка закохалась в Остапа Калинюка, «того, що коні краде», бо файний, як біс – очима обпікає.

Інші бачили її в Сиготі з паном, що Соляною Коморою керував і часто навідувався на Коштіль.

А ще інші – з якимсь вівчарем, льопаком...

А що мав Йовжія робити? «Бий не бий – Маріка тяжка», як у народі кажуть.

Дочка померла. Парть на зятя не мав. Хоч внука би виховав, аби було кому передати ім'я й господарку... Але не довелося – невдовзі й він відійшов до Господа.

Залишилася баба Жофія – і взялась ростити того хлопця, як свою надію, як останню молитву.

І виріс Міцьо – гарний, розумний, поважний, працюючий.

Міг і відкупитися від «мункосазоту», й від «добровольців», бо, як люди кажуть, на світі лише від смерті не відкупишся...

Але закохався. В Юлину Юфуркову. І вона – в нього. На злість своєму батькові.

Василь Юфурко аж корчагу горілки обіцяв Йосипу Головкові, аби той забрав «голодранця» та виправив у Німеччину.

Та не так сталося, як гадалося.

Пізніше, коли Марічка нарізала ковбаски, сала та овечого сиру, а в чарки налила міцної слив'янки, Михай-

ло зловив на собі її теплий погляд і чомусь засоромився, мов хлопчисько, – щоки його запалали.

Вечеряли мовчки. Горілка приємно розігріла груди, а спогади ще більше.

– Дякую за вечерю, Марічко, – сказав він, відставляючи чарку.

– На здоров'я, Михайле, – усміхнулась вона.

– Ну, я піду вже, бо пізно...

– Нікуда ти не підеш, – сказала вона впевнено. – Я тобі постелила у великій кімнаті. Але спершу мусиш помитися. Я нагрію води і принесу туди, – кивнула на двері.

Михайло мовчки піднявся. Невпевнено, ще трохи незграбно пересуваючи дерев'яну ногу, накульгуючи, попрямував до кімнати.

Марічка дивилася йому вслід. В очах знову защемили сльози, коли побачила, як він важко йде, стискаючи плечі.

Такий гарний хлопець, а доля скалічила...

Михайло сів на ліжку, згодом обмився, погасив лампу і ліг.

Стара черешня обережно, майже лагідно, постукувала гіллям у шибку.

Деся за хатою гув вітер і з лісу доносилося тихе шелестіння.

Михайло не міг заснути. Повертався з боку на бік. Тіло втомлене, але голова повна думок.

Пригадалося, як кілька років тому зайшов він з легінями до Юлини.

Так бувало в селі: легінь мав право зайти до дівки, а дівка не сміла не прийняти – такий був порядок.

Легіні «йшли до дівок», а дівки «ждали легінів».

Бувало, зійдуться в корчмі, вип'ють по півчарки для відваги – і йдуть ровтою: по два, по три, а коли й більше – аж пишалися ті дівки, до кого рівно йшли «ровтою».

Матері хвалилися:

– До моєї Гафійки ровта з п'ятьох ходить!

Він тоді пішов з ровтою до Юлини. Але лишився послідній.

Бо зазвичай останній мав найбільший шанс – дівка виходила з ним на ганок, і вже там вони «говорили». А на прощання – легінь мав право поцілувати дівку.

А потім дівки перемовлялись між собою:

– Той не вміє цілювати!

– А отой як цілює! Як у казці, аж мреї беруть...

Михайлові запала Юлинова дівка в душу.

За тиждень знову зайшов. Але вже не ровтою, а сам.

А потім щосуботи – бо газдівські легіні ходили до дівок лише в суботу.

А наймити й пройдисвіти – коли заманеться.

Часом, як засиджувався, Юлинин батько ніби й не сердився, але підводився й бурчав:

– Ходім, стара, спати, бо легіням би вже час додому...

А коли пішов він з Юлиною на храм – на Велику Богородицю – до Коштеля, всі знали: це вже не гульня. Це серйозно.

І тоді Юлинин батько почав криво дивитись на нього. Бо мріяв про зятя не якогось Косована, а Ферія Чуфака, або й Андрія Паланюка – бо вчені, з Сиготу, з міст...

У кімнату тихо увійшла Марічка. Присіла на край ліжка. Не сказала ні слова.

Лягла поруч.

Михайло затамував подих.

Тиша була така, що чутно було, як стара черешня дихає надворі.

* * *

Другого дня Михайло прокинувся майже пополудні. Тяжко зітхнув, протер очі, обережно сів на ліжку й одягнувся. Потім, шкутильгаючи, пішов до сіней.

Марічка вже поралась біля печі, витягла горщик із запашним баранячим гуляшем і поставила на стіл. Посміхнулась до нього тепло, як господиня, що давно вже чекала.

– Чому ти мене не збудила раніше? – запитав він, більше для того, аби щось сказати, аби не мовчати.

– А ти боїшся, що люди дізнаються, що ночував у мене? – глянула на нього примружено, з лукавою усмішкою. – Тоді зіставайся ще, а завтра ранком збуджу тебе на зорі – ніхто не побачить, – підморгнула.

– Я не про те, Марічко, – махнув рукою Михайло, але таки залишився. І на другу ніч теж.

Тільки не Марічка збудила його... і не на зорі...

Його розбудив дзвін.

Величезний, бронзовий, привезений ще з Пешту, дзвін, чий глухий голос котився долами і луками, зриваючися об стріхи хат, стугонів понад ріками і лякав навіть собак. Його було чути аж до Добоняша, аж до Коштеля і Нижнянки. А вночі – то був не дзвін, а сама тривога.

Його звук будив у людей кров. Стискав груди.

Той дзвін лунав лише тоді, коли на село насувалася біда – пожежа, повінь, або... щось гірше.

«Горить десь, мабуть...» – промайнуло в голові Михайла.

Схопився, пострибав до вікна на одній нозі.

У сінях уже вовтузилась Марічка. Погасила лампу й почала накривати вікна темними ряднами.

– Що сталося? Чому дзвонить? – спитав він.

– Лягай, Михайле, це бандити, – спокійно сказала вона.

– Які бандити? Хто вони?

– Та хто їх знає... – знизала плечима. – У шинелях, як червоноармійці. Машинами приїжджають. Грабують, стріляють – і геть...

– А люди?

– А що люди?.. Що зробиш проти кулі з сокирою?.. Минулого тижня Токирку Василя в плече поранили, коли той обороняв хлів. Теля забрали, на машину кинули – і поїхали.

– Та не може бути... До такого вже дійшло?

– Ще не таке буде. І що найдивніше – від багатих не беруть нічого. А от у старої Катерини кабанчика взяли, дві курки...

– Курокради... – хрипко сказав Михайло.

– Коби хоч сьогодні не лилася кров, – прошепотіла Марічка і боязко глипнула на зашторене вікно.

Михайло мовчки причепив дерев'яну ногу. Взяв мильцю.

Підійшов до дверей і вже хотів відчинити, але згадав – повернувся, накинув шинель.

Марічка кинулась до нього:

– Не виходь, Михайле!

– Я мушу... Хочу бачити тих бандитів. Хто вони такі, оті «червоні»?

– Вони вб'ють тебе! – прошепотіла вона, зчепивши йому руки.

У кімнаті було тихо. За вікном лунало рівне глухе дзвоніння, наче з глибини землі піднімалося щось чорне, іржаве й безжальне.

– Думаю, не наважаться стріляти у добровольця.

– Зачекай, – сказала Марічка. – Бери хоч це з собою, – і подала йому пістолет.

Михайло глянув здивовано на пістолет і засунув його в кишеню.

Коли вийшов на вулицю, тривожний гамір піднявся в усіх кутах села.

Люди почали виходити на вулицю з вилами, сокирами, косами – хто на що поклав руку.

Михайло наблизився до них.

– Доки будемо терпіти, більше не можна! – сказав Іван Доні.

– Ади, в мене є рушниця, а в Петра Гирганця теж, – сказав Дмитро Лупшак.

– В мене теж є пістолет, – сказав Михайло, навіть не привітавшись.

– Це ти, Михайле? – запитало кілька людей одночасно.

– Я.

– Здоров, Михайле.

– Ти коли повернувся?

– Ти що, не показуєшся? – питали люди.

– Тільки вчора приїхав, не мав часу вийти, – відповів Михайло, подаючи руку своїм сусідам та односельчанам.

Люди обступили його зі всіх боків, здоровкались з ним, тисли руку, дивились крадькома на його ногу та на милицю і важко зітхали.

– Тут у нас бандити почали ночами нападати на село. Награбують і зникнуть, – сказав Петро Гирганець.

– І ми вирішили більше не терпіти. Досить їм! – додав хтось із громади.

– А хто їх водить сюди? – запитав Михайло.

– Син Чуфака.

– Фері.

– Так, так, його впізнала стара Катерина, коли від неї кабанця забрали.

– Значить, Фері, – сказав Михайло.

– Коли фронт пройшов, він назбирав таких, як і сам, а тепер грабують людей.

Тишу ночі розривав голос дзвону, крізь який було чути гул машини, що наближалася до них з-за повороту.

Люди стояли на місці, чекаючи бандитів.

Машина наблизилася до них із погашеними фарами. Спинилася недалеко попереду. Шовер увімкнув фари, і світло освітило вулицю, а разом і весь гурт людей.

Михайло рушив до машини, а за ним й інші.

З машини вийшло кілька людей, які розбіглися по подвір'ях, а один з них залишився перед машиною.

Михайло підійшов до нього і впізнав, що то Фері, хоча той був замаскований і тримав у руці наган.

У них двох ще з перед війни були рахунки, коли Михайло вдарив його перед корчмою, за те, що той образив старого Каваса – назвавши його «брудною онучею», а до того ще й Юлину...

– Зупинись! – сказав твердо Михайло.

– Відступи, брудна онучо! – процідив крізь зуби Фері.

Точно так, як тоді перед корчмою, старому Кавасові...

– Не смій грабувати чесних людей!
– Відступи, гнидо! – процідив знову Фері і підкосив Михайла, вдаривши ногою в його милицю.

– Як ти смієш, гаде?! – почувся голос Петра Гирганця, а за ним постріл рушниці.

Фері повалився біля машини. Не сподівався, що селяни мають вогняну зброю.

Бандити, побачивши ватажка мертвим, з криком кинулись до машини, намагаючись втекти, зникнути в темряві.

Люди опам'ятались, кинулись до машини і пробили всі шини.

Машина проїхала кілька метрів і спинилась посеред вулиці.

Бандити розбіглися.

– Що тепер буде? – питали одні, перелякані, бо все ж таки вбили людину, а за це їх можуть покарати.

– Та що буде? Вони ж напали на нас, ми оборонялись.

Хтось стягнув маску з лица мертвого бандита.

– Це ж син Чуфака!

– Дивіться, це Фері!

– Господи, як він посмів?..

– Хіба я ж вам не говорив, що це Фері?..

– Ви думали, що стара Катерина вигадала?

– Псові псяча смерть!

– Та не рівняйте такого лайдака зі псом! Пес стережить, а цей...

– Не забуде нам так легко Чуфак, ой не забуде!..

– Гушне ти воли з біцігель!

– Щастя, що в нас немає біцігель.

- Та ні, волів не так багато вже залишилось...
- Не турбуйтеся, нічого нам не трапиться. Чуфак не посміє йти проти громади, разом ми сильні!

* * *

Минуло кілька тижнів...

Михайло залишився жити в Марічки...

Язикаті жінки поплескали язиками, мов пранника-ми, і привикли, бо кожне диво триває три дні.

Потім хвалили Марічку.

– Дивись, як дбає про каліку...

– Хто б міг подумати...

– Така її доля...

– Кожен мусить носити свого хреста...

Весна прийшла швидко. Люди з нетерпінням поглядали на землі Чуфака, Перденка та Павелка, немов чогось очікували.

Михайло з добровольцями вирушили діяти. Обдумали ситуацію, яка виникла в цей післявоєнний рік.

У неділю Михайло виступив перед людьми біля церкви. Одні розійшлися, але багато з убогих людей залишилося і уважно слухали, що скаже їм Михайло, а може й інші добровольці...

– Християни! – звернувся до них Михайло.

– Тихо, тихо, цитуйте! – робили люди тишину.

– Ви знаєте добре, як ми жили до війни, а тепер після війни, бачу, вам теж так само живеться!

Люди мовчали... Михайло продовжив:

– Ви далі працюєте на полях багатіїв, а вони надалі вам платять, як самі хочуть за вашу працю. Вони – багатії, погнали наших жінок та людей до Німеччини, які ще

й досі не повернулися. Вони направляли жандармів до ваших хат. Вони послали наших хлопців на війну воювати в хортистське військо, а інших змусили йти «добро-вольцями» на фронт.

– Правду говорить Михайло!

– Так, так воно є!

– Поки нам терпіти таких, як Чуфак?!

– Ми, котрі повернулися з війни живими, хоча одні з нас каліками, хворими, але хочемо жити іншим життям. Ми не повернулися для того, щоб працювати на полях багатіїв!

– Досить ми натерпілися! – крикнув хтось з громади.

– Більше не будемо працювати на Чуфака та інших, як він!

– А тоді де заробимо на хліб? – запитав старий Золик.

– Будемо працювати на своїх полях! – відповів Михайло.

– Тобі добре, бо в тебе є поля, а в мене звідки?

– Буде і у вас. Ми розділимо землю багатіїв, щоб ніхто не жив у злиднях.

* * *

Чуфак поховав сина, не мельдував про його смерть. Зробив велику поминальну обідню, на яку запросив все село.

Люди прийшли на поминальний обід...

Одні зі страху, щоб Чуфак не думав, що й вони були там, коли вбили Ферія.

Інші думали, що так треба – по-християнськи...

А ще інші прийшли тільки для того, щоб наїстися добрих голубців, ріпи з м'ясом, фанки та випити кілька

чарок міцної горілки, як Миколай Цілі, який підпившись почав голосити:

– Ой, християни... ой, люди добрі... гріх такого чоловіка в землю ховати... ой, гріх, великий гріх!

Чуфак, почувши, що Цілі голосить за його Ферія, наливав тому чарку за чаркою. Поки Цілі не почав знову:

– Ой, християни... ой, люди добрі... гріх такого чоловіка в землю ховати... ой, гріх, великий гріх!

– Та цить уже, Миколаю, тільки цявориш, – grimнув хтось на нього, бо люди – людьми...

– Та ви мене не даєте до кінця дооповісти:

– Ой, християни... ой, люди добрі... гріх такого чоловіка в землю ховати... ой, гріх, великий гріх! Треба було його залишити, щоб розігнів на землі!

Люди зацікавилися...

Чуфак побілів...

Міклош та Андрі, сини Миколаєві, схопили старого й повели додому.

– Не звертайте уваги на п'яного дурня, газдо! – сказав хтось до старого Чуфака.

То горівка говорить, не він.

– Беріть, люди, та випийте за його душу!

Люди пили, промовляючи:

– Хай Господь простить йому гріхи!

– Всі ми грішні!

– Нема людини без гріха!

– Господь Милостивий!

* * *

Михайло Косован з добровольцями розробили план розподілу землі та скликали людей на збори бідняків,

але не перед церквою, а в центрі села, біля старої липи, перед корчмою.

– Не закінчиться це добром, Михайлику, – говорила перелякана Марічка, боячись, щоб з «її Михайлом» не сталося щось погане.

Так вона говорила про нього з гордістю: «Запитаю в мого Михайла»; «Йду додому, бо мій Михайло чекає мене!».

Товариші

*Доки були мадяри –
Ми хліб заробляли,
Як прийшли товариші –
Не є муки на книші,
А як прийшли комуністи –
Не було што їсти.
(з народного фольклору)*

«Комуністи не лихі люди, айбо мають над собов вождя, який не вірує ні в Бога, ні у Святу Тройцю, ні в Пречисту Діву, ані у святі образи. А того, люди, великий гріх! Бо хто таке чув – аби не вірувати в Бога та не ходити до церкви?! Боже сохрани нас від такого нещастя та від такої комедії!..» – хрестилися християни.

«Та дивітсья, люди добрі, мені казав один пан із Сукмаря, що читає новинки, що зараз усі тоти, што керують комуністами – жиди!».

«Тогди не добрі комуністи – жидва!».

«Жидва розп'яла Ісуса Христа!».

«Не говоріть дурне! Ісус Христос, Діва Марія, усі апостоли та пророки – були жиди!».

«Тото так є!».

«Чоловік, як є бітангою – то бітангою, хоч би й був жид, циган або наш окраїнець».

«Ай, мамку вам солодку! Добрі комуністи – доки дають землю, а уттак – недобрі!».

Такі бесіди можна було почути щовечора в корчмі.

* * *

Миколай Цілій, після того як голосив за Ферійом Чуфаком, довгий час не виходив між люди. До церкви йшов, правда, але до корчми – ні. Боявся старого Чуфакка, який міг намовити когось із «планетників», щоб побили його, як пса, або й «підпрятали сонце». А планетників було досить – за два-три літри горівки і маму рідну поб'ють.

Але старий Чуфак не пантрував за Миколаєм Цілієм – він дуже хотів відомститися Михайлові Косовану. Він уже й забув, що його сина не застрелив Михайло, а Петро Гирганець – так казали люди, які були тієї ночі на місці злочину. Бо з анкети, яку робили товариші, вийшло, що «морту є віноват» (мертвий винен).

«Ади, мій син гниє в сирій землі, а нещасна гнида – копил-голодранець – хоче землю ділити, аби всі ковдущі розширялися на моїх гіллях?! Ой, не діждеш ти того, хромаку, не діждеш, ні!».

Старий Чуфак уже й подумав, кого б найняти на таке діло, лиш би минуло ще трохи часу...

«Най мене ото дурне свято комуністське – а потім я йому підпрячу сонце. Не буде копил довго храматися по зеленій траві – ай му буде рости жалива на гробі!».

* * *

Перше Травня – «дурне комуністичне свято» – виявилось на диво великим та веселим, таким, якого люди ще не бачили.

Бо ади ж: на Різдво ходять через село велика, середня та мала коляда – від хати до хати. Бігають чуфаки

три дні поспіль – по селу, на Одорщі, на Івана Хрестителя. Священник обходить село, окроплює, співає. На Великдень ідуть люди до церкви з кошиками – святять паску. А діти скачуть «коня» кругом церкви, співають «Ференца», граються у різні ігри. А далі – хіба що на Малу Богородицю, коли храм у селі – приходять гості з навколишніх сіл, тоді справді весело. Інші ж свята – як свята, неділі – як неділі, і все.

А тут... Господи Святий! Приїхало товаришів аж цілих дві вантажівки та три «газики»!

– Ті, що в вантажівках, то мунчітори¹ з Сигітської фабрики, а ті, що приїхали в «газиках» – то пани! – обізвався хтось із селян на свою біду. Бо тут же озвався один із тих, що вийшли з «газика»:

– У нас тепер, вуйку-товаришу, панів нема – всі ми товариші!

– Дивися, що бевкаєш, бо хто зна... – застеріг його інший.

– Ану диви! По-вуйкував мене, по-товаришував, та й пішов гордий, як куркан², – зітхнув з досадою чоловік.

Спершу промовляли товариші: про «велике та світле майбуття», про «світлий шлях до комунізму», про «добробут» і як добре заживуть селяни та робітники. Далі виступали якісь артисти, діти зі школи співали пісеньки та читали вірші. А потім пішло – як у Божому раю: і випити, і закусити, і музики, і танці...

*Кобих така до кужелі,
Як у танці – гайда, лелі!*

¹ Мунчітори – робітники.

² Куркан – індик.

*Кобих така кужіль прясти,
Як у танці собов трясти.*

На свято прийшов і Миколай Цілі. Не стерпівся, прийшов, хоч сини й пробували його спинити:

– Не йдіть, няню, бо ще щось ляпнете, а потім ховатися від людей будете.

– Ади, які розумні! – розсердився Миколай. – А відколи то пітята учать когута, як кукурікати?

– Коби ти кукурікав, айбо коткодакаєш, як квочка! – розлютилася Цілиха. – Сором дітям та біда, аби заступалися за тебе, ти один помийнику!

– Цить, стара! Марішка ти тота, аби тя побила! Бо зараз!..

– Шо зараз? – дражнила його стара.

– Зараз увидиш чорта в постолах! Ніколи я тебе не бив, але нинька так лусну, що не узберешся!

– Овва, ану дивися, який король! Ще й не поклав руки на погарчик, а як переверне два-три – то псові дороги не дасть! Йди, йди, неборе, але гаткуй: держи язик за зубами, бо дістанеш по писку!

Свято відбувалося на Павелковій толоці, де збили з дощок високу сцену. З неї промовляли товариші, з неї ж співали та веселилися – бо, бач, так живуть товариші: весело та трохи дурнуvато!

Миколай Цілій крутився, вертівся – то біля столів, де лежали повні тарілки з голубцями й фанкою, поміж яких стирчали пляшки з міцною слив'янкою, прикрашені зеленим кодруцом; то біля партійних товаришів та катун, бо на свято, про всяк випадок, прийшли й кілька солдатів зі секурітате.

– Ей, хлопці, яку команду дають тепер, коли рушницю треба ставити на плече? – поцікавився Цілій.

– *Pe umăr, arm'!* – відповів хтось із солдатів.

– Еге, а як я служив у катунах, нам командували: «Залізники на кістяки гіц!».

Солдати зареготали, а Миколай не зупинявся:

– А яку команду тепер дають, коли треба повертатись на ліво кругом?

– *La stânga, împrejur!* – відповіли хором.

– А нам плотонер казав: «Куди лицями, туди гузницями!».

Хлопці знову розреготались, але швидко вмовкли, бо до них підійшли з тацями Марія Кондричка та Васирина Абеліха:

– Беріть, хлопці, беріть, випийте! – пригощали вони.

На тацях, крім погарчиків зі слив'янкою, лежали нарізане сало, ковбаска, цибуля та мелайний хліб.

Миколай вихилив два погарчики один за одним:

– Уп'є уйко і за вас! – пожартував, бо солдати чемно відмовились – їм заборонено було пити під час служби. Потім запхав до рота кілька шматків сала з ковбаскою, відломив трохи свіжого мелайника – та й швидко все поїв. Потому простяг руку по ще один шматок і раптом вигукнув на весь майдан:

*Asta-i viața! Țsta-i trai!
Să mîncăm pâine de mălai,
Să trăiască Unu Mai!*¹

¹ Це життя! Це добробут!
Щоб їсти хліба з кукурудзи
Хай живе Перше Травня!

Кілька партійних товаришів підійшли до Миколая. Один з них – певно, найстарший – звернувся з усмішкою:

– Повторіть, будь ласка, ще раз комуністичне гасло.

– Та я?.. Яке гасло? – кліпав очима Миколай.

– Та те, що ви щойно сказали.

– Айбо тото?.. Дорогі па... товариші...

– Повторіть, повторіть! – підморгнув йому товариш-шеф.

Миколай махнув рукою – буде що буде – і знову вигукнув:

*Asta-i viața! Āsta-i trai!
Să mâncăm pâine de mālai,
Să trăiască Unu Mai!*

– Гарно, вуйку! Гарно, товаришу вуйку! Ось вам винагорода за це, – похвалив його один з партійців і простягнув дві банкноти.

Сини Миколая, які вже бігли витягати батька з халепи, та й інші односельці тільки очі витріщили. За такі гроші треба було два-три дні косити власною косою, з власною їжею, а тут – Миколай заробив їх за кілька хвилин. Дивні ці люди, комуністи!

На свою біду, це почув Шулим – єврей, що повернувся в село після війни. Одні казали, що з лагерьа, інші – що з Сукмаря, де він начебто ховався в якійсь пивниці у мадяра, віддавши йому все своє золото, аби той не видав. Повернувся сам-один – без жінки, без дітей. І син, і дочка зникли без сліду. Шулим про них не згадував, може й сам не знав, що з ними сталося.

До війни він тримав корчму. Не був він злим чоловіком, ані скупердяєм – навіть щедрим, наскільки може бути щедрим єврей. Але був наївним – сильно наївним.

Бувало, не долле повної деці чи півдеці, а клієнти злились:

– Шулиме! Дивись, бо тут не є деця!

– Ай, фена му тот! Ця лампа кліпає, а я недовиджаю! Дивися, як кліпає – що зробити? Трафляєса...

– Не терьхай вини на лампу! Аж не довиджаєш – то чого не наллєш найбільше, як децю?

– Ей, говоріть здорові, газдо!.. Я не сліпий зовсім, тільки недовиджаю!

Кажуть, якось серед ночі Федір Галюн збудив Шулима:

– Шулиме, спите?!

– Ні, не сп'ю! – зрадів Шулим, гадаючи, що той хоче купити горілки.

– Позичте мені, Шулиме, трохи грошей – іду на ярмарок...

– Ой, не можу, газдо, бо сп'ю! Так сп'ю, що вас ані не чую!

– Може, дасть Бог, та встанете?

– Ні, газдо, ні! Дасть Бог – та не встану!

А як Шулим ішов на ярмарок, то люди його питали:

– Куди йдете, Шулиме?

– На ярмарок, газди, на ярмарок.

– Купити чи продати?

– Ні купити, ні продати, а двох-трьох ізчалувати.

– Дивіться, аби не зчалували вас!

– А мене зашто?! Ану дивись на них! – обурювався Шулим.

Отак трапилося й цього разу. Побачивши, що Миколаєві за один віршик комуніст дав грошей, Шулим хутко підбіг і зацвірінькав тоненьким, співучим, питальним голосом:

*Asta-i viața?.. Țasta-i trai?..
Să mâncăm pâine de mălai..
Să trăiască Unu Mai?..*

Товаришам здалося, що Шулим протестує проти гасла, яке вигукнув Миколай, і старший з них кивнув двом солдатам, які потягнули Шулима до зеленого газика.

Відпустили Шулима на третій день, але трохи «навчили розуму».

Усі говорили, що Шулиму ще пощастило, бо он волошин Немеш купив у пекарні малу хлібину та, трохи напідпитку, пожартував, підспівуючи:

*Pită, pită, pitucea,
Unde este maica ta?
A fost dusă-n Rusia?»¹*

За такі слова Немеш не дійшов до залізничної станції, звідки мав повертатися додому поїздом. Його наздогнали працівники секурітате, заарештували і засудили на два роки тюрми.

* * *

На комуністичному святі були не всі. Такі, як Чуфак та інші «багачі», не йшли разом із «ковдушами» горлати «*Să trăiască Întîi Mai!*»² та «*Să trăiască Partidul Comunist Român!*»³.

¹ Хлібино, хлібино, хлібчинко,
А де твоя матуся,
Повезли її до Росії?

² Хай живе Перше Травня!

³ Хай живе Комуністична Румунська Патрія!

Чуфак святкував удома – тепер майже щодня. Хіба це не гостина, коли на столі всіяке добро, напої, та ще й по два-три цімбори?

Цього разу він запросив до себе Петра Джурджу, Йосипа Головка та Колю Чікікала – гвардійців, які добровільно, з рушницями в руках, гнали хлопців «добровольців» на фронт. Тепер, після війни, хоч і були партійцями, й досі служили, але боялися тих самих «шмаркачів-добровольців», які повернулися з фронту покаліченими. До корчми вони заходили рідко – боялися, бо не один фронтовик присягався поламати їм ребра.

На святі і вони були – гвардійці, і ревіли одногolosно, як бугаї: «*Să trăiască Întîi Mai!*» та «*Să trăiască Partidul Comunist Român!*».

Але ввечері всі пішли на гостину до Чуфака. Йшли втрьох і домовились ночувати в нього, а якщо той не згодиться, то переночують у Колі Чікікала, що жив недалеко. Відтоді, як побили Дмитра Хитайполонину, вони страшенно боялися фронтовиків.

Дмитро Хитайполонина пішов на весілля до Дьордія Сопунчанського, в Солонець. На весіллі були і кілька фронтовиків, яких він примусив «добровільно» йти на фронт. Серед них був і Віктор Коржук, що повернувся без правої руки. Інші фронтовики прийшли вночі й чатували біля вікон...

Коли закінчили «Жокул Міресей»¹, Віктор передав чарку горілки, зверху якої поставив тістечко, Дмитру Хитайполонині. Такий був звичай – весільники передавали один одному чарку горілки з тістечком як знак по-

¹ Танець молодой.

ваги. Той, хто приймав, не мав права відмовитися, бо це вважалося великою образою і могло дійти до бійки, навіть до ножів. Треба було перехилити чарку й закусити тістечком.

Дмитро Хитайполонина лише витріщив очі, коли один із друзів передав йому чарку та сказав, від кого вона.

«Бог би тебе побив!» – подумав Дмитро. Але що мав робити? Вклонився Вікторові, перехилив чарку, а через кілька хвилин відчув, як щось схопило його в животі. Встав і вибіг надвір проти вітру. Але вбиральня була зайнята. Тоді вискочив крізь хвіртку до саду й заховався за велику крислату яблуню. Тільки-но встиг стягнути штани, як побачив, що до нього наближаються дві постаті.

– Какáй, какáй, Дмитрику, бо, може, востаннє какаєш! – сказала одна з них.

– Хто ви? Що вам треба? – запитав перелякано Хитайполонина, усвідомлюючи, що потрапив у велику біду, з якої хтозна чи вийде живим.

Спершу хотів тікати, та зі штанами в руках і тією пекельною судомою в животі – куди вже бігти? Потім хотів кричати, кликати на допомогу – та хто його почує? На весь Солонець розливався спів скрипки й бубна. Здавалося, що навіть тіні дерев хитаються в ритмі музики. Сяйво півмісяця, схожого на циганський серп, тремтіло у тому ж ритмі, і вітер тріпотів листям, як під акомпанемент.

– Ми – добровольці, Дмитре, – прозвучало як вирок. Дмитро відчув у роті солоний присмак.

«Невже смерть має солоний смак?» – подумав і дивно, але не злякався.

Він часто думав про смерть, але не знав, якою вона буде й коли прийде. А ось тепер вона – перед ним. У вигляді двох постатей. А він... він чомусь не боїться. Чи то від надміру страху, чи то від дивного спокою.

– Які ще добровольці? – спитав, лише щоб не мовчати. Бо добре знав, хто вони й чого прийшли. Прийшли по його душу.

З хати доносився спів напівп'яних весільників.

«Може, хтось вийде в сад. Мусить хтось вийти. Якщо ні – згину тут, як свиня у власному лайні...» – надія ворухнулася в його душі.

Але з хати ніхто не виходив.

Люди гуляли... танцювали... вклонялися один одному й співали:

*Та казала мені мати,
Та й наказувала:
Бих нікому не давала,
Лиш показувала.*

*А я мамочку слухала
Та єм так робила:
Коли єм вийшла на вулицю –
Та єм ся заголила.*

Кілька хвилин тому він ще гуляв із ними. І ось раптом – дружба суне йому під ніс кухоль, а в ньому – погарчив від Віктора...

Хто б міг подумати, що Віктор посміє таке зробити на весіллі?.. А тут... тут добровольці... тут сама смерть...

– Які добровольці? – мовби грав якусь роль.

«Я Ірод-цар, Сободиш-Володар! Галилеї й Палестини – цар! Кого хочу – помилую, кого хочу – знищу! Вся

Палестина дрижить передо мною!» – пригадав собі роль Ірода з коляди, коли був ще парубком.

А хіба опісля не був Іродом? Хіба не він відправляв хлопців на війну?

Кого хотів – помилював, а кого хотів – згубив.

Був Іродом. Був!

А тепер? Тепер... тепер смерть. Добровольці...

– Ха-ха-ха! Невже ти, Митре, не пам'ятаєш, як ти нас штовхав у плечі прикладом і брехав: «Ідіть, хлопці, ідіть – вернетесь панами!». І ми вернулися. Не всі, але вернулися... аби тобі заплатити за те панство!

– І што вам гія від мене? – далі грав свою роль Дмитро. Він не боявся, але хотів продовжити своє життя, своє існування, своє іродське буття. Хотів відтягнути ту смертельну мить, так само як у дитинстві намагався відтягнути мить, коли треба було йти до старого Леордяна стригтися. Той стриг його своєю машинкою так, ніби виривав волосся з голови.

– Хочемо віддати тобі наруку, яку ти нам зробив.

– Яку наруку? – продовжував свою роль Дмитро.

– Та добровільно тебе на той світ відправити!

– Хлопці! Я можу відкупитися... я можу вам... я... я... – вимовив Дмитро, наче останню свою репліку.

– Не зможеш, Дмитре! Не зможеш... Від смерті ще ніхто не зміг відкупитися. Смерть є смерть!

«Ось і мій кінець!» – подумав Дмитро і глянув на місяць, що весело вплив із-за хмари, яка, мов легендарний велетень, намагалася проковтнути його. Сяйво місяця освітило сад, дахи хат, які немов засяяли поміж кронами дерев. І високий Грицків, на якому Дмитро народився, виріс, пас ягнята, кохав дівчат, мріяв... Туди

його понесуть мертвого, щоб люди попросилися з ним на оприведі. Бо мертвим прощають усе. Бо смерть – це зарплата за гріх.

– Псові – псяча смерть! – мовила одна з постатей і вдарила Дмитра колом під коліна.

Дмитро впав на землю і заревів, як бугай:

– Йой, люди! Не дайте мене, люди, бо мене вбивають!

Тільки тепер його обгорнув страх... хижий, темний, смертельний страх...

– Йой, люди! Хто чує – не чує, не дайте мене!..

– Реві, Дмитре, реви... Хто тебе почує?.. Ні Бог із неба не почує такого лайдака.

– Йой, люди! – заревів востаннє Дмитро, дивлячись на хату, в якій люди гуляли, танцювали, співали:

*Ей, гулі каже, гулі,
А все гулі, гулі...
Такі маю дві білявки,
Як сиві зазулі...*

*Одна була Катерина,
А друга – Ярина,
А третя й бо Гафія,
Що кому за гія?..*

Через деякий час Марія – жінка Дмитра Хитайполонини – збагнула, що він вийшов на двір і більше не повернувся до хати, на весілля.

«Ади, може, грає – жоки-жоки на два боки у сінях...» – подумала вона, але, переконавшись, що й там його немає, вирішила, що, певно, розмовляє з чоловіками у шатрі, або на подвір'ї.

Та Митра не було й там!

«Вийшов для себе... варе сидит тільки у клозеті!» – здивувалася Марія.

Побачивши Михайла Семенчішиного, який був двірником на весіллі, неспіливо запитала:

– Михайле, ви не виділи мого Дмитра?

– Не видів єм, молодице, бо ади я бігаю то суди, то туди, і не маю часу дивитися на свадьбаші...

– Вже добрий час, як пішов із-за стола і не вернувся, – пояснила стурбовано Марія.

– Може гойдає копицю з яковс молодицев, а ви тут журитесь! – пожартував один зі свадьбашів.

– Ану не фіглюйте, жінка чоловіка шукає, а вам лиш пустота у голові! – обурився двірник.

– Може пішов додому перебратися, вадь за цигаретами, – припустив інший.

– Ні, не пішов, бо ади ключ у мене на поясі. Якби пішов, то був би просив ключ, – заперечила Марія.

Люди ще трохи почекали, а тоді двірник узяв ломпаш і пішов шукати Дмитра разом з іншими чоловіками.

Знайшли його з розколотою головою, весь у крові, брудний і смердючий від власного лайна.

– Псові – псяча смерть! – сплюнув Віктор Коржук.

* * *

Старий Чуфак приготував запечене порося для своїх файних гостей, а Чуфачка напекла налисників та наварила пирогів – із шкварками, ріпою, капустою та бриндзю. Приготували й деренівки, і вина густого, як олія, солодкого, як мед – аж у самій Великій Орадіі купив п'ятидесятилітрову бочку.

Товариші любили гуляти у Чуфака, хоч і побоювались – бо Чуфак куркуль, а не дай Боже дізнається начальство – тоді відайся...

У Чуфака гостина закінчувалась аж на світанку – з вірменським чи албанським коньяком, чорною кавою та товстими, ароматними сіворами.

– Ой, які туй файні гості! – вигукнув Чуфак, з розкритими, наче до обіймів, руками.

– Доброго вам здоров'ячка, газдо!

– Заходьте, заходьте, чесні газди-товариші! – з усміхом поглузував Чуфак. – Сідайте, сідайте за стул! Чи, може, ви не голодні? Може, переїлися та перепилися на дурному комуністичному святі?

– Та де там! – махнув рукою Коля Чічікало.

Петро Джурджа та Йосиф Головка лише потакали головами.

– Ну тогди сідайте за стул і повечерямо разом, чим Бог дав.

Цілий вечір розмовляли – то про одне, то про інше, а коли Йосиф Головка згадав Миколая Цілія та бідного Шулима, бесіда повернула на товаришію, комуністів, соціялістів та місцевих голодранців, які збиралися ділити землю. Їхню землю! Чуфаківу і таких, як він, бо ж у товаришів тієї землі – як у чорта на припічку.

– А сес голодранец Косован, баламутит людей та піддює, як дідько! – крикнув Чуфак. – Я вже го не годен терпіти!

Товариші мовчали, похиливши голови.

– Чиніт штось із ним! Пудпрячте му сонце, як він пудпрятав моєму Ферійови!

Товариші презирнулись – не чекали, що Чуфак так прямо скаже, аби Косована вбити.

– Аж го не істребите, тогди істребит ун вас! Як Дмитра Хитайполонину... бо то – єго рук діло, абесте знали!

Вони й далі мовчали, а Чуфак налив їм вина.

– Не хочете – не треба. Ваше діло. Я вам добра хочу, але знайду і других!

– Та не в тім бесіда, чи хочеме, чи не хочеме... але за таке діло братися...

– Не буде запусто, люде добрі! Я дам кождому по три фірталі ниви.

– Земля нині не має жадний прец! – скривився Калай Чічікало. – Ади, нині твоя, а завтра прийдуть, заберуть і відайса!

Головка з Джурджом мовчали.

– Не хочете землі – дам вам грошей, – сказав Чуфак, знов наливаючи вина.

– А гроші – тота сама біда! – не здався Калай. – Не видите, як міняються? Нині гроші, а завтра пусті папірці!

– А чим тогди вам заплатити?! – втратив терпець Чуфак.

– Золотом! – відрубав Калай. – Золото навіки має прец.

– Но, тогди як хочете золотом – най буде золотом!

* * *

Хоча Чуфак і недолюблював Калай Чічікала, але мав найбільше довір'я до нього – більше, ніж до Йосипа Головка чи Петра Джурджі. Бо Калай, хоч і сперечається, тримається свого, торгується, циганиться, але діло зробить. І язика за зубами вміє тримати. Правда, і ті двоє не з глини зліплені, але як вчули, що я від них хочу – ні бе,

ні ме! А оцей – дивися, як думає: земля – ні по чому, можуть забрати; гроші – ні по чому, міняються... Захотів золота? Най буде золото! До чорта з тим золотом! Коби лиш діло зробили, бо минув цілий тиждень, а від них ні слуху ні духу, наче в воду впали...

Чікікало, Джурджа та Головка зустрічалися тепер щодня, але чомусь уникали один одного. Уникали й мови про те, що їм пропонував Чуфак. Наче боялися. Бо, правду кажучи, хто охоче піде на таке діло, як убивство чоловіка? Бо одне – провчити когось, побити добре, поламати ребра... А зовсім інше – кров пустити, людину зі світу зняти... «Підпрятати комусь сонце».

Але Чуфак не хотів, щоб вони провчили, побили чи поламали ребра Косованові, а хотів лише, щоб вони йому «підпрятали сонце». Саме це він і хотів – помститися за Ферія. А до чого тут Михайло Косован, коли Ферія застрелив Петро Гирганець? Чи, може, боїться?..

Правда, що громадою легше й батька бити, але Калаю Чікікалові не сподобалося те, що Чуфак не говорив про це діло лише з ним. По-перше, весь заробіток мав належати тільки йому, а по-друге – хто знає, чи Головка та Джурджа погодяться на таке, і тоді вже не буде ніякого заробітку...

Одної неділі, за тиждень до Святої Неділі, Чікікало передав товаришам, що їх запрошує в гості Чуфак, хоча сам Чуфак їх і не кликав. Але він хотів побачити, що й як, які плани мають його товариші.

– Не знаю, чи буду годен, Калаю... Не годен єм, не годен... – почав відмовлятися Петро Джурджа.

– Зашто єс не годен, мамку ти солодку! – розсердився Калай.

– Не згадуй маму, Калаю! Не згадуй, бо!..

Калай втихомирився, бо добре знав, що з Петром не можна жартувати, й перейшов, як хитрий лис, на м'якшу розмову.

– Но, не сігентуйся, Петре, я лиш хотів знати – за що єс не годеи?

– Та ади, щось незамуг єм, вертиться мені в голові, а ще й кум із Поляни має прийти ввечері, сам видиш, що не годеи єм.

– Не кажи, що й ти не годеи! – звернувся Калай до Йосипа Головка.

– Бізуно їм не годеи, ади, рано йду на торговицю, із п'ятков, а як піду до Чуфака – бізуно утрачу мошинку.

– Ай, фена вам тота із гунцутами! Ні один не годеи, ні?..

– Коли годеи – годеи, коли ні – ні, – відповів Джурджа.

– А я що маю казати Чуфаків? – запитав Калай.

– Кажи, що хочеш. Що мав би му казати? – нібито здивувався Головка, хоч добре знав, куди хилить Калай.

– А що, ми маємо давати рапорт Чуфаків, куди йдемо чи що робимо? – запитав грізним голосом Джурджа.

– Мусите – не мусите, але як залишаємося з тою справою?

– З якою справою? – запитав Джурджа.

– Ану, не чиніться дурними... Хіба Чуфак не казав нам, що...

– Що казав? – перепитав Джурджа.

– Невже ти не тямиш, Йосипе?

– Я дуже напився! Напився як свиня! Знаєш: «вино глумливе, а сикера буйна»... нічого не тямлю.

– Ідіть ви оба у песю матір!

– І тобі, Калаю, туди ж дорога! – сплюнув Джурджа.
– Калаю! Ми забули – забудь і ти, – поплескав Калаю по плечу Йосип Головка.
– Дурні! – сплюнув Калаю, коли відійшов від них.
– Їм пхають золото однією рукою, а вони його відштовхують обома...

* * *

Чуфак дивився то на обличчя Калаю, то на сокиру, що лежала в нього на колінах.

«В сього не всі кози дома... І нащо він мене задурих аж сюди, за Переслуп, де ховають здохлятину? Казав, що покаже труп Косована... Але де труп, Калаю? Відав, обдурих ти мене, Калаю, обдурих... Но, а далі що буде?.. Буде, що буде...» – думав старий Чуфак.

Спочатку хотів накинутися на Калаю, вирвати сокиру й порубати його на шматки. Але Калаю був молодий, дужий. А він?.. Хоч і не почувався старим чи слабим, але рівнятися з Калаєм не міг. Не мав жодного шансу.

Може, хитрощами... обіцянками... Хто знає?..

Минулого тижня, одного вечора, Калаю прийшов до нього без запрошення.

– Не добре ви поступили, що проговорилися перед тими двома, що хочете загибелі Косована. Не добре, ой не добре...

– Що укажуться?

– Не укажуться, але кажуть, що забули. Не тямлять нічого.

– Ну, дуже добре! Добре, що ти тямеш!

– Я тямлю, тямлю... але як собі пригадають і вони?

– Дуже добре, як і пригадають...

– Ей, не розумієте... Вони забули, але можуть і згадати – після того!

– Після чого?

– Після того, як я підпрячу Косованові сонце!

– А не хочеш підпрятати й їм?

– Ні... Але треба їх підкупити, аби мовчали.

– Я поговорю з ними.

– Вони більше не хочуть говорити з вами. Бояться...

– Мене?

– Вас уже ніхто не боїться, – насмілився Калай, а тоді додав: – Вас хіба тоді знову боятися почнуть, як Косован загине.

– Ну тоді чини так, аби боялися...

– Фонт¹ золота!

– Гей, багато, Калаю!

– Було би багато, якби я сам... але нас троє!

– Але ж вони забули. Ти сам казав...

– Подеколи важче забути, ніж убити...

Він дав йому золото ще в п'ятницю, а сьогодні вже неділя.

Калай обіцяв показати труп Косована. Де труп, Калаю? Де труп мого ворога, якого я так ненавиджу?..

* * *

На другий день після того, як Джурджа та Головка відмовились іти до Чуфака, Йосип Головка ішов вулицею повз Марічину хату і гукнув, хоч і не бачив нікого на подвір'ї:

¹ Фонт – півкілограма.

- Христос воскрес, чесні газди!
- Воістину воскрес, – почувся голос Марічки, і вона вийшла з-за хати.
- Сама вдома, молодичко?
- Сама. А вам яке діло до того? – обурено відповіла Марічка. Вона добре знала, хто такий Головка, бо як у тій приповідці: з ким ходиш – таким і ти.
- А Михайло де? – запитав Головка, ніби не почув її різку відповідь.
- Пішов до Согота, – уже спокійніше сказала Марічка. Яка файна звия! Варє, кільки має років? Дєсь коло двадцяти. Та ні, ще не має двадцять...
- Штось би я хотів тобі сказати. Йди до кінця городу, а я обійду з того боку, аби нас ніхто не видів.
- Марічка хотіла одрубати Головкові – аби запам'ятав, але той її випередив:
- Не будь дурна, молодичко, ще єм не здурів на голу, не кличу тебе вінка зеленого...
- Марічка мовчки пішла. Там, за тином, Головка заговорив:
- Слухай мене добре, дівко... чи молодице, чи як тебе Бог знає назвати...
- Слухаю, – посміхнулась Марічка криво.
- Чуфак хоче вбити Михайла.
- За що?! – ледь не скрикнула Марічка.
- За Ферія. За землю. А може й не знає за що... Але хоче. Пробував найняти мене, Джурджу і Калая Чічікала.
- І ви його вб'єте? – глянула Марічка просто в очі Головкові. Погляд її аж обпік.
- Я з Джурджою – ні. А от Калай Чічікало вб'є! Той не має Бога над собою. Так що гадкуй добре. Нас кликав учора вночі до Чуфака, але ми не пішли. А він таки домо-

вився з Чуфаком. Мені Ілько Фуфулайчін сказав, той, що служить у Чуфака. Я йому плачу, а він усе підслуховує та мені доносить. Не любить Чуфака, а той і гадки не має, що його мутул підслуховує.

– Ілько Гамак?

– Та якби ми з тобою були такі хитрі, як той Ілько!..

– І що дослухав?

– Чуфак обіцяв фонт золота. А Калай збрехав, ніби гроші для всіх нас. Нам того золота не треба, але й так він нічого не дасть. Лише фівкало з мошини – і баста.

Калай казав, що вчинить так, аби ти на Святу Неділю пішла на храм у Полянну. Хтось тебе відволіче, а він тим часом піде городами й задушить «хромняка» – Михайла...

– А ви цімбор із Чуфаком тай із Калаєм... Як я можу вам вірувати? – задумалася Марічка.

– Нині тільки Бог цімбор чоловікови. Я проти Бога не піду проливати невинну кров та вбивати людей. Не кажу, що єм святий, але й не такий д'явол. Я вам указав, а ви робіть, як хочете... До Сільської Хижі не йдіт мелдовати, бо ні я, ні Джуржда не признаємся, а ти ся останеш брехачкою...

– Дякую вам, що єсте ми указали, уйку!

– Міні дяковати не гія! Лиш сокотітсьа біди!

Марічка стояла, як укопана, і довгий час дивилася вслід Головки, поки той не зник поміж вербами, що росли край поточини.

* * *

У середу до Марічки прийшла Морча Кичерова, з якою вона дружила в дитинстві.

– Давно єсме ся не виділи, Морчіко, – щиро зраділа Марічка, навіть забувши, що люди говорили, ніби Морча є любаска Калає Чічікала.

– Давно, Марічко, давно, бо ади нема коли: ба одно, ба друге... А я си подумала, што би йшла на храм у Полян, та не пре маю із ким. Ти не йдеш на храм?

«Ади звия... правду мав Йосип Головка...» – подумала Марічка.

– Пуйду, Морчіко, як би не пішла з тобов. Але і ти учини міні одну нарку – учиниш?

– Аж можу, учиню. Як аби не учинила?

– Можеш, можеш, Морчіко, лиш аби-с хотіла.

– Но тогди кажи...

– Кажи йому, що тя прислала до мене, що хочу з ним поговорити у чотири очі.

Укажеш?

– Кому? – перелякано запитала Морча.

– Кому, кому, Морчо?.. Тому, що тя прислав до мене, аби я йшла з тобов на храм...

– Я не знаю, про що говориш, Марічко!

– Морчо! Я тя розумію. Ти тігаєшся з Калаєм, бо і я курва, як ти – не гія ня учіти. Пригнав тя – ти прийшла. А тепер іди та му кажи, що завтра го жду кінця города, коли бовкне дзвін. Добре? Аж не прийде – буде горе його душі та три дні!

– Добре, – ніяково відповіла Морча.

– А на храм іди сама. Може, помолишся і за мене.

* * *

Калай Чічікало йшов на зустріч, як баран на заріз. Його мучили думки, намагаючись вгадати, «якого дідь-

ка» хоче від нього Марічка. Дізнатися про його задум убити хромого Михайла вона не мала звідки. Кликати його на любові – не кликала, хоч і файна, як косиця. Не кликала була й через Морчу, бо все село знає, що Морча – його любаска... Тоді чого їй треба від нього?

Калай дійшов до кінця Марічиного городу, коли бовкнув дзвін, а вона вже чекала на нього.

– Прийшлисте, уйку?

– Прийшов єм. Кажі, што тобі гія уд мене?

– Я вас хочу наймити на одно діло.

– Што за діло, Марічко?

– Хочу, абесте пудпрятали сонце старому Чуфаківі!..

Калай засторопів на місці.

– Но, што кажете на сесе?

– А я, Марічко, не кримінал... – ледве прошептав Калай.

– Коли гія пудпрятати сонце Чуфаківі – ви не кримінал? А коли гія «хромнякови» – тогди єсте кримінал, ци як?!

– Де таке пусте говориш, Марічко? Я... я курицю не зарізав бих... я...

– Аж єсте неваловшні ні курей різати, тогди чого берете уд Чуфака фонт золота за Михайлову душу?! Кажіт!

– Ти удки знаєш?.. – здивувався Калай.

– Знаю. Все знаю! За тото єсте пригнали Морчу, абих я ішла з нею на храм у Поляну, абесте годні були Михайла убити?!

– А ти не боїшся, що єм тя годен туй задушити?! Удкрутити ти шию, як пільови?!

– А ви не боїтеса, што єм вас годна застрілити, як пса остеклого? Будьте розумні, бо!.. – Марічка витягла револьвера, якого тримала за спиною.

– Ти не здуріла, дівко?!

– Думаю, ні ви не оцапіли. Ось тут маєте золото – не фонт, але доста много, як за Чуфаківу душу. – Вона поставила перед ним хустину, в якій було зав'язано кілька ланцюжків, перстенів і сережок, накуплених від євреїв.

– Беріть. Але возьміт і уд Чуфака, а на Святу Неділю – аби не дуждав вечера! Як не учините так, є познаймних доста, аби вас заперли у темницю, вадь і розстріляли.

У Калаю перебило дух. Відчув гострий біль у животі, облизав пересохлі губи й дивився на Марічку, як на якесь привиддя.

– А тепер беріт золото. Як закунчіте з ним – іще дустанете.

* * *

Чуфак продовжував дивитися на Калаю, навіть за сокиру, що лежала на його колінах, забув.

«Обдурив ти мене, Калаю, обдурив... І якого біса прийшов сюди, як дурне теля? Сюди, за Переслуп, де закопують здохлятину?.. Казав, що покаже труп Косована... Но де труп, Калаю?.. Обдурив ти мене, Калаю, обдурив... Но, а далі што буде?.. Буде, што буде...» – думав старий Чуфак.

– Ну де Михайло?

– Не знаю... може, у себе дома, – байдуже знизив плечима Калай.

– А ми што туй шукаєме, Калаю?

– Та шукаєме... Чоловік усе життя чогось шукає, але пораз ся не вдає найти, што шукає...

– Зашто, Калаю?

- Што?
 - Зашто єс ся обернув проти мене?
 - Я не хотів... так ся здало...
 - Уб'єш ня, Калаю?
 - Уб'ю.
 - Бог видит, Калаю!
 - Бог видів і коли єм брав золото, абих убив Михайла.
 - Видів, Калаю, видів... і тепер видит.
 - Видит, видит...
 - За што єс го не убив?
 - Михайло не виден! Держит із сарачіями, такими як я... Хочє їм землі поділити...
 - Чієї землі, Калаю? Удки має землі?
 - Хочє, аби і бідні мали, не лиш ви, богачі...
 - Я ти хотів давати землі, Калаю, а ти – ні, бо заберут землю...
 - Бо заберут!
 - А як їм поділит Косован, не заберут.
 - Не заберут усю... шось остане ся і людьом.
 - Косован знає, што го хочу істребити.
 - Не знає. Удки му знати?
 - Тогди хто тя намовив мене убити?
 - Ніхто.
 - Сам уд себе, Калаю?
 - Сам уд себе.
 - Ну, тогди, кунчай своє діло, Калаю!
 - Перебачте ми... Я не хотів... так уйшло...
 - Най ти Бог перебачит, Калаю, усі ми грішні...
- Калай піднявся на ноги й підняв сокиру над Чуфаковою головою, але той, незважаючи на свої роки, від-

стрибнув, мов шуліка, і блискавично витяг із чобота ножа. Калай, різнувши з усієї сили вістрям сокири повітря, втратив рівновагу, а Чуфак встормив йому ножа в черево, потім у груди, а потому перерізав йому горлянку. Кров Калая оббризкала Чуфак з ніг до голови.

– Перебач, Калаю... Я не хотів... так ся здало...

Через кілька хвилин старий знайшов у корчах сапу та лопату, бо був певен, що Калай десь мав їх під рукою, аби, вбивши його, загребсити, як здохлятину.

– Но дивися, Калаю, таке життя... Чоловік шукає, але пораз не знаходить, чого хотів – велику правду мав єс. Ти думав, што я вже зовсім слабкий? Ой, не зовсім... не зовсім. Шкода, што єм умуранив одєжу – ади, як тепер пуйду дому, кровляний та глиняний... Гіями десь перебути до ночі, – сплюнув Чуфак і почав сапати яму для Калая.

Земля тут була м'якою – мабуть тому люди й почали саме тут закопувати здохлятину.

– Спочивай із Богом, Калаю... а я завжди тя буду споминати у церкві...

* * *

Калая Чічікала більше не бачив ніхто.

Пропав чоловік, як у воду впав.

– У суботу пополудню, як пушов, так ся бурш не вернув, – розповідала його жона Одотя Головкові та Джурджові.

– Не спав дома?

– Ні. Може спав у тої звиї, бо там і днював, і ночував. Я знала, што звия го ізжене із світу.

– Не говори дурниць, Одо! Аж Калай кудись задівся на кілька днів – ото не значить, што загиб.

– Еге, увидите ви Калая, коли я буду дівков, – відповідала Одотя, не дуже сумна за зниклим чоловіком.

Люди між собою говорили, міркували, обмірковували, видумували всякі варіанти:

- Лихий піняз не пропаде!
- Утік до амерікану, бізуно утік!
- А може пушов войовати у Боршу!
- А хто воює у Борші?
- Як хто... леджіонари із комуніштами!
- Яке пусте говорите...

Тільки Марічка давала собі справу, що могло трапитися... Бо ади: Калай Чічікало зник – а Чуфак живий-здоровий! Вона добре знала, в якій небезпеці тепер Михайло, але нічого йому не сказала – не хотіла його суєтити. І так має доста суєти на голові, не буде ще й вона додавати...

* * *

Бідній Марічці довелося пережити у свої дев'ятнадцять років більше, ніж іншим за все життя.

Одні з її односельчан жаліли її, інші – судили, пліоткарили, називали курвою...

Мабуть, в інші часи називали би мученицею, як стільки інших жінок, що згоріли на вогнищі людської жорстокості.

О, як же вона хотіла піти з села...

Піти навіки... зникнути з людських очей, з-перед тих, хто її зневажає...

Але тепер вона з Михайлом. Як його покине?

І навіть не знала, чи любить його...

Любить – так, як сестра брата, як мати непомічну дитину...

Але чи кохає його?..

І що воно – оте кохання?

Хто ж його може зрозуміти?..

Їй з Михайлом добре, як колись із батьком...

Поки... поки не з'явився на її шляху лісник Шандор...

А опісля?

Опісля було добре батькові з нею...

Вона жаліла його. Жаліла й любила, як малу дитину...

Як тепер Михайла...

Як у тій пісні:

Ой, Михайло, Михайлина,

Мамина дитина,

На што єм тя полюбила,

Гірка моя днина...

Вона скаже Михайлові... Може погодиться.

Може погодиться піти з нею... жити в місті...

Світ широкий – «варишу» много: Вишави, Борша,
Сигут, Велика Баня, Сукмарь – чим далі від своїх...

Бо чужі завжди ліпші за своїх.

Чужі не образять.

А чи захоче Михайло?..

Відав – не захоче. Впертий дуже.

Хоче землю людям розділити...

Хоче добра...

Хоче людям служити...

Котрим людям?..

Отим, що зневажають її... Саме отим...

Ой, Михайле, Михайле

Яка буде наша доля?..
Чи дано нам жити вкупі?..
Чи розійдемося, як хмарини в небі?..
Треба почекати...
Поки мине цей «ріводов» із землею.
А потім?..
Потім, може, й захоче.
А як ні?..
Тоді...

* * *

Повернувшись додому, Чуфак помився, переодягся,
спалив брудну, закривавлену одежу.

Впив кілька чарок деренівки, думаючи, що засне.

Але сон втікав...

Його оперезав страх.

Дивний, важкий, мов злий дух із підзем'я...

Незрозумілий, буйний страх...

Ніколи він не боявся нікого...

А тепер – боявся.

Не людей – самого себе.

Бо знав: не був чесною людиною.

Обдирав бідних, крав, брехав...

А тепер став убивцею.

Убивцею Калая Чічікала.

Убивцею свого вбивці...

У нього було два виходи з тієї страшної ситуації:

Або прийняти смерть і зотліти в рипі за Пересло-
пом...

Або – вбити першим.

Обидва виходи – смерть. Його, або Калая.
Вибрав другий.
І от тепер живий. П'є деренівки.
А Калай?..
Калай – хай спочиває поруч із здохлими маржи-
нами..
Думки батожили йому голову.
Не давали спати.
Щипали серце.
Він убивця!
Убивця ближнього!..
Та ні – Калай був ворогом, а не ближнім.
Калай хотів його вбити. Хотів запрягати йому сонце...
Але...
«Любіть ворогів своїх... Моліться за тих, хто пере-
слідує вас...».
То буде молитися.
За душу Калая.
За душу раба Божого Калая.
За душу його ворога...
За душу його вбивці...
За душу його жертви...
«Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоїї, і з
великого милосердя Твого прости провини мої. Особли-
во омий мене від беззаконня мого і від гріха мого очис-
ти мене. Бо беззаконня моє я знаю, і гріх мій повсякчас
переді мною...».
Після молитви відчув втому.
Тоді з'явився сон...
– Хто тя намовив мене убити?
– Ніхто.
– Сам уд себе, Калаю?

– Сам уд себе.
– Ну тогди кунчай своє діло, Калаю!
– Перебчте ми... я не зхотів... так уйшло...
– Най ти Бог перебачіт, Калаю, усі ми грішні...
Ні... то був тільки сон...
Калай – у рипі за Переслопом...
З маржинами...
– Перебач, Калаю! Я не хотів... так са здало...
Спочивай із Богом, Калаю...
А я завжди тя буду споминати у церкви...

* * *

Якось в одну неділю Михайло Косован приліг трішки, у садку під черешнею, і задрімав...

Був у самій гімнастерці, тонкій, військовій...

Прокинувся аж під вечір – сусідські маржини ревли, кличучи господарів: «годуйте нас!».

Повертаючись до хати, його напала дрож...

Марічка, як його побачила, аж руками сплеснула:

– Што із тобов, Михайлику?..

– Та, та нічо... ади уснув'єм на моружку у саду, пуд черешнев... та ми са учинило студено.

– Буйса Бога, чоловіче! Земня студена... було узяти светер, вадь покровец простелити на моружок... ще са застудиш!

– Ей, не буде ми нич, не журиса...

– Журиса, нежуриса... але гія мати гадку за здоровля... Ади, так пушов і старий Зазуляк, два годи тому – вигнав вівці на Гострий Груник, а сам уснув, як ти, пуд ульхов. Застудив легкі, а у два тижні пушов...

Михайло не відповів нічого. Тіло його тремтіло, хоч намагався не показати.

– Ану, дай ми погарчик грушовки... бо штос теліпає мнов...

– Де не ме теліпати, аж єс спав на студенум моружку! Ану давай, та тя уфрекую шпірьом, а удтак бери суху сорочку та лігай пуд джергу!

– Добре, Марічко, добре... – здався Михайло. Бо відчував, що щось не так. Ламало тіло, підступала горячка...

– Боже муй, такий єс, як мала дитина... гія за тобов дивитися! Тобі голов лиш на люди та на землю... Може бест трохи попустив, бо вже пре много маєш ворогу...

– Та тото не лиш мої вороги... а усіх бідняку, таких як ми...

– Міха, бідняки тя не охоронят... а ще будут радватися, якби з тобою, не дай Боже, штос сталоса...

– Не говори так, Марічко... гія мати довіря у людей...

– Мали і другі... але погинули у ярку...

Михайло замовк. І справді – що мав сказати? Правдива була Марічка...

Вона натерла його шпірьом, дала ложку малинового сіропу – «бо такого ліку, як сіроп із малин, не є уд горячки». Так казали ще баби з Великої Бані. Михайло переодягнувся, ліг, накрився джергою. Незабаром заснув... Але то не був сон. То було марення...

Гусак. З двома головами. Гонився за ним, хрипів, цвенькав, шкірячись...

Михайло втівав, оборонявся відром. Хотів набрати води з криниці – а у відрі чортеня. Мале, чорне, з блискучими очима. І те шкірило зуби...

А далі з'явилася свадьба... молода й молодий, за ними – люди, музика, співи...

«Ади іде свадьба, може ня оборонит уд гусака!» – подумав.

Та придивився – то Юлина з Ферійом Чуфаком. Ідуть на вінчання.

Свадьбаші веселі, співають, махають пулітерками, закосичані. Дивляться просто на нього. Але ніхто не видит. Ніхто не чує.

Тільки Ферій. Стоїть, дивиться йому у вічі. І посміхається. Лихо. Тонко. Якби хотів сказати:

«Гинь, Міха... а я ади з Юлинов на вінчання...».

– Люди!.. Гей, люди!.. – кликав Михайло крізь сон.

Але люди проходили повз, наче були із скла... не бачили, не чули...

Марічка розбудила його:

– Встань, Михайлику!.. Встань, штос ти са погане приснило...

– Дай ми води... – прохрипів він.

– Господичку Боже... ти горячий, як грань... і мокрий, гей із купелі... Ану долу сорочку, най дам суху... Бери сіропу із водов, бери... Сіроп помагає.

Михайло знову заснув. І цього разу спав спокійно до ранку. Але вранці, щойно розплющив очі, його знудило. Почало різати в плечах, ніби ножем. Він ледве доплетався з подвір'я назад до хати і впав у ліжко. Голова йшла обертом, а сили лишили – пом'як, як мокра ганчірка...

– Марічко... Ба ци де Марічка?.. – прошепотів сам до себе, але згадав: вона казала, що піде до Петра Магаса купити масти з бурсука, від застуди...

* * *

Святу Неділю святкували три дні – і понеділок, і вівторок ішли за «першим днем». Люди сходилися у центрі села, під липи, сиділи на лавках, курили, гомоніли.

А цьогоріч – мали про що:

Про зникнення Калая Чічікала...

Про Михайла, що занедужав...

Про старого Чуфака...

Кажуть, здурів чоловік. Розмотав клубки з вовною, висипав серед подвір'я міхи з кукурудзою, вилив бербеницю з квашеними огірками – і шукає золото. Мовляв, Калай Чічікало приходить до нього уві сні і просить знайти «фонт золота»...

– Штос там є...

– Бізуно, люде, бізуно...

– Тепер знайшов згадувати Калая, як тот пропав – як у воду...

– Кажуть, што пса завісив, бо той не гавкав, як до него приходив Калай...

– Знайте, люде, тото нечистота!..

– Але тото є якас легитура мижи ними... аж го спогадує...

– Ага, ще й яка! Золота!

– А може – не є ніякої легитури. Може у голов бен-тежному приходить, та й видит чорт зна що...

– Ви не тямите Марію Штефкову, што ждала пана з бричков – мав ей сватати, а вона з Мішуличков свари-ласа, аби не кидала дрова на дорозі, бо пан не матиме де обернутися...

– Тото дурним на голов всяке приходит. Привижася... такий бетюг – што учиниш?

– Най го ведут до дохтора Вішіка.
– Та шо там дохтор – Чуфака вже не улікує ніхто,
лиш сира земля...

* * *

Жартують, що від застуди хворіють або сім днів, або цілий тиждень, але Михайло Косован лежав уже другий – і кінця не видно. Біль у шиї, горло дерло, кашель рвав груди, чхав так, що аж світ гойдався. Ночами марив, горів, як жар, і в останні дні – почав задихатися, мов риба без води. Грудна клітка стискалась, ніби її обценьками хтось зводив.

– Ти, молодице, певно приспала свого Михайла, што го ніде не видно, – жартував Дьорді Грещук, родич Михайлів.

– Штос хворіє... другий тиждень... простудився, – сумно зітхнула Марічка.

– А вигнала бетюга з него?

– Та чим лиш не гнала: і чаї, і масті, і пірольки, і сироп з водов, і натирала, і поїла... а воно – пусто.

– А крісланьов пробувала?

– Як то – крісланьов?

– А так: зварити горівку з перцем і медом, поставити крисаню перед него, най п'є доти, доки дві не увидит... Тоді або видужає, або забуде, що хворий.

– Та жартуйте собі здорові, а він свистить у грудях, надривається, говорить щось без себе поночам...

– То зле... Того вже дохтор має видіти.

– Ём була до дохтора на Коштіль – пішов у Сукмарь, прийде аж на другий тиждень...

– Тогди гія го везти у коргаз. Сьогодні вже пузно, а завтри зранку – я прийду з куньми. Повеземе возом. Не є што йгратиса.

– Добре, Дьордію... уддячуса вам.

– Та не є што говорити – я з Михайлом родина.

* * *

– Марічко!.. Де ти, Марічко!.. Хтос ломит двері!.. – закричав Михайло, але то вже не був його голос – хрипкий, чужий, страшний... Аж у грудях заболіло, наче ніж встромили.

– Марічко!.. – простогнав іще раз, тихіше, майже беззвучно...

«Ні... марю... то лихоманка. Хто би ломив двері серед білого дня?.. Хоть вечур, але ще не зовсім темно... Привигаєса мені... Де ж та Марічка?.. Скорняла би мене, дала пірольку...».

– Марічко... Де єс, Марічко?..

«Зараз прийде... зараз все мине... то горячка...».

– Марічко... Ой, Марічко... Марі... – захрипів Михайло, втрачаючи свідомість.

Раптом – гучний троскіт.

Двері розлетілися на дві половини...

Вилетіли наче два крила зеленого птаха...

У кімнату, мов вихор, влетів старий Чуфак... Розлючений, хижий, остеклілий, з розкуйдженим волосям, з піною на устах, з сокирою в руці...

– Марічко... Ой, Марічко!.. Марі... – прошепотів пересохлими губами Михайло.

«Ні... я знову марю... се горячка... мені привижаєса...
Не може бути, сесе тільки мара... Зараз прийде Марічка...
Се не Чуфак...».

– Марічко...

Чуфак із піднятою сокирою стояв серед кімнати. Очі його палали, мов жар. Він був готовий накинутися й зарубати.

«Се не Чуфак... Мені лиш привижаєса... Се лихоманка, зараз прийде Марічка...».

– Марічко!.. Де ти, Марічко?.. Марі!..

– Га, га, га! Ге, ге, ге!.. – зариготав дико Чуфак.

«Йой, який лячний, пек би му!..».

– Марічко-о-о! – проспівав Михайло, немов востаннє.

– Га, га, га... ге, ге, ге, – реготав Чуфак.

«А як се не мара? Як се насправді? І Чуфак прийшов мене вбити?..».

– Марічко!..

– Га, га, га... ге, ге, ге...

«Тепер розколе мені голову!..».

– Марічко!.. – вигукнув радісно Михайло, побачивши її у вікні, на подвір'ї.

– Га, га, га... ге, ге, ге...

Пролунав постріл.

Чуфак здригнувся. Обернувся. На білій сорочці, посеред плечей, розквітла червона ружа.

«Марічка стрілила? Не може бути!..».

– Марічко!..

– Га, га, га... ге, ге, ге!.. – знову зареготав Чуфак, побачивши її у дверях.

– Марічко!..

– Га, га, га!.. – він кинувся на неї з сокирою.

– Марічко-о-о! – зірвався на крик Михайло. Усе тіло його здригнулося від розпачу.

«Вб'є її! Вб'є Марічку!».

Пролунав другий постріл.

Чуфак захитався.

Опустився на коліна...

– Га... га... га... ге... ге... – дотлів його регіт, немов злісний сміх пішов углиб землі.

«Мадам Боварі»

«Гей, скоро прийде весна...» – казали люди, дивлячись на Солован.

А куди ж іще їм було дивитися, як не на нього – горб, що височів над містом, немов казковий велетень, котрий захищає його від усякого лиха.

Коли починав падати сніги, люди дивилися на засніжений Солован і раділи: незабаром Різдво.

Коли дув теплий вітерець, люди знову дивилися на Солован, спостерігаючи, як сніг тане, а ліс зеленіє.

Раділи, бо хто ж не радіє весні?

А коли осінь гралася з фарбами, люди й тоді дивилися на Солован і знову раділи...

А Солован – величезний, мовчазний – дивився на людей.

Дивився на Сігет.

Дивився на річки... на Тису... на Ізу... на Ронішору... і на Горб Добоняш – як на меншого брата.

У Сігеті люди жили мирно – і при мадярах, і при руських, і тепер, при румунах.

Румуни, українці, мадяри, німці, чехи, словаки, цигани – усі вони були людьми одного міста. Знайомі. Сусіди...

*У Сігеті, на болоті
Волохів не много,
А я собі полюбила
Мадярика того.*

*У Сігеті, на болоті,
Ватерка палає.
Ходім, хлопці, до дівчини –
Бо вже умирає.*

*У Сігеті, на болоті,
Ватерка не горить.
Ходім, хлопці, до дівчини –
Бо вже не говорить...*

Марічка згадала давню пісню, яку почула колись від лісорубів.

Минуло одинадцять років, як вона покинула село...

Одинадцять років, відколи помер Михайло.

Одинадцять років життя без чоловіка – наче монахиня...

Аж поки...

Господи!.. Йому ж тільки п'ятнадцять...

Високий, гарний, широкоплечий, міцний, з чорнявим вусиком... Хто б сказав, що не двадцять?

Господи!.. А їй?.. Їй – тридцять!

Струнка, гнучка, з гарними стегнами й повною па-
зухою... Хто б дав їй більше двадцяти?

Вона вперше відчула у душі весну...

Вперше її серце посміхалося...

Вперше вона кохала.

Кохала хлопця, що був на п'ятнадцять років молод-
ший за неї.

Кохала п'ятнадцятирічного парубка...

Стільки було їй, коли... Шандор...

Навіщо згадувати?..

Вона кохає його – Дьока Дьордьолюка – кохає, як не кохала нікого.

А хіба вона колись кохала?

А Михайла Косована кохала?..

Бідного, хромого Михайла?..

Їй з Михайлом було добре. Вона прожила б з ним усе життя.

Їй з Михайлом було приємно, і вона думала, що це – кохання.

Та тільки тепер вона дізналася, що таке справжнє кохання.

Хоча, мабуть, колись доведеться тяжко за нього заплатити...

А люди?..

Що їй до людей?

Вона з дитинства була «курвою», а потім – «вбивцею», коли Чуфака застрелила.

Та навіщо згадувати?..

Вона кохає.

А інше все – пусте...

* * *

– Великий кураж мала Марічка, що застрелила Чуфака...

– Ой, не говоріть! Яке нещастя впало їй на голову...

– Та то гріх великий і неспасенний – взяти людське життя...

– Не говоріть дурне! Та вадь вона Чуфака, вадь Чуфак Михайла! Уже ж сокиру пудняв...

– А може, був би й не вбив... Хто знає?

– Та говоріть здорові! Нащо двері розколов?

- Може, хотів тільки напудити Михайла?..
 - Ага, напудити – сокирою по голові!
 - Ну і зійшлися: один утратив розум, а другий – сам не свій у горячці...
 - Та що тепер буде?..
 - А що буде?.. Чуфак лежить у шопі на спинзари, Марію заарештували, повезли до Сигота, а Михайла повіз Дьорді Грещук у коргаз...
 - Ну, оба Чуфаки так і загинули – від кулі: і Фері, і старий.
 - Кажуть, і Михайло на тій самій дорозі...
 - Господи, сохрани нас...
 - А Калай Чічікало так і пропав, як камінь у воду.
- Уже й не шукають...
- Та кому тепер до Калая?..
 - Мають доста на голові.
 - Мають... Ой, мають!
 - Чорт не спит, не снів-бися!

* * *

Марічку тримали три дні під арештом. Потім відпустили – після короткого суду. Вона мала воєнного адвоката, який захищав її, часто повторюючи слова, яких вона й не розуміла:

«Самозахист»,
 «Порушення недоторканості житла»,
 «Ворог народу»...

Вона сиділа байдужа, ніби то йшлося не про неї.
 Ніби не її судили.
 Ніби не вона стріляла в Чуфака...

Відпустили й привезли назад додому машиною – так само, як відвезли.

Марія знайшла двері цілі. Хтось уже поремонтував їх. І навіть новий замок поставив.

– Агі, хто би це?.. Як тепер відкрию?.. А Михайло?.. Може, то Грещук?.. – прошепотіла вона.

– Не добре з Михайлом, Марічко, дуже не добре... – сказав їй Грещук, коли вона прийшла до нього. – Казав доктор, што гія було май скоро пуйти з ним...

– А в яку секцію го інтернували? – запитала.

– Та на пнеумолоджію... Дустав гептику.

– Господичку муй!.. – сплеснула руками Марічка.

Грещук не захотів брати від неї грошей – ні за двері, ні за те, що повіз Михайла до лікаря.

– Я поніс докторови два літери горівки. Понеси й ти, вадь дай йому якісь пінязі...

– Йой, дам, дам! Як би-м не дала?.. Лиш аби Михайло одужав. Таконь зараз іду до Сигота.

– Куди на нуч?.. Там тепер програм, тебе не пустять будь-коли. Завтра від дев'ятої до дванадцятої пускають до бетежнякув...

* * *

Маріцці не треба було нести ні горівки, ні грошей...

Коли другого дня дійшла до лікарні, Михайло саме прощався з цим світом і віддавав Богові душу.

Дивився на неї порожніми очима і прошепотів:

– Марічко...

– Так від учора й кличе Марічку весь час... Ви Марічка? – запитав її вусатий дядько, що лежав поруч із Михайлом.

– Я, – відповіла вона.

А потім стояла мов укопана біля ліжка, на якому вже лежав мертвий Михайло.

Їй би треба було плакати, голосити...

Прийде час і на сльози, і на голосіння, – подумала.

А зараз треба все впорядкувати: піти за Грещуком, щоб забрати тіло, подбати про труну, домовитися про похорон...

– Почекайте, – звернувся до неї лікар. Він був добровольцем, ветераном війни – так казав той самий дядько, що його привіз.

– Був, був... На війні ногу втратив...

Лікар подзвонив до військкомату, і вже через дві години прибула машина з труною і новою військовою формою.

* * *

Молодий лейтенант радив Марічці поховати Михайла на сігетському кладовищі героїв, але Марічка стояла на своєму – хотіла похоронити його в селі, де народився, щоб спочивав біля своєї родини та односельчан.

Лейтенант махнув рукою і дав наказ шоферові та двом солдатам відвезти труну з тілом туди, куди скаже Марічка.

Вона повезла його додому.

Люди приходили вечорами на оприведя, а потім поховали його по-християнськи – зі священником, і по-комуністичному – бо прийшла фанфара зі Сігету, і по-військовому – бо солдати віддали йому пошану, стріляючи з автоматів на цвинтарі.

І так зісталася Марічка – ні дівка, ні віддана, ні вдовиця – знову сама, як билина в полі.

* * *

– Я не знаю, Марічко... У мене грошей дазбу, і часи не тоті землю купувати, ади, буде колектів, – казав Дьорді Грещук.

– Я не збираюся вам продавати землю, уйку! Ні землю, ні хижу. Я вам так лишаю – аби не занепало все, – пояснила Марічка.

– Е, донько, таке не може бути. Я не Чуфак, абе-м заберав чужі землі, – почухав потилицю Грещук.

– Та ви не забираєте нічого уд мене. Я сама вам даю, – пробувала його переконати Марія.

– Тото завеликий простибуг, Марічко, а людям рота не заперш – будут на мене перстом показувати, штом забрав уд тебе землю.

– Тоди я вам даю землю на політок, а што уродит – уділите й міні, добре так? – посміхнулася Марічка.

– Но, тепер уже йдеш із дому, – посміхнувся Грещук, а опісля додав:

– А ти де дінешся?

– Ще не знаю... Хочу жити у вариші, де ніхто ня не познає, де ніхто не буде на мене указувати руков – ади, звия!

– Люди лихі, Марічко!

– Лихі, уйку.

– Шкода Михайла...

– Най спочиває з Господом!

– Най буде прощений...

* * *

Зі звії, курви та помийниці Марічка стала панією...
«Буни зіуа, доамни!» – низько кланялися їй мужчини...

«Сирут мина, домнішори!» – посміхалися їй молодяки...

«Лиудим пе Ісус, Домніці!» – вітали її селяни...

А Марічка посміхається всім, відповідає на привіт, але пантрує свої діла, а діл в неї, ого!

І крамниця і корчма, не просте діло!

Вона тепер велика бояриня, буржуйка, але то тільки для себе, а для інших вона товаришка Марічка, або товаришка мандатарка, якій держава доручила адмініструвати аліментарою та біртом...

У крамниці працювали її підлеглі Вікторіца та Елена, волошки з Долини Ізи, а корчмою керувала сама... бо їй було мило серед мужчин.

На першому поверсі будинку в якому знаходилась аліментара та бірт «Солован», Марічка купила від одного багатого угорця шестикімнатну квартиру з великою кухнею, просторим коридором та двома ваннами, але вона жила в двох кімнатах.

З одної зробила «Таємний Солован», тобто таємну корчму, яка відкривалася, після того, як справжня корчма закривалася. Але тут не заходив будь хто, а тільки вибрана клієнтура, яка збиралась ночами пограти в карти, пити токайське вино, та їсти печених кроликів та качок, яких готувала для них угорка Ілдіка, Маріччина прибиральниця та куховарка.

Секторіст – старшина міліції Іліе Урда, знав про ці нічні сходища у Марічки, яку знали всі в місті під іменем

«Мадам Боварі», як охрестив її одного разу напівп'яний Теодор Бардешяну, адвокат-художник, чи художник-адвокат, ліпше сказати ні одне ні друге, бо останнім часом він малював в уяві, і захищав уявних розбійників та вбивць, але за картини та за виграні процеси про яких розповідав він міг пити та їсти цілий вечір, за рахунок своїх благодарних друзів.

Марічка, тобто «Мадам Боварі», платила старшині за його мовчання, і платила не мало, бо в того були два помічники. Платила, але до своєї таємної корчми заходити їм не дозволяла.

– Повірте, пане Іліє, це на вашу користь не заходити нічю до моєї корчми, – сказала посміхаючись Марічка.

– Як то не на мою користь? – здивувався старшина, який бажав, крізь ночі гуляти.

– А так, ви можете зустріти там ваших начальників, а їм не сподобається, щоб ви бачили їх...

– Ааа, – проакавав наче мале теля старшина.

– Я вам буду платити, хоча могла б і не платити, бо... а ви гуляєте в іншій корчмі, ця не для вашого носу, повірте.

– Ага, – агакнув і відтоді брав, що йому тицяла Марічка та йшов собі до корчми «Зімбрул», де гуляли такі, як і він.

Правда, не тільки старшина Іліє Урда намагався добитися до таємної корчми «Мадам Боварі», а й сам начальник місцевої міліції майор Петру Плугару.

Хоча він був, ще молодим та гарним мужчиною, якому не відмовила б жодна зі сигітських «мадамей», Марічка йому відмовила, коли той, впевнений у своєму успіху, запропонував їй прямо, без ніяких натякувань:

– Ви дуже гарна, пані Маріє! Я б хотів, щоб ви стали моєю коханкою, вам буде дуже добре зі мною.

«Ага, знайшов собі, чи як то кажуть – потрапила коса на камінь!», – подумала Марічка, весело посміхаючись і відповіла так само – прямо:

– Ви теж гарний мужчина, але в мене є коханець і він велика шишка в Повітовій Організації нашої Комуністичної Партії. Він дуже ревнує мене і грозив застрелити, якщо я знайду собі іншого... і його теж!

– Кодреску?! – аж підстрибнув майор.

– Ні! – посміхнулася Марічка.

– Александреску?!

– Гм...

– Поп?!

– ?

– Кодря?..

– А нівоща вам знати?.. – Чим менше знаєте, ти ліпше...

– Да, ти права... але якщо?..

– Якщо... тоді да, – посміхнулася Марічка.

Майор пішов собі і більше Марічку не чіпав, а через кілька днів всі «товариші» та «товаришки» дізнались, що «Мадам Боварі» є коханкою великого штаба зі Повітової Організації Комуністичної Партії, а з такою ліпше не мати до діла, а якщо мати то по доброму, бо ади – вона може, щось шепнути на вухо штабові, і будь-хто може полетіти зі тепленького крісла...

Карпатський Геркулес

Того року, 1957-го, в Сігетській спортивній школі відкрилася секція з вільної боротьби, яку очолив національний чемпіон, ветеран війни, а тепер тренер – Джордже Бузату.

Одного дня тренер Бузату вирушив із шофером Йовшком у ліс по дрова на зиму. Хоча мав бон на дрова, все ж прихопив із собою пляшку горілки та закуску – щоб пригостити лісорубів.

Коли ті вантажили важкі колоди, Бузату зауважив молодого хлопця, який піднімав величезні колоди й кидав їх у вантажівку так, ніби це були мішки з пір'ям.

– Міцний, – прошепотів тренер. – З нього вийшов би борець, справжній чемпіон. Коли роботу закінчили, Бузату запросив лісорубів випити по чарці горілки, закувати салом і ковбасою з м'яким пшеничним хлібом.

– Скільки тобі років, юначе? – запитав тренер.

– П'ятнадцять, – відповів хлопець.

– Я думав, що більше, – здивувався Бузату.

– Ні, пане, тільки п'ятнадцять...

– А звідки ти?

– Із Рівнянки.

– А як тебе звати?

– Дьоко. Дьордболук Дьоко.

– Дьоко – то Георге, пане, – пояснив один із лісорубів.

– Знаю, – посміхнувся тренер.

- Ти з батьком працюєш тут? – поцікавився Бузату.
- Ні, – відповів хлопець.
- Його батько каліка, – додав хтось із лісорубів.
- А ви знаєте, що він не має права працювати до 16 років?
- Лісоруби мовчали.
- Хто у вас тут за старшого?
- Шеф де бригади.
- А... бригадир? Де він?
- Це я, пане, – озвався Олекса Гайдамака.
- Я хочу з вами поговорити, – сказав Бузату.
- Ходімо в бараку, – запросив Гайдамака, трохи збентежений. Йому здалося, що доведеться відкуплятися, як іноді від міліціонера чи ягера, коли хочеш продати дрова нишком.
- Ви могли б привезти хлопця до Сігету?
- Пане, прошу вас, давайте домовимось. Я вам заплачу скільки скажете, тільки забудьте про хлопця.
- Навіщо ви мені платите? – здивувався Бузату.
- Щоб ви залишили нас у спокої і не водили по бозна-яких канцеляріях, – почухав потилицю Олекса.
- Та що ви... Я не з канцелярій. Я шукаю хлопців до спортивної школи...
- Він не ходив до школи, але читає, як з води. Старий Трокслер навчив його читати й писати. Рахувати теж уміє добре, і табличку множення знає, – сказав Гайдамака.
- Це добре, дуже добре, – кивнув Бузату.
- Ну, якщо вже кажете, що добре, то, може, й не треба його вести до Сігету, до школи, – зрадів Олекса.
- Ба ні, якраз треба. Я прошу вас, приведіть його.

- Навіщо йому та школа, як уже читає та пише?
- То інша школа – спортивна. Я тренер із вільної боротьби.
- З боротьби? – здивувався Гайдамака.
- Так. Я вчу хлопців боротьби.
- Тобто ви їх учите розчибатися? Ха-ха-ха! – засміявся Гайдамака.
- Чого смієтесь? – запитав Бузату, здивований.
- Бо ми й самі тут розчибаємося, коли треба. А Дьоко – той частенько перемагає дорослих!
- От бачите! Тому й кажу – приведіть хлопця до мене.
- Та навіщо йому те розчибання? Йому гроші треба заробляти...
- Заробить і грошей, не хвилюйтеся. Ви тільки приведіть його до спортивної школи.
- А де та школа?
- Біля аптеки, як заходить на базар. Там є вахтер, скажете, щоб покликав мене – Джордже Бузату.

* * *

Минуло три роки – і від хлопця з лісу, Дьордьолюка Дьока, не залишилося й сліду...

Зате все місто Сігет знало і пишалось своїм чемпіоном – борцем Джорджем Дьордьолюком.

А найбільше пишалася ним «Мадам Боварі».

Він уже три роки жив у Марічки.

Так, три роки як оселився в неї...

Олекса Гайдамака сам привів хлопця до Марічки й попросив, щоб дозволила йому пожити кілька днів, поки тренер Бузату знайде місце в гуртожитку.

Бузату справді згодом знайшов йому ліжко в гуртожитку. А ще пізніше – навіть двокімнатну квартиру. Та хлопець відмовився.

Йому в Марічки було добре.

Він кохав її без тями.

Закохався ще того самого вечора, коли вона зробила з нього чоловіка.

Джордж нібито працював на щітковій фабриці «Партизанул» – звідти отримував зарплату, хоч на роботу й не ходив. Ходив тільки на тренування.

Гроші заробляв добрі, але всі віддавав матері. Бо в нього з Марічкою і так було всього вдосталь.

Щотижня їздив додому, до Рівнянки, побачитися зі своїми.

Тренер Бузату пишався своїм Карпатським Геркулесом – саме так його прозвали бухарестські борці.

– Ми з Геркулесом їдемо до Риму! – хвалився всім тренер Бузату.

– Вас, певно, Папа Римський запросив? – піджартували друзі.

– Ет, що там Папа! – махав рукою Бузату, розігрітий славою.

– А може, сам президент Джованні Гронкі? – глузували інші.

– Та що там той Джованні?! – продовжував Бузату в тому ж дусі.

– А тоді хто ж вас запросив?

– Ми самі себе запросили!

– Як то – самі?

– Так! Будемо брати участь у Літніх Олімпійських іграх. Геркулес кваліфікувався!

– Ого! – вигукували приятелі. – За таку новину му-
сиш нас пригостити!

А Бузату й не чекав нагоди: пригощав кожного, хто хотів слухати про його Карпатського Геркулеса. І говорив про нього з запалом, з блиском у погляді, з гордістю батька, що виростив не просто чемпіона, а легенду.

Та одного дощового ранку мрії тренера Джордже Бузату розвіялися – мов сизий туман, що повис над містом. Та якщо туман з часом розносить вітер, а за ним виходить сонце, яке зігріває душу й думки людей, то мрії Бузату зникли без сліду, як дим, як марево – після одного дзвінка...

Зателефонував Перший секретар Повітової організації Комуністичної партії.

Коли Бузату покликали до секретаріату, він ішов бадьоро, навіть наспівував собі щось веселе. Йому вже було звично чути:

– Товаришу Бузату, Перший просить вас!

Підходив до телефону, а там завжди той самий обряд:

– Добрий день!

– Добрий день!

– Товаришу, горі!

– Товаришу, долу!

– Поздоровляю вас!

– Щиро дякую!

І все.

Цього разу він був упевнений, що його хочуть привітати з виходом учня на Олімпіаду. Навіть руки потирав від радості:

«От і добре! Привітають, побажають успіху, і я спокійно поїду з хлопцем до Риму!».

- Та цього разу розмова була зовсім іншою.
- Слухаю вас, товаришу! – мовив тренер у слухавку.
 - Товаришу Бузату, маю для вас добру новину!
 - Щиро дякую! – усміхнувся той.
 - За ваші заслуги вас номіновано на Повітову Премію соціалістичної праці.
- «Оце за Геркулеса!» – зрадів Бузату. – «Це за Джорджа, славного хлопця!».
- Щиро вам дякую, товаришу!
 - Але є ще один нюанс... – в голосі секретаря з'явилася напруга.
 - Слухаю вас! – насторожився Бузату.
 - Йдеться про вашого Геркулеса...
 - Та я впевнений у ньому! Йому самому треба дати повітову премію!
 - Вислухайте мене, товаришу Бузату, й не перебивайте!
 - Вибачте. Слухаю уважно...
 - Цей хлопець, ваш Дьордільюк – Геркулес – не може брати участі в Олімпійських іграх.
 - Як то не може!? – Бузату аж підскочив на місці.
 - Прошу, вислухайте мене до кінця!
 - Слухаю вас! – Бузату вже стояв, мов на гарячому вугіллі.
 - На Олімпійських іграх візьме участь Сорін Боложан, племінник міністра енергетики Йона Боложана, члена Центрального Комітету.
 - Але ж Дьордільюк кваліфікувався! Він заслужив!
 - Без ніяких «але»!
- Бузату зціпив зуби.
- Я цього не можу зробити, я...

– Товаришу Бузату! Я не прошу, я наказую.
У трубці залягла важка тиша.
– Ви мене зрозуміли?
– ...
– Ну тоді, домовились!
– А як мені...
– Що?
– Як мені це зробити?
– Не мені вас учити, товаришу Бузату.
І – клац. Дзвінок перервався.
Гарячий клубок підкотився до горла, до очей підступила сіль.
«Я цього не можу зробити», – подумав.
– Ні! Я цього не зроблю!
– Про що ви? – озвалася секретарка, яка щойно зайшла.
– Ні про що... – сказав Бузату, витерши чоло.
Але він знав: інші можуть.

* * *

Хлопці зібралися в ресторані «Дойна» «на пиво», бо, як то кажуть, для спортсменів пиво – не алкогольний напій, а харчовий продукт.

Їх обслуговував червоносий офіціант Вайда, якого хлопці недолюблювали – він доносив тренеру, хто скільки випив.

Цього разу зібралося їх п'ятеро: Джордж Дьордьолук, Георгій Берля, Мірон Бледя, Васіле Ванча і – бозна-як – до їхньої компанії потрапив ще й боксер-п'яничка Іліє Кочан.

Джордж запросив їх, щоб відсвяткувати свій успіх. Хлопці щиро заздрили йому і не приховували цього. Вони пили свіже пиво, закушували сухою ковбасою, жартували й реготали на весь ресторан.

– Ну, тобі пощастило, Геркулесе! – цмокнув Іліє Кочан. – Інші втікають через кордон, щоб дістатися до Італії, роками чекають візи, а ти – прямо, як Йойлик у кукурудзу!

– А тобі, Кочане, не хочеться до Риму? – запитав Мірон Бледя.

– Де Рим, а де Крим? Йому хіба через повітовий кордон до Сукмаря, – засміявся Ванча.

– Добре, що ви такі розумаки! – буркнув Кочан.

– А він був за кордоном – в Автономній Республіці Свинний Потік.

Хлопці розреготалися.

– А чому саме Свинний Потік? – поцікавився Джордж.

– Бо село Свинний Потік у 1919 році проголосило себе Автономною Республікою. Вона протрималась кілька днів, поки не приїхали жандарми зі Сігету й не навели порядок. Про це навіть документи є, – пояснив Мірон Бледя, який закінчив Сигітський ліцей імені Філімона Сирбу й викладав історію в селах Вадул Ізей, Ферешть та Бербешть.

– Он як? – здивувався Джордж.

– А раз уже збираєшся до Риму, то сходи до ворожки, як циган, – посміхнувся Ванча.

– Який циган? – поцікавився Кочан.

– Та який-який... циган, та й годі.

– Ну й що там із тим циганом? Розкажи, – попросили хлопці.

- Добре, розповім, – погодився Ванча.
- Дайте нам ще по гальбі пива і тарілку ковбасок, – звернувся Джордж до кельнера Вайди, який крутився без діла.
- Уже несу! – відповів офіціант.
- Отож, продовжуй...
- Задумав один циган тікати до Італії. Але перед тим пішов до ворожки, щоб поворожила йому, що ж чекає на нього в тій сонячній країні.
- «Бачу... бачу... бачу розкішну віллу...».
- «Отто да!» – потер руки циган.
- «Широке, гарне подвір'я...».
- «О, Господелло!».
- «А посеред подвір'я два автомобілі...».
- О Божелло!
- І великий басейн, у якому плаває молода гарна жінка...
- О святелло!..
- І бачу тебе...
- Край басейну, з кубанською цигаретою в правиці і з солодким коктейлем у лівиці, в якому плавають скибочки помаранчі, а з нього стирчить різнокольорова трубочка...
- Еге ж, – в одній руці тримаєш недокурок від «Пріми», а в другій – відро з помями, а на все те дивишся крізь дірку в паркані!
- Хлопці зареготали.
- А як уже добрався той циган до Італії, заходить у ресторан і горлає на весь рот:
- Гей, кельнеро!
- Прего, сеньйоре! – чемно відповідає офіціант.

– Давай мені макаронеллі, спагетеллі, віскеллі та пиволеллі!

Кельнер подав, циган їсть, що аж за вухами лящить, а вкінці питає:

– Кельнеро, справделло, я добре говоретелло по-італіяненлло?

– Та знаєш ти, чортелло би тебе забрав, якби я не був з Долини Ізи – ти б тут помер з голоду!

Хлопці розреготалися знову.

– Дивись, Кочане, учи італійську, бо зістанешся голодним, – пожартував Георгій Берля.

– А ви чого вчепилися до мене, як сліпий до плота? Я ж не йду в Рим – це Джордж іде! – сердито відповів Кочан.

– Раз вже заговорили про циганів, то й я вам жарт розповім, – усміхнувся Джордж.

– Давай-давай, розповідай! – підбадьорили його хлопці.

– Оженився циган, і через рік у нього народився син. Зрадів та й побіг до Сільської Ради реєструвати хлопчика.

«Як записати?» – питає секретар.

«Буквами, пане!» – гордо каже циган.

«Добре, а як його звати?».

«Деж!».

«Як товариша?» – здивувався секретар.

«А що, ви проти?!» – погрозливо перепитав циган.

«Та ні, що ви...» – перейшов на «ви» секретар.

«Ну то й пишіть: Деж!».

Минув рік – знову син народився. Приходить циган до Сільради:

«Хочу записати ще одного!».

«Як назвемо?» – питає секретар.

«Деж, пане! Деж!».

«Та у вас же вже є один Деж...».

«То й що?! Ви проти двох Дежів?» – визвірився циган.

«Та ні, але...».

«Ніяких „але“! Я зараз звернуся до партійного начальства!».

«Та що ви, що ви! Як скажете – так і запишемо...».

На третій рік знову приходять циган.

– Пане секретарю, знову хлопець, запишіть!

– Як? – запитав байдуже секретар.

– Деж, пане!

Секретар, навіть не питаючи нічого, зареєстрував третього Дежа.

На четвертий рік знову приходять циган до Сільської Ради.

– Пане секретарю, знову хлопець!

– Як запишемо?

– Деж, пане!

– Слухай, мо! – вибухнув секретар. – Можеш іти до партійних, і до непартійних, і до чортової матері, але Дежів вистачить! Сідай ось тут, бери газету і знайди інше ім'я – там повно комуністичних!

Розлючений секретар кинув бідному цигану газету, той знітився, але мовчки взяв її й сів у куток.

Минуло з півгодини. Коли секретар уже втихомирився і навіть забув за цигана, той раптом скрикнув на весь кабінет і аж підстрибнув з радощів:

– Я знайшов, пане!

– Що? – перелякано підвів голову секретар.

– Комуністичне ім'я!

– Яке?

– Бангладеш! – вигукнув циган.

Хлопці в ресторані зареготали, аж сльози текли. А далі пішли й інші жарти – про циганів, про італійців, про ворожок, про долю і долю...

* * *

Та ж самої ночі, після того як Джордж повернувся додому, хтось постукав у двері. Один із картярів, думаючи, що це хтось із своїх забарився, відчинив... але на порозі стояли міліціонери – старшина Іліє Урда, його підлеглий, старший сержант Нікіфор Доре, та ще двоє солдатів із секурітате.

Не кажучи ні слова, вони пройшли повз кімнату, де гравці застигли з картами в руках, і зайшли до спальні Джорджа і Марічки.

– Ось як! – виголосив Урда. – Брат спить із сестрою в одному ліжку!

Кілька тижнів перед тим Урда зустрів Марічку на вулиці й запитав, як їй живеться з новим коханцем, чи була старшина з партії не застрелить його? Тоді Марічка відповіла, що Джордж – її двоюрідний брат.

– Не ваше діло, з ким я сплю, – відрізала вона.

– Може, моє, а може, й не моє... – усміхнувся Урда.

– Не ваше. Не ваше й крапка.

– Ми ще побачимо, – прошепотів на прощання.

Тепер він стояв у дверях спальні з холодною усмішкою.

– Що ви тут робите серед ночі? Як ви собі позволяєте?! – обурилась Марічка.

– У мене ордер на обшук і на арешт вашого коханця... пардон, двоюрідного брата!

– Як це?! Що він зробив?

– А це ви в нього питаєте.

– Що це за цирк?... – повернулась до Джорджа.

– Я й сам не знаю, – знизав той плечима.

– Та хоч скажіть, за що ви його?..

– А то не наше діло – за що, не за що...

– Як це – не ваше?

– А так: мені наказують – арештовую, наказують – відпускаю.

– Господи Святий! – сплеснула руками Марічка.

– Давай, голубчику, підйом!

Джордж підвівся й почав одягатися, а коли закінчив, Урда витяг наручники:

– Давай руки!

– Та що ви, він же не розбійник, – запротестувала Марічка.

– Не кричіть, пані, такий закон!

– Темний би вам закон... – ледь прошептала Марічка й опустила на ліжко.

* * *

Три тижні тримали Джорджа під арештом.

Правда, не били, нічого не питали, годували, а потім судили.

Даремно ходила Марічка до Урди...

Даремно обіцяла гроші...

Урда тільки посміхався та облизував масні губи:

– Я не можу нічого зробити, мадам Боварі. У вас же коханець – великий начальник там, нагорі... – показував пальцем у небо.

Даремно ходив і тренер Бузату, дзвонив усім знайомим.

Не вийшло нічого...

Тільки адвокат-художник Теодор Бардешяну у своїх промовах заступався за Джорджа.

Джорджа засудили за зневагу до Румунської Робітничої Партії та її генерального секретаря – товариша Георгіу Георгіу-Дежа.

Це неправда...

Як неправда, коли є свідки?

Надійні товариші – члени партії: боксер Іліє Кочан та офіціант Васіліке Вайда.

Його засудили на шість місяців...

Ні, не до тюрми, а на місце праці.

Тренування?

Ні, він більше не може бути членом спортивного клубу «Воїнца».

А з місця праці його перевели до Лісового підприємства, що належало до міста Борша.

Він міг повертатися щосуботи додому...

До Марічки...

До мадам Боварі...

Але хто міг передбачити, що чекало на нього в Борші?

Долю конем не об'їдеш...

– Шість місяців мине швидко, – тішила його Марічка.

– А потім?

– Потім побачимо...

А чи буде те «потім»?..

А що буде з ними, з їхнім коханням?..

Хто б міг вгадати...

* * *

Бузату, після всього пережитого, занепав духом і почав щодня заглядати в чарку – ліпше сказати: щоночі, бо вдень приходив до тям від похмілля, а ввечері починав знову.

Він знав, що по лінії партії коїться багато непартійного, але щоб аж настільки...

– Занапастили хлопця! – повторював собі.

Одного дня вирішив: досить.

Більше не питиме.

Вирішив повернутись у рідне буковинське містечко – там міг би працювати викладачем фізкультури до пенсії. Або й заснувати клуб з вільної боротьби.

Але – ні.

Навіщо готувати чемпіонів, яких Робітничка партія кидає за ґрати?..

Навіщо?..

Перед від'їздом із Сігета зустрівся з боксером Кочаном та офіціантом Вайдою.

Вони не впізнали його – був у масці, в плащі, з капелюхом на очі.

Після тієї «зустрічі» боксер Кочан назавжди опинився в інвалідному візку.

А офіціант Вайда – накульгував на ліву ногу до кінця своїх днів.

Опісля Бузату шкодував про ту зустріч.

Бо такі, як Кочан і Вайда, – це не справжні вороги.

Це – мізерні підлабузники системи.

А справжні – сидять угорі, в кабінетах.

Вони – боги на землі.

* * *

Минув місяць. Бузату вже оселився в рідному містечку.

Одного дня його навідав старий учитель Біланюк, який слухав «Голос Америки».

Розповів, що на радіо згадували Джорджа Дьордьолюка, якого називали Геркулесом Карпат.

Читали листа, підписаного самим Джорджем.

Насправді, того листа написав адвокат Теодор Бардешану – таємний кореспондент «Голосу Америки».

Але про це не знав ніхто.

Через кілька днів Бузату викликали до поста міліції.

– Ви знаєте, чому ми вас запросили? – запитав молодий лейтенант.

– Не знаю, – відповів Бузату байдуже.

– І не здогадуєтесь?

– Не здогадуюсь, – знизав плечима.

– Не гарно, товаришу Бузату, що ви скаржитесь капіталістам на свою державу... на свою партію... на своїх керівників.

– Про що ви, товаришу лейтенанте? – запитав Бузату, вдаючи здивування.

– А про те, що про вас та вашого Геркулеса говорить «Голос Америки»...

– Я не слухаю «Голос Америки», товаришу лейтенант.

– Ви хочете сказати, що не знаєте про листа, якого написав ваш колишній спортсмен, Джордж Дьордьолюк?

– Не знаю ні про який лист.

– Коли ви бачили його востаннє?

– Дьордьолюка?
– Так, саме його.
– У день, коли його арештували.
– Більше не зустрічались із ним?
– Не зустрічався!
– Це вам на користь. Напишіть це у заяві – і ви вільні.

* * *

Перший секретар повітової організації Робітничої партії, Вірджіл Вішан, ходив як обпарений. Йому дзвонив сам товариш Іонел Томеску – один із заступників першого секретаря партії.

– Вішане! Що там у тебе коїться?!

– Про що ви, товаришу?

– Не верти дурника, Вішане! Я про твого Геркулеса!

– Та він не мій, товаришу! – спробував виправдатись Вішан.

– Не відмахуйся, Вішане, бо я так тобою відмахну – опинишся знову столяром у кооперативі, звідки тебе й витяг!

– Але я, товаришу, не можу відповідати за все...

– А хто має відповідати? Я? Чи святий Онуфрій?! У тебе трапилось – ти й відповідай!

– А звідки мені було знати, що той селяк напише листа до «Голосу Америки»?..

– Ти мене питаєш, звідки тобі знати?! Треба знати все! Зрозумів?!

– Зрозумів!

– Де він зараз?

– Його засудили на шість місяців примусової праці.

- І де він, зараз?
- У Борші, на лісовому підприємстві.
- Щоб за місяць був на Каналі Дунай – Чорне море.

Зрозумів?

- Зрозумів, товаришу Томеску!
- Тоді виконуй – і тримай мене в курсі.
- Добре, товаришу!
- І ще одне!
- Слухаю!
- Дізнайся, хто писав того листа. Ти ж сам кажеш, що він селяк, невіглас...
- Обов'язково дізнаюсь!
- Гаразд. Приїдеш у Бая Маре і доповідатимеш особисто.
- Добре, товаришу!

Вішан закупив три цигарки одну за одною, випив каву та рюмку коньяку й покликав до себе майора Нештяна, начальника секурітате.

Майор, ознайомившись зі справою, попросив дві години на розробку плану. Того ж вечора лейтенант Сіре-тяну та старшина Діну вирушили до Борші виконати наказ майора.

Того вечора Вішан, добре напідпитку, сів за кермо, врізався в електричний стовп, і машина, перекинувшись, потонула в річці Сисар разом із ним. Його витягли неживим.

* * *

Джордж уже не хотів бути Джорджем. І Дьоком не хотів бути – бо він вже не малий. Він хотів бути Дьордієм Дьордьолюком.

Та в Борші, в бригаді лісорубів, якою керував мойсеянин Петро Тіміш, ніхто не знав його справжнього імені. Зате всі знали, що він – засуджений. Але за що – не знав ніхто. А коли люди не знають, то вигадують.

– Сидить за крадіжку! – казали одні.

– Пильнуйте, щоб чогось не поцупив...

– Ні, за бійку! – казали інші.

– Кажуть, пограбував магазин... додавали треті.

– Бійтеся Бога, люди! – заступався за нього старий Ботізан, з яким Дьорді жив у бараці. Всі інші лісоруби були місцеві і щовечора поверталися додому.

Ботізан колись був королівським лісником. Він любив ліс, як рідну домівку, якої вже давно не мав. Він міг цілий день розповідати легенди про дерева, озера, скелі, печери та полонини.

– А яке дерево найвище? – запитав якимось він Дьорді.

– Думаю, що смерека, – відповів той.

– А от і ні! Осика – вища за смереку, – посміхнувся Ботізан.

– Та ну? Найвища? – здивувався Дьорді.

– А знаєш чому?

– Ні, але я впевнений, що ви розкажете, – всміхнувся Дьорді.

– Ну, як уже почали бесіду – розкажу!

Коли Христа було засуджено на розп'яття, Пілат наказав солдатам знайти дерево для хреста. Йшли вони лісом, дивилися направо, наліво, шукали. Побачили смерековий ліс. Підійшли та й просять:

– Матусі смереки, дайте нам дерева!

– А навіщо воно вам? – питають смереки.

– Для хреста, на якому маємо розіп'яти розбійника.
– А як його звати? – поцікавилися смереки.
– Ісус із Назарету.
– Ісус – не розбійник, а праведник Господній. Не дамо дерева для його хреста.

Ідіть геть!

Пішли солдати далі – до дубового лісу. Але дуби теж відмовили. Так само – і буки, і граби. Нарешті, на узліссі, побачили осику.

– Осико білява, дай нам дерева для хреста, – сказали. – І ти стоятимеш на Голгофті та будеш височіти над усіма деревами!

– Справді? – зраділа осика...

– Насправді! – запевнили її солдати.

– Тоді я згодна, – погодилася осика.

Солдати зрубали осику й зробили з неї хреста, на якому розіп'яли Ісуса. І відтоді осика є найвищим деревом.

Вони сиділи вечорами й розмовляли про всіляке. Легенда про осику була останньою, яку розповів йому старий. Наступного дня його перевели на сектор, бо вартовий захворів, а Дьордь залишився сам на вечори. Але скільки тих вечорів було? Бо на третій день сталося нещастя.

* * *

Коли піротехнік Поп прийшов до маленької будки, де зберігався динаміт, яким розбивали скелі для доріг, побачив, що двері відчинені, колодка зламана, а два ящики динаміту зникли, наче й не було їх.

Усе кинув, застріг коней, щойно розпряжених, і помчав, як вихор, на сектор. Бо зникнення двох ящиків динаміту – то не жарти.

Із сектора скоро прибули всі начальники, приїхала міліція, група військових і кілька секурістів.

– Хто тут був сторожем? – запитав один із міліціонерів.

– Дьордьолук. Він тут, у бараці, спить, – сказав хтось із лісорубів.

– Хто з вас Дьордьолук? – запитав міліціонер.

– Я, – відповів Дьорді.

– І як ти пильнував динаміт, що його вкрали просто з-під носа?

– Я не сторож. Мені ніхто не казав наглядати за карбуранцюю.

– Он як! Ти не сторож? – нібито здивувався міліціонер.

– Ні, – спокійно відповів Дьорді.

– І, певна річ, нічого не бачив?

– Ні!

– І нічого не чув?

– Не чув! – відповів Дьорді.

– Ну, якщо нічого не бачив, не чув, може, ще й забув – тоді візьміть його. Посидить трохи – може, згадає, бо видно здалеку, що бреше.

– Що ви? Я не брешу! І я не сторож! – виправдовувався Дьорді.

– Беріть його!

Двоє солдатів кинулися до Дьордія, але за мить уже лежали на землі – він розкидав їх, як мішки.

– Ану, дивіться на нього! – вигукнув міліціонер.

– Обережно, він чемпіон із вільної боротьби, – зауважив один із секуристів.

– Ну, зараз побачимо, який він чемпіон, – сказав міліціонер, опускаючи руку до кобура з пістолетом.

Але в ту ж мить Дьорді кинувся між лісорубів, які стояли купкою й спостерігали, що відбувається. Потім стрибнув через віз, на якому щойно приїхав піротехнік Поп, і за кілька стрибків зник за баракком, а звідти – в лісі, наче його й не було на світі.

– Стріляйте! – закричав розлючений міліціонер.

Солдати, міліціонери й секуристи дивилися один на одного й не розуміли, в кого стріляти – перед ними стояла юрба лісорубів. Ніхто не чекав такого повороту: хто б міг подумати, що звичайний молодий лісоруб такий спритний...

– За мною! – гукнув міліціонер із пістолетом у руці й кинувся за Дьордієм у глиб лісу.

Усі подалися слідом.

– Розділіться й прочешіть увесь ліс! Побачите – стріляйте без жодного слова! – наказав міліціонер.

Люди розсіялись по лісу...

Заглядали в кожную нору, в кожен барліг...

Не пропустили жодного куща...

Дьордьолюка наче проковтнула земля.

Шукали до пообіддя. А коли сонце почало хилитися до заходу – повернулися.

Але не всі.

Не вистачало двох солдатів. Вони не повернулися.

Солдатів знайшли наступного дня – прив'язаними до бука власними ремнями.

Хто їх прив'язав?..

Чи були серед тих людей у чорних сардаках?..
Чи був із ними Дьордьолюк?..
Ні. Дьордьолюка не було.
А хто ті люди?
Як вони напали?
Чому солдати не оборонялися?
Навіть самі не знають, як це сталося...
Кажуть, присіли трохи, хотіли закурити...

Епілог

Дьордия Дьордьолюка секурітате шукало цілих два роки – та так і не знайшли...

Чи долучився він до гнізда легіонерів «Чорні сардаки»?..

Чи застрелили його бійці секурітате?..

Чи живе десь у Румунії під іншим ім'ям?..

А, може, втік до Америки?..

Люди говорили по-різному.

У кожного була своя версія.

* * *

«Мадам Боварі», тобто Марічка, багато перестраждала через «Карпатського Геркулеса», тобто Джорджа Дьордьолюка.

Її заарештували.

Допитували.

Катували.

Конфіскували все майно, що мала в Сігеті.

Повернулася до рідного села...

До рідної хати...

До рідного цвинтаря, де лежала її рідня... де лежав Михайло Косован... де стояла порожня могила Дьордия Дьордьолюка...

* * *

*Ой, радосте-молодосте,
Де ж ти, де поділась?..
Полетіла в темний лісок
Та й на дуб присіла.*

*Полетіла через річку
На кленовім мості..
Та вернися, молодосте,
Хоч на день у гості.*

КІНЕЦЬ.

*Пунта-Кана, 2022
Бухарест, 2025*

РОЗБИТА ДОЛЯ



*«Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите – а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий серце, очі.»*
(Тарас Шевченко)

Частина перша

«Свято – це тільки подих полуденного вітру.»
(Павло Романюк)

1.

Починало зоріти. Шляхом, що вів довгими та крутими поворотами на верх Гути, ще в ранковому сутінку скрипіли чотири вози. Стомлені воли, ледве тягнучи ногу за ногою, повільно дерлися вгору, наче ліниві слимаки. Час від часу в ранковій тиші лунали голоси візників:
– Чала, Бодор!..

– Вліво, Дарук!.. – Шлях би вас трафив!..

А потім усе знову затихало, гублячись у тіні, що не хотіла розлучатися з темно-зеленим лісом.

На передньому возі, лежачи на рядні з сіном, підпертий на лікоть, їхав Степан Добрука. Хоч йому щойно сповнилося двадцять, навіть старші візники не раз дивувалися з його розважливих порад і знання волоської мови. Гутськими та Гутинськими лісами й полонинами блукала ватага волоських розбійників – братів Костін, які часто грабували візників: то яблука з верхнянських садів, то сіль із коштівської солекопальні, яку везли до Сукмаря, Шиліндри, а подеколи й до самої Великої Орадії, де обмінювали на кукурудзу, пшеничне борошно чи олію. Степанові не було страшно бандитів.

– Молодий, ще не навчився боятися... – докірливо бурчав собі під ніс Йосиф Ференц із другого воза. Йому здавалося, що візники надто балують «шмаркача» своєю увагою та повагою:

– Степане вгору, Степане вниз... Що скажеш на це, Степане? Якої ти думки, Степане?..

Донедавна сам Йосиф мав першість – жоден візник не наважувався йому перечити. А тепер дивись – ні сіло ні впало, усі звертаються до цього молокососа, який, ади, пустився в дорогу ще тоді, коли й «когути не піли».

Степанові насправді не було страшно розбійників. По-перше, на світ грішний опускався росяний осінній ранок зі святих небес, а по-друге – під рядном із сіном у нього лежала заряджена рушниця з прикороченою цівкою. Ту рушницю Степан мав від діда по матері – Петра Дубея. Дід прикоротив цівку, щоб вона не стриміла з-під сардака, коли ходив полювати на зайців та борсуків.

На останньому возі, з люлькою в зубах і сардаком, недбало накинутим на плечі, сидів і попихував димом Михайло Бандас. Раз у раз він помахував батогом понад спинами волів – хоч жодного разу не торкався ними. Воли в нього були сильні – на все село не знайдеш кращих. Але це махання ввійшло йому в звичку, і він робив це постійно – чи треба, чи ні.

Бандас курив і думав. А про що саме думав?.. Спитай його – не відповість. Думки змішалися в голові: про все й одразу. Але найбільше йому докучала думка про те, що цього разу не вдалося обміняти, як колись, кілограм солі на три з половиною кілограми кукурудзи.

– Жаль, що закрили границю... І не можна тепер взяти сіль по той бік Тиси, – зітхнув важко, пригадавши, як ще недавно возили сіль до Солотвини, вантажили у вагони, а потім отримували за кілограм солі – шість кілограмів пшениці. Ото було вигідно! А тепер?.. Господи, скільки того труду: їдь на Коштіль, викопуй грудки солі, змішані з глиною, з величезних куп – та яка то сіль?.. Самий непотріб, що його викидають солекопи. Потім обмивай, суши, вези на Солонець, до млина Опрішанового, а там днюй і ночуй у черзі, поки змелеш... вантаж, розвантажуй, і вези її аж до Сукмаря, мов ті чумаки, про яких розповідав старий Лельо...

А скільки людей покалічилося, копаючи та перебираючи ті грудки з сіллю? Василя Рагована витягли мертвого з-під купи – залишив по собі трьох сиріт... І яка йому хосна з того заробітку?..

Все ж таки, краще було, поки не закрили границі. А навіщо людям ті границі? Розуміється, межа мусить бути поміж полями та нивами газдів, аби кожен знав свою

землю – щоб, не дай Боже, не переорати чи не перекопати. Але це – поміж газдами. А поміж країнами навіщо границя? Щоб він сюди не прийшов, а я до нього? Та він же не прийде шкодити моєму господарству, і я його не зачеплю. А якщо пройде дорогою, щось купить у мене чи продасть – то ніяка то шкода.

Коби лише Господь Бог не допустив війни, бо коли закривають границі – то вже до війни готуються...

Правду мав Аркадій Івасюк, коли казав: «Тут без війни не обійдеться». Бо ж Австрія вже приєдналася до гітлерівської Германії – ще в березні тридцять восьмого. А у вересні того ж року, в Мюнхені, на тій «згоді», де зішлися Італія, Франція та Англія – всі дали добро Германії та Угорщині втручатися в справи Чехословаччини...

Розумний хлопець, хоч і молодий, – не даремно вивчився на вчителя, згадав Михайло їхню розмову, коли минулої осені возив Івасюкові дрова.

Далі Михайло полинув думками до свого газдування: незабаром треба буде орати, сіяти, поле чистити... Згадав оксамитову спідницю, яку купив дружині Гафії, хустину з червоними маками, лаковані топанки для дочки Калини – бо ж вона вже, нівроку, дівка! Посміхнувся хитро, глянувши на Степана з любов'ю – як на рідного сина, якого Бог йому не дав.

«Якби ж Господь нагородив таким зятем...» – батьківське серце раділо й підказувало: Степан засватає Калину. Сам бачив: перед Калиною він стає зовсім іншим – сором'язливим. Певне діло – кохає її...

Степан, мабуть, думав те саме, бо, правду кажучи, закохався в Калину й більше не цікавила його жодна

інша дівчина. Та котрому з верхнянських легінів не подобалася Бандасова Калина?.. Котрий із них не мріяв стати зятем Михайла?.. Хіба Степан не бачив минулої неділі, коли вийшли з церкви, як усі хлопці обступили Калину, а Іван Бабичарь, трохи підпий, міцно обняв її й поцілував? Щоправда, дівчина почервоніла й відштовхнула його від себе. Степан стиснув кулаки й відчув, як запекло в грудях, біля самого серця. Провчив би він того Бабичаря, та для такого діла треба мати поважну причину. Не почне ж бійку просто через те, що той поцілував дівчину – ще й насміхатимуться з нього хлопці й дівчата.

Недовго довелося Степанові та Михайлові думки свої молоти, бо з третього воза почувся спів Миколи Дроздика:

*Аж би зорі не зоряли,
тучі би не били.
Аж би, любко, не воріжки –
ми би ся любили...*

– Ха-ха-ха! Я якраз думав і хотів спитати, коли пробудиться наш соловейко? – голосно засміявся Степан.

– Нашому соловейкові, мабуть, наснилася якась голубка, тому так жалібно затужив, – додав, сміючись, Михайло Бандас.

Микола, не зважаючи на їхні жарти, продовжив почату сумну співанку:

*Ой, зорі, не зоряйте,
погодіте мало,
бо ще моє соколятко
не спало ні мало.*

*Ой, зорі, не зоряйте
хоч одну годинку –
най перейде моя любка
через полонинку.*

*Ой, зорі, не зоряйте
хоч один часочок –
най перейде моя любка
почерез лісочок...*

Микола Дроздик, на три роки молодший від Степана, був йому за рідного брата. Вони весь час були нерозлучні.

Вози зупинилися на маленькій подині, де з-під великої кам'яної плити дубовим яловчиком, просто у велике корито, видовбане зі старої верби, текла прозора вода. Із цього корита газди напували свою маржину. Степан стрибнув першим із воза, кашлянув у кулак і сказав:

– Настав час напоїти волів і трохи перекусити. До верху Гути вже й не так далеко.

Напившись води, воли почали смачно пасти ще росяну зелену траву під крислатими кущами ліщини, що росли край дороги, а їхні господарі, помившись і помолвившись, узялися за торби. Михайло Бандас витяг пляшку зі слив'янкою й, вклонившись до возарів, мовив:

– Бисте здорові!..

– На здоров'я, вуйку! – відповіли в один голос Степан і Микола.

Михайло простяг пляшку Степанові, але той кивнув головою в бік Ференца. Коли пляшка дійшла до Миколи,

той приклав її до губ, трохи притримав, а тоді скривився, нібито від гіркоти, й примружився хитро, підсліпувато.

Бандас, сміючись, підморгнув Степанові:

– А що, парубче, про любок співаєш, а від горівки цураєшся, як чорт від ладану?

– Та вона гірша за чорта й ладан разом, – відповів Микола.

– Та я жартую, Миколо. Добре, що не до смаку тобі горілка. Вона добра – чарка-дві, на фарадчак чи в неділю з гостями. А хто п'є більше – той не доходить до добра.

На чіноватому рушнику Степан з Ференцем нарізали пшеничного хліба, сала й будженої ковбаски. Микола чистив варені курячі яйця, а Михайло розколов дві цибулини й задоволено сказав:

– Справжні хрестини!

– Мій батько, хай Господь Бог простить йому гріхи, страшно любив заглядати в чарку, – почав бесіду Ференц. – Бувало, просидить цілий день у корчмі. Мати пошле мене за ним – заходжу до Янкілевої корчми, а він сидить за столом зі своїми цімборами – самі п'яниці, як і він – та п'є. Я починаю благати:

«Ходіть додому, мати казала...».

«Що казала?» – перебиває мене батько.

«Казала, що не може сама робити, а ви сидите в корчмі та п'єте горілку!» – показую пальцем на чарку, що стояла перед ним на столі. А він бере ту чарку, простягає до мене й гримить:

«Ану попробуй!».

Я беру – що маю робити? – бо страшно боявся батька, смакую, нюхаю, а горілка гірка, смердюча... Щурюся від неї, як Микола, а він до мене:

«Ну, сподобалась тобі ця гіркота?! Добра, га? Говори, добра?!».

«Ні, не добра – гірка й смердюча...» – кажу крізь сльози.

«А ти що думав, шибенику?... – загорлав п'яний батько. – Мені, думаєш, легко сидіти в смердючій корчмі й пити цю гіркоту?... Легко, га?! Говори!...».

«Не легко», – відповідаю переляканий.

«Тоді марш додому! І більше до корчми за мною не ступай, бо ноги тобі поламаю!».

Відтоді я до корчми й не заходив – аж поки не підріс. Навіть тепер зайду тільки на хвилику: коли когось шукаю, або коли треба могорич заплатити. Моя Василина ніколи не чекала мене зі страхом, як колись мати чекала п'яного батька.

Поснідавши, возарі знову рушили в дорогу. Надворі вже була зовсім біла днина, а теплий вітерець сповіщав гарний весняний день.

З густих кущів чулося щебетання різних пташок і непосидюча зозуля, яка кувала, сповіщаючи про свій приліт. Возарі мовчали – кожен думав про своє, тільки колеса возів поскрипували, коли натрапляли на дрібне каміння й пісок.

Коли піднялися на верх Гути й почали спускатися до заспаного села П'ятра, Микола знову заспівав:

*Та й до гори яюсь вийду,
а в долину мушу...
Насілися ворожата –
всі на мою душу.*

*Насілися ворожата,
насіли, насіли...*

*Би ня годні посолити,
сирого би з'їли.*

У селі всі знали Миколу як великого співака, що завжди мав підходящу співанку до кожної нагоди. А як не мав – то складав на місці, і ніхто навіть не зважав на те, що то його власні, щойно народжені слова.

«Такий співак був і старий Нікифор – Миколин дідо, у нього й вдався...» – казали про нього люди в селі.

– Звідси починається Марамориш! – вигукнув Михайло Бандас, і Микола тут же підхопив іншу співанку:

*Та говори, файна, душко,
чом ти не говориш?
Та тогди бис говорила,
коли – Марамориш.*

*Та тогди бис говорила
зі своїми родами,
коли буде говорити
гора з долинами.*

*Онде гора, онде друга,
а на долині – ровень...
Йду ся, мамко, утопити,
коби прийшла повінь...*

– Кажуть старожили, що опришок Пінтя виніс на плечах великий млиновий камінь, якого дві пари волів не могли з місця зрушити. А він сам висадив собі його на плечі, заніс аж на верх Гути та так бебехнув ним, що половина влізла в землю. Відтоді той камінь і свідчить за

межу між Сукмарем та Марамурешом, – сказав Ференц, коли Микола перестав співати.

– Як почав Йосип розказувати небилиці, то розкажу і я вам, – озвався Бандас – що гостив старий Цільо одного разу, кілька років після війни. Повертався він із Шіліндри. Якось відстав від возарів, а до лиха ще й «опривуд» – тріснуло колесо на возі. Доки лагодив те колесо, доки те-се, сонце вже зайшло, а він ледве під Гутюю. А хто перейде Гуту вночі? Там ще тридцять кілометрів...

Згадався Цільові, що вище дороги, в бік Мойшенів, стоять кілька хатинок.

«Та піду до бухеньок, затагну віз поблизу – і переночую», – подумав. Бо біля людського житла все ж веселіше, ніж серед поля чи лісу. Хоч світло з вікна блимає, собака загавкає, дим запахне – і вже легше на серці.

Підходить Цільо до хатинок – а в жодній ні вікно не світиться, ні димом не пахне... Гиркає, кашляє голосно, аби хоч пса якогось роздратувати – а там така тиша, що аж мороз по спині лізе. Уже й жаліє, що не розпалив вогонь біля дороги і не заночував там, де колесо лагодив. Якраз почав розпрягати воли – як із-за плечей жіньський голос:

– Що робиш тут, вомуле¹?

– Та ади, таке-таке сталося зі мною, – каже Цільо.

Жінка вислухала його, відкрила ворота й каже:

– Не будеш ночувати під плотом – затагни віз на подвір'я, зажени волів до стайні, а потім іди до хати.

Цільо так і зробив: розпріг воли, загнав їх до стайні, сам зайшов до хати. А жінка каже:

¹ Вом (ом) – (рум.) чоловік.

– Вибач, бо не маю чим засвітити: ні свічки, ні ліхтаря – нічого не маю. Іди в оту хижу та й лігай з Богом.

Зморений Цільо заснув, як убитий, але швидко й прокинувся – у сінях почали голосно говорити, сміятися й цокати чарками.

«Повернувся, мабуть, ґазда, може й гості має... Але яке мені діло? Коби лиш не кликав до столу, бо ошанини¹ дуже гостинні – не відмовишся», – подумав Цільо.

Та ніхто його не турбував. Але він більше так і не зміг заснути аж до співу перших півнів. Коли прокинувся – сонце вже сходило. Схопився, вийшов до сіней – а там нікого.

– Навіть нема кому подякувати, – буркнув Цільо, і, шепочучи молитву, почав запрягати воли.

Коли піднявся на верх Гути, згадав, що забув годинника на столі в кімнаті, де ночував. Попросив одного ошанина, що випасав вівці при дорозі, щоб приглянув за возом, а сам побіг навпростець – за тим годинником, бо був австрійський, із золотими ретязами.

Добігає до хатини, в якій ночував, а один чоловік питає:

– Шо шукаєш, вомуле?

– Та ади, так і так, – каже Цільо. – Ночував я в цій хаті, а годинника золотого на столі забув...

– Ти здурів, вомуле! – перехрестився ошанин.

– Чого так говориш, вомуле?! – розсердився Цільо, бо був з такої натури, що запалювався скоро, як іскра.

– Та тому так говорю. Не сердься на мене, вомуле, але в тих бухнях вже понад сім років ніхто не живе.

¹ Ошанин – житель оашського краю.

– Що ти кажеш, вомуле? – перелякався Цільо.

– Тут жили Мойші, але чорт його знає за що, хортисти їх розстріляли. Лиш Ануцу, дочку Петра Мойша, залишили живою – файна була, і любилася, кажуть, з хортистським командантом. Але після того бідуля повісилася – ади, у тій самій хаті, де ти кажеш, що ночував.

– Та хіба ж не бачиш сліду від коліс на загороді? – питає Цільо.

– Та бачу... – відповідає той, хрестячись.

– Ходи зі мною до середини, – попросив Цільо.

– Я туди не піду нізащо у світі, – відмовився ошанин.

Цільо перехрестився, зайшов до хати, дивиться – а на столику лежить годинник. Вхопив його – та в ноги! І не обернувся назад...

Довго возарі мовчали. Бо таку історію не почувеш щодня...

– Зупинимось у Кобильцятах, погодуємо волів, самі щось перекусимо... Думаю, до півночі доберемось до Верхнянки, – перервав тишу Степан.

А далі, перемовляючись про се та те, минули П'ятру, Сопунку, Довге Поле, Сарваш... Коли наближались до Кобильцят, сонце вже збиралось на нічліг.

2.

Степан Добрука виріс без батька. Івана Добруку, його тата, розчавило дерево у Борші. Про свого батька Степан знав тільки з «обращика», що висів у дерев'яній рамці на стіні великої кімнати. На фотографії – його батько й мати, мабуть перед вінчанням. Про це свідчила закосичена крисаня Івана та вінок з квітів на голові Марії.

Іван Добрука у високих шкіряних, мабуть військових, черевиках, у зелених гусарських штанах, підперезаний широким чересом з дев'ятьма пряжками, в гарній бавовняній сорочці. А поряд – Марія, його мати, вродисто вдягнена. Між ними – високий дерев'яний столик, на якому прозора скляна ваза з букетом гвоздик. На звороті фотографії, фіолетовим хімічним олівцем, хтось написав:

Емлеток, 1921 р.

Іван Добрука + Дубей Марія

Це значило, що на той момент вони ще не були одружені.

Марія, хоч і залишилася молодою вдовою з двома малими сирітками – п'ятирічним Степанчиком і трирічною Марусею, – більше заміж не хотіла. Хоча багато гордих легінів її сватали. Їй було лише двадцять три, а її ровесниці ще й не встигли повиходити заміж.

Завидуючи, дівки й молодіці почали плести про неї всілякі небилиці: що нібито вміє ворожити, знається на чарівному зіллі й ним умивається – тому й чоловіки «гинуть» за нею. Інші говорили, що Марія ходила на Діл, де жив старий ворожбит, який обкурив її корінцями німиці...

Навіть родина покійного чоловіка радила Марії вийти заміж – бо, по-перше, тільки так могла б затулити рота злим язикам, а по-друге, з чоловіком біля хати було б легше: не фіглі ж рости двоє дрібних діточок без батька. Але Марія лише посміхалась, зітхала гірко і махала рукою:

– Вони не мене сватають, а те добро, що наприязнував Іван, і за яке заплатив життям. Я вже була заміжня –

шість щасливих років із Іваном. Якщо така нам судилась доля, щоб наші діти росли без батька – нехай ростуть здорові. Не буду я їм шукати вітчима, бо хоч би яким добрим він не був – батька не замінить.

Але жодне диво не триває більше трьох днів. Люди, побачивши, що Марія нізащо не йде знову під вінець, а пильнує свою хату й роботу – перестали гудити й почали поважати. Згодом вона стала приміром у розмовах, коли йшлося про якусь вдову, що поспішала заміж:

– Ади, Марія Івана Добруки – залишилася молодою вдовою, з двома дітьми, з господарством на плечах, а заміж не вийшла, хочай свати її не обминали. А інші – найстарші – без газди й дня не перебудуть...

Тільки сам Господь знає, скільки горя перебула Марія, скільки сліз пролила ночами, обіймаючи міцно заспаних сиріток, скільки разів обмивала їхні маленькі голівки гіркими сльозами. А праці?.. Господи милостивий, скільки тієї праці!.. Та попри все – в неї завжди був порядок. Поле – як слід оброблене, аби ніхто не сказав, що занепала чи лінива. А землі було стільки, що й самій лядно ставало: на Переході – нива на день орати (то її парть), на Грицкові – теж нива, далі поля на дві копиці сіна (Іванова парть), у Грушнику – сад, і на сім косарів поле, яке з Іваном купили в складчину.

Правда, Іван заробляв у бутині, по Вишавських та Боршанських лісах, але ж і вона не байдикувала: працювала, збирала садовину, варила горілку, продавала Толіянові на Коштіль. Крім того, пряла й другала вовну, ткала покривці та джерги, збираючи гроші, аби докупити трохи землі. Удома, на Полонинці, – великий город та нива, а ще два лази: один у Стижереті, другий у Ясіннику. Все те треба було обробити.

«Земля дурня любить», – часто згадувала Іванові слова.

Тримала ботей овець, по дві корови, телят та пару волів. Усі радили продати волів:

– Хто таке видів, аби жінка з волами ходила?..

Та Марія волів не продавала – міркувала: як наймати возарів весною орати, а восени – везти врожай, сіно та дрова, то хіба ж доплатиться? Наймала хромого Пинтиша – двоюрідного вуйка. Той радо пристав, бо мав багатодітну сім'ю. Обробляв її землю і водночас заробляв, возячи сіно й дрова людям.

Марія, скільки могла, допомагала йому: наймала Пинтиша в поле, а його старшу дочку Оксану взяла доглядати дітей. Уся її надія була на них. Вона весь час уявляла собі Степана – газдою біля хати, а Марусю – гарною дівчиною, що їй допомагає. Вони були її втіхою, її радістю – тією силою, яка допомагала нести важкий вдовичий хрест.

Роки минали – один за одним. І допомога з'явилася. Степанко спершу пас худобу, а з дванадцяти років – став до плуга, почав ходити в ліс по дрова. Якраз тоді старий Пинтиш занепав на ноги – вже не міг триматися волів. Але Марія не забувала його родину. Хлопець орав і його землю.

А коли Оксана виходила заміж за волошина з Микова, Марія подарувала їй два покровці, кілька простидал, рушників, горілку, барана та мішок картоплі на весілля.

Дітей не жаліла зовсім. Марусю будила ще до схід сонця, посидала сапати картоплю або грабляти сіно на лази. Старий Дубей частенько дорікав:

– Ще, боронь Боже, закам'яніють і не виростуть, хіба ми так із тобою поводитися?..

– Хочу вивести їх у люди, – відповідала Марія і при-
вчала дітей до тяжкої праці.

Коли Марусі виповнилось десять, вона вже вміла
зварити мамалигу, згорнути голубці, а часом і хліба
спекти. А прясти, ткати, плести – навчилась ще в сім-
вісім років.

Господарювала Марія краще, ніж дехто з найзавзя-
тіших газдів у селі. У неї все було в порядку: поля об-
роблені вчасно, маржинка в хліві – сито нагодована,
чиста, світла, як оселедець. Дві пари волів виростила й
продала. У її хліві завжди росла нова пара бичків. За
гроші, виручені з продажу худоби, горілки та покровців,
купила ще одну ниву від старої Ковданихи в Прицаринку.

«Аби не говорили люди, що я нічого не придбала
для своїх дітей», – тішилась Марія.

Про Степана також гарно відгукувались у селі:
«Яблучко недалеко від яблуні падає». У шістнадцять
років почав привозити дубове дерево зі Стижерету, щоб
будувати собі хату. А вже через два роки, на краю го-
роду, стояла нова дубова хата – з двома кімнатами,
сінами і коморою.

«Чому б мені не мати своєї хати? Маруся нехай ли-
шається з матір'ю, аби не йшла невісткою в чужі хати», –
міркував Степан.

Працьовитий був, гроші вмів тримати до купи, але
скупим не був. Зайде до корчми – вгостить усіх, і сам
чарку-другу вип'є, посидить, послухає, бо в корчмі люди
про що тільки не говорять. Завжди допомагав, виручав
сусідів з біди. Впаде хтось у скруту, здохне маржина –
треба купити нову, а грошей нема? – до Степана йдуть.
Він позичить, порадить.

Правда, можна було б позичити і в жидів, та там чоловік мусив підписати землю, а тоді як накрутять тих процентів, що вже й не виплатишся – мусиш землю віддати. А Степан – ні. Він не брав, помагав по-людськи.

Не один газда хотів би його за зятя. Як тільки посміхнеться до якоїсь, пожартує, обійме – вже надія тліє в серцях її батьків: «Може прийде у свати...». Але не судилось. Бо хоч Степан і жартував з усіма дівчатами, щоб нікого не образити, та кохав одну-єдину. Вона давно полонила його серце.

Та коли не соромився обійняти будь-кого, то до Каліни Бандасової навіть у вічі боявся глянути. Хоч і прагнув того, хоч і не раз збирався признатися, та сміливості не вистачало. Як тільки залишався з нею сам, із жартівливого парубка перетворювався на мовчазного та похмурого – бо й сам не знав, про що говорити.

3.

Цілих три тижні падав дрібний весняний дощ. Усе навкруги пахло розмоклою землею, мокрою корою і молодою травицею, що весело тягнулася до неба, скупаною в дощі. Люди раділи – бо весняний дощ лиха не приносить, лише користь: і для пасовищ, і для нив, де вже зійшли перші ряди картоплі й кукурудзи, нещодавно посіяні в землю.

Вулиці села були пусті. Лише подекуди гралася дітвора – будували греблі на струмках, що текли вулицею, пускали човники з горіхових шкаралуп. Дощ виганяв людей з вулиць – кожен сидів у хаті, щось майструючи до теплої весняної пори. У господарстві завжди знайдеться робота: чи сапу нагострити, чи зубці в граблях замінити...

Михайло Бандас також не марнував часу. Хоч сапи вже нагострив, граблі полагодив, тепер тесав топорище для сокири баби Параски. Стара принесла поламане знаряддя, просила поставити нове топорище – «нема чим ріща насікти, а ж поросятко маю – треба варити».

Він завжди допомагав бабі Парасці: чи тин полагодить, чи дрова нарубає, чи зимою кабанчика заколе – й ковбасок наробить. Жила вона сама. Дітей не мала, а її чоловік, старий Федір Шишка, давно вже пішов на Божий суд. Пропив і програв усе, не залишивши по собі нічого, крім боргів, які ніхто й досі не сплатив.

Параска виживала, як могла: пряла повісма, вишивала сорочки, узимку в'язала рукавиці, капчури, свити. Її любили всі – особливо дівчата. Плела їм вінки, мала вдосталь розмарину й барвінку, а мушкатлик цвів цілу зиму в маленькому вікні її хати.

Михайло дотесав топорище, встромив сокиру поміж дерев'я в стіні.

– Ще треба буде вистругати уламком скла, – пробурмотів, витягуючи люльку.

– Благодать від Господа, а не дощ! – мовив сам до себе, присідаючи на дривітні. «Саме такий дощик падав, як я одружився... Господи, як літа летять...» – зітхнув, пригадавши молодість.

Одружився пізно – вже осіннім парубком, як кажуть. До двадцяти літ – хлопець жениться з дурного розуму, від двадцяти до тридцяти – з власної волі, а після – вже хіба з ворожками. Йому ж було далеко за тридцять, коли оженився. Та не ворожки звели його – сам обрав, узявши вісімнадцятирічну дівчину.

А що Гафійка була гарна – свідчить і тепер її врода.

«Та ж їй тепер стільки, скільки мені було, коли я брав її заміж...» – хитро всміхнувся Михайло.

Йому радили не брати таку молоду, мовляв, не шануватиме, хвоста задере, осоромить. Але він не слухав. Незважаючи на роки, багато котра з дівчат була би пішла за нього. Гарний, високий, чорнявий – волосся як смола, мало хто й здогадувався, скільки йому літ. Хоч і воював майже всю війну в угорській армії на східному фронті – Господь уберіг його від смерті й каліцтва.

Повернувся цілим і здоровим. Багато хто з фронту не вернувся або прийшов з каліцтвами. Разом із ним пішов і брат Остап – молодший на два роки. Та Остап не повернувся...

Хату Михайло застав порожньою. Мати, Анна Бандасиха, відійшла до Господа, не діждавшись синів. Батько помер ще до війни. Хоч і любив чарку, та землі не пропив і в карти не програв – як інші.

Михайло з Остапом у батька не вдалися. Змалку тяжко робили – то в бутині, то на Коштільській копальні. Заробили, хату перебудували, город на Кашиці від Сороканих купили, дерево напарували – мріяли ще одну хату зводити. Вже й наречених собі вибрали: Остап – Юлчу Руснакову, Михайло – Одотю Косованову.

Та прийшла війна... І перевернула все...

Остап загинув на фронті, а коли Михайло повернувся додому – Одотя вже була за Миколою Токиркою. Що мав робити?.. Почав газдувати. Йому дісталася і братова частка землі, а ще за службу на війні отримав ниву на Солонцях та лаз на Опчині. Через кілька років Михайло Бандас став найбагатшим парубком у селі.

Багато господарів надіялися, що він стане їхнім зятем, але він несподівано засватав Гафійку Березнякову –

найубожішу, зате й найвродливішу дівчину з Верхнянки. Одружився, і вже за рік у них народилася донечка, яку назвали Калиною – на честь Михайлової бабці.

Михайлові думки обірвала Калина, що вийшла з хати.

– Ходіть, няню, полуднувати, поки кулеша не вистигла.

– Іду, доню, вже йду, – лагідно відповів Михайло.

У хаті, на столі, парувала жовта, мов золото, кулеша. Гафія розливала по мисках теплий баранячий гуляш. Від його запаху Михайло аж ковтнув слину.

– Готове ваше топорище, Параско, – звернувся він до старої. – Треба тільки вистругати та насадити на сокиру.

– Най вам Господь дасть здоров'я! Прийду надвечір за нею, а тепер вже піду, бо як сіла – то наче прилипла до стільця.

– Куди ви, Параско? Я вже налила вам у миску, сідайте з нами за стіл, – запросила її Гафія.

– Ой, що ти, Гафійко, ще й за стіл з вами сідати? І так надоїла вам: то за одним, то за другим...

– Бійтеся Бога, тітко! Ви для нас як рідна мати. Хіба не ви нашу Калину виростили?

– Дай їй, Господи, щастя! Нині-завтра запросить на весілля.

– Дай Боже, Параско, – усміхнулася Гафія.

– Минулого тижня мене перестріла Марія Бабицяха й почала питати, чи правда, що Степан Добрука збирається сватати Калину? Здалося мені, що вона дуже б хотіла Калину за свого Івана.

– За кого ви мене збираєтеся віддавати, тітко? – сміючись, запитала Калина, входячи до хати з відром води.

– І право б мала на те, – втрутилася Гафія, – бо вона тебе виростила. – А тоді, вже до Параски: – Степан ще жодного разу не казав, що хоче сватати Калину. Хто його знає, чи вона йому до серця. Часто заходить до нас, але, мабуть, більше через те, що з Михайлом ходить до Сукмарю й разом дрова возять з лісу. А Іван Бабичарь теж непоганий легінь! Та ми ще й не думаємо Калину віддавати. Нехай ще подівочить рік-другий, а тоді – як Бог дасть. Головне, аби з чоловіком жила в мирі та християнському розумінні.

– Правду кажете, Гафійко!

– Треба буде піти почистити поле за Опчиною, – перервав розмову Михайло.

Він сам чекав, коли Степан зачепить мову про сватання. Але той і словом не обмовився. Михайло боявся, що хтось інший пошле сватів – тоді або віддавати дочку, або відмовляти, а це не завжди просто. А може й так трапитися, що Степан засватає іншу.

«Треба буде сьогодні ж поговорити з Гафією, поки не пізно», – подумав Михайло.

4.

Весною люди в селі встають рано. Ще темрява за-топлює хати, ще зорі мерехтять на блідому небі, а у світанковому повітрі тихо, як у могилі. Але вже по хатах то тут, то там засвічується світло у вікнах. Десь брязнуло відро об камінь колодязя, заскрипів журавель – і вода з булькотом полилася в корито. Вже й возарі напувають волів – вони найперші, бо збираються або в поле, або в ліс по дрова. Ось і віз десь торохтить дорогою, збудивши півнів, які розкукурикались на все село.

У Добруковій хаті також засвітилося світло. Першою встала Марія, почала розкладати вогонь у печі. Поралася обережно, щоб не збудити Степана, який спав у великій кімнаті.

«Казав пробудити, коли почне зоряти, але пізно ліг... хай ще трохи поспить», – подумала вона.

Коли збудила сина, надворі вже було видно. Степан схопився, намацав одяг на лавиці й почав поспіхом вдягатися. Через вікно в кімнату пробивалася тонка смужка сонячного світла. Він вибіг надвір і вмився біля корита при колодязі.

– Чому ви мене так пізно збудили? – спитав хрипким від сну голосом, стурбовано поглянувши на матір, яка годувала курей.

– Жаль було. Ти ж пізно ліг.

– Жаль – не жаль, а мені треба було раніше рушити.

– Та я волів і нагодувала, і напоїла... Ти сьогодні в ліс?

– Так. В Корнет з Миколою. Затягнемо кілька дубів Чордашеві на Портош. Торбини з харчами не треба, до полудня повернусь.

Марія ще звечора хотіла поговорити з сином про Марусю, яку знову побив її п'яний чоловік. Але Степан повернувся пізно, а тепер поспішав – краще вже скаже, як повернеться з лісу.

Степан поснідав, запряг волів і пішов, а Марія залишилася сама зі своїми невеселими думками.

* * *

«Треба буде забрати її додому», – вирішила вона, добре розуміючи, що люди говоритимуть і сміятимуть-

ся. Але хай сміються скільки хочуть – вона не дозволить занапастити свою дитину.

Марія дізналася від інших, що Марко не поважає Марусю, лає її, повертається зранку, ночує у Василя Росолички. А тепер ще й побив її. До того ж, стара Лужанка постійно допікає: заступається за сина, а Марусю обзиває бездіткінею:

– Та що, аж Марко ходить ночами? Хай ходить, скільки захоче, як ти не валовшна всрати йому дитину!

Бідна Маруся приходила й плакала, благала:

– Не можу більше, мамо, не можу!.. Якщо ви не забере мене додому, то повішусь!

Марія й Степан від початку не хотіли віддавати Марусю за Марка Лужана. Хоча був він і вродливий, і багатий, і єдиний син у батьків, зате – гордий, лінивий, бабій, брехун, що обманював жінок «масними» словами та чарував своєю зовнішністю.

Багато зраджених чоловіків обіцяли поламати йому ребра, але боялись: знали, що той шукав бійки сам, був спритний і завжди виходив переможцем. Коли заводив бійку, трощив у корчмі все, що траплялося під руку. Перед тим, як сватати Марусю, трохи втихомирився: в корчму не заходив, навіть горілки до рота не брав...

«Дивися, як Маруся руку на нього поклала – зробить із нього такого ґазду, якого село ще не бачило», – дивувалися люди з Марка.

Марія й сама повірила, що Марко змінився, що все те були лише парубоцькі вибрики:

«Що було – то минуло. Одинець у батьків, вибрикався трохи, а тепер осядеться біля хати й почне ґаздувати», – заступалася за нього.

Лише Степан не вірив у Маркову переміну:

«Такого не зміниш... Хіба перетопиш, а потім знову виллеш, як залізо», – намагався переконати сестру, та дарма. Уперлася, мов у камінь:

«Я люблю Марка! Якщо не віддасте мене за нього – втечу з ним у світ білий!» – плакала.

Зрештою Степан здався:

«Твоє діло, сестро. Дай Боже, щоб я помилився, і щоб ви жили в мирі та щасті. Але якщо буде не так – не прихось тоді шмаркатися ні до мене, ні до матері...».

Маркові теж сказав:

«Слухай, Марку! Якщо ти любиш Марусю – бери її, але живіть разом із матір'ю. Вона тобі не дорікатиме».

Та Марко й слухати не захотів:

«З мене люди сміятимуться! Я – одинець, у нас хата як палата, а я – в Добруки до тещі, невісткою став?», – гордо відповів.

На жаль, Степан не помилився. Через три тижні після весілля Марка ледь дотягли з корчми додому, п'яного, мов чіп. Спершу Маруся тільки посміялася:

«Трапляється з кожним – десь-колись», – думала. Але те «десь-колись» стало звичкою.

Спершу мовчала, не зізнавалася матері, соромилася. Та минуло пів року, і Марко почав нарікати, мовляв, вона – безплідна, зав'язала йому світ. Після того став повертатися додому щоранку.

Одного разу Маруся не витримала – пішла стерегти, куди він ходить ночами. Сховалась у потоці за вербою, звідки добре було видно двері Дувидової корчми. Чекала до опівночі. Коли Марко вийшов, напівп'яний, вона нишком пішла слідом.

Марко перейшов місточок і повернув на Сушман. Маруся крадькома йшла позаду, аж поки він не зайшов на подвір'я Василяни Росолічки. Вона застигла, мов укопана: побачила, як він постукав у вікно, в хаті засвітилося світло. Потім двері відчинилися й поглинули його постать.

Спершу Маруся хотіла кинутись, кричати, будити сусідів, вибивати вікна... Та злість у ній змінилася на сльози. Повернулася додому мовчки.

Вранці, коли Марко повернувся, вона розповіла йому все: як стерегла, як бачила. Той розлютився й ударив її:

– Сука твоя мати! Я тебе вб'ю, як гадину! Лише посмій хоч комусь про це сказати!

Маруся більше не витримала. Того ж дня пішла до матері й виплакала своє горе.

* * *

Степан наздогнав Миколу під Корнетом.

– Ну й ранній ти, Мико! – гукнув йому.

– А в мене ще молоко під носом, любка гачі не приспала, – пожартував той.

– Молокосос не молокосос, а до Івони Бачійової скоро у свати підеш, – весело сказав Степан, сідаючи поруч із Миколою на телігу.

– Знай, що не буду чекати, як ти, поки в мене дівку з-під носа заберуть.

– Ти про що? – здивувався Степан.

– Та про те, що до Калини сватів збираються слати.

– Хто?.. – аж не скрикнув Степан.

– А хто ж іще, як не Іван Бабичар.

– ...

– Ну, що ти онімів?

– Звідки знаєш?

– Мама вчора зранку рушила до Согота пішки, аби за поїзд не платити, а по дорозі її наздогнала Марія Бабичариха. Розбалакалися, як жінки, і та почала хвалитися своїм Іванком – мовляв, хоче йти до Гафії Добрукової питати, чи можна сватати Калину.

– Ось як, пхається! – процідив крізь зуби Степан.

– Ніхто нікуди не пхається. Хіба Калина твоя? Сватав ти її? Вона ж дівка – до дівки може йти сватати будь-який легінь.

– А ти як думаєш, погодиться Калина вийти за Бабичаря?

– А звідки мені знати? Бабичар – парубок хоч куди, не бідний, сам знаєш. Може, й погодиться, як інші мовчать...

– Таки ввечері поговорю з її батьком! – рішуче сказав Степан.

– А ти що, збираєшся сватати Михайла Добруку чи його Калину? – усміхнувся Микола. – Сам знаєш, що вони на тебе чекають.

– Спочатку навантажимо твою телігу, – перевів розмову Степан, коли доїхали до Корнету.

* * *

Степан повернувся додому похмурий. Марія відразу помітила, що з сином щось не так, тож не знала, як почати розмову про Марусю.

– Вчора Маруся приходила... – нарешті заговорила, наливаючи йому борщу в миску.

– Та-а-к? – мовби без зацікавлення озвався Степан.

– Жалілася на Марка... – продовжила Марія.
– Що вибрала, те й має.
– Каже, що він щоночі ходить до Василя Росо-
лички.
– Я це давно знаю.
– І мовчав?! – з докором вигукнула Марія.
– Якщо вона мовчала... мені яке діло втручатися в її
сім'ю?
– Слухай, Степане... він учора її побив!
Степан не відповів. Після короткої мовчанки Марія
знову заговорила:
– Вона плакала, казала, що якщо не заберемо її до-
дому, то повіситься!
– Вона й тоді плакала та грозила, що втече з дому. А
тепер що – нам іти за нею?
– Степане, бійся Бога! Вона ж твоя рідна сестра! Як
тобі її не жаль? Ви ж разом росли...
– Жаль мені її, мамо. Дуже жаль. Ще відтоді, як
вийшла за того пройдисвіта. Я ж знав, що за птиця той
Марко... А додому – нехай повертається, коли схоче. Це
ж і її хата!
– Може, все-таки підеш вечором і поговориш з Мар-
ком? Може, вдасться тобі їх помирити, щоб люди не
сміялися, що вона від Лужанів додому забирається...
– Та з неї вже давно сміються!
– Піди, Степане, піди... бодай ради мене! Господи, що
мені робити? Навіщо Бог залишає вдовиць на цім світі? –
зі сльозами в очах мовила Марія.
Степанові стало жаль матері.
– Годі, мамо, не плачте! Піду вечором, спробую їх
помирити. А як не вдасться – тоді заберемо її додому.
Таке вже траплялося в селі – вона ні перша, ні остання.

Степанові слова трохи заспокоїли Марію.

Пообідавши, Степан не мав охоти ні до чого. Просив Ілька, аби прийшов допомогти вичистити колодязь, але, мабуть, сьогодні й не буде того діла. Тепер треба обдумати, якнайшвидше сватів до Калини вислати, бо ще перебіжить його Бабичар.

Степане добре знав, що Михайло радо віддасть дочку за нього.

«А що як Калина не захоче за мене? Може, вона Бабичаря любить?» – ця думка злякала його.

Добрука, може, й примусив би дочку вийти за нього, та він – ні, не міг би так. Краще вже поговорити з Калиною сам-на-сам, щоб не осоромитись перед людьми. Бо як вона його не любить?

Так, піде до неї вже сьогодні. Але ж він обіцяв матері піти до Марусі... а це може зайняти час. Може, залишити на завтра?..

Та ні! Якщо Бабичар уже все домовив і вечором полізе у свати? Ні, піде таки тепер. Ніхто не подумає нічого – адже він не раз заходив до Добруків і вдень, по ділах.

Степан взяв капелюха й мовив матері:

– Мамо, як прийде Ілько – скажіть, що колодязь сьогодні не чистимо.

– Добре, Степане! А ти куди збираєшся?

– Та тільки до Добруки, треба домовитися, коли рушаємо до Сукмарю, – збрехав Степан й вийшов з хати.

5.

Коли Марія Бабичариха увійшла в хату до Добруків, Михайла ніби хто довбнею по голові вдарив.

«Ади ж ця вже біжить у свати, а ми з Гафією ще й не домовилися... Що робити?!».

– Слава Ісусу Христу! – хитро вклонилася Бабичариха.

– Слава навіки Богу Святому! – всміхаючись, відповіла Гафія, і собі вже догадувалась, чого це Марія прийшла. – Сідайте, Марійко, у нас!

– Сідаю, хай сідають свати!.. Чи не так? У вас, бачу, дівка – як краля! Нині-завтра можна заміж видавати...

«Вже почала», – сердився Михайло.

– Мамо, я піду в горб на Кашицю, треба підгребти копиці. Там таке нагребли кури, що й сором, аби хто бачив.

Калина одразу зрозуміла, куди хилить Бабичариха, тому й не хотіла залишатися в хаті на розмову. Щоправда, Іван Бабичарь їй подобався – гарний, веселий, жартівливий. Бувало, як заведеться на вечорницях, то такі жарти пускає, що всі зі сміху за живіт хапаються.

«Де іде Іван Бабичарь, там ні чорта не треба!» – говорили про нього в селі.

Він, правда, здавна залицявся до неї й не раз казав, що прийде сватати, але вона не вірила його словам – знала добре, що Іван те саме говорить майже кожній дівчині. І хоч сміялася та відповідала, що чекає на нього, серйозно не сприймала.

Та тепер, відколи почула від баби Параски, що Марія Бабичариха справді збирається її сватати, замислилася, бо до душі їй Степан був ближчим, ніж Іван. Хоч Степан й часто заходив до них у хату – правда, більше до її батька по господарських справах – жодного разу навіть у жарт не говорив, що хотів би її сватати чи мав намір женитися. Але й не чула вона, щоб він будь-якій дівчині щось подібне обіцяв. Отже, надія все ж була.

Та чи можна лише надіятися й чекати? Їй уже вісімнадцять років. Її ровесниці давно вже молодиці, колишуть дітей у колисках, інші щойно виходять заміж, а вона що – чекатиме, поки Степан задумає женитися? А як він візьме іншу? Чи залишиться вона стара дівка на посміх людям?.. Саме тому й хотіла вийти з хати.

– Йди, доню, йди, обгреби копиці, – сказала Гафія.
– А потім зайдеш до баби Параски, поможеш їй долівку глиною змазати.

Коли Калина вийшла, в хаті запала тиша.

– Як ся маєте, Марійко? – порушила мовчанку Гафія.

– Добре, дякую, що питаєте! Та знаєте й самі – коло газдування стільки тої роботи, що най Бог хоронить! Старий з Іваном коло овець, то все на мені тримається. Щастя, що Анничка вже підросла, помагає. А той малий шибеник, Семен, втік із хати, пішов коло овець. А старий тільки сміється: каже, що не буде наймати чужого хлопця в струнгу гонити, коли свій є.

– То правда, діти – велика допомога, – згодився Михайло.

– Учора ходила до Согота, – продовжила Марія. – По масті для овець, щоб не храмали. І пішки туди й назад – не хотіла гроші на поїзд тратити. Та ще й добавила трохи – купила хустку з голубими хмарами. Думаю, невістці буде, чи не так, Гафійко?

– Мабуть, Івана збираєтесь женити? – всміхнулася Гафія.

– Думаємо... як Бог дасть! А ви ще не думаєте Калину віддавати?

– Ось я присяв з вами, як жінка, – пробував викрутитися Михайло, – а на дворі – повна хата роботи!

– Та стійте трохи, Михайле, вислухайте, чого я прийшла! Чи б відгадали?

«Чого боїшся – того й не вминути», – подумав Михайло, зітхнувши, й знову сів за стіл.

– Ну, скажете – то й відгадаю, – пробував жартувати, хоч на серці було зовсім не до сміху.

– Ми так собі з Іваном та старим подумали... прийти до вас сватати вашу Калинку.

Хоч Михайло і сам добре знав, що Бабичариха не вінка зеленого прийшла, а сватати, та її слова наче ошпарили його. Не знав – тішитися чи журитися? Сердився на себе й на Гафію, що досі не змогли вирішити, що робити, сердився на Степана, що не сказав прямо, які має наміри. А ще більше сердився на Бабичариху, що прилізла з тим сватанням саме тепер.

Не знав, що відповісти, тому тільки мовчки колупав ногою невидиму пляму на скатертині. Йому стало ніяково, ніби не Калину сватають, а його самого. Гафія тим часом поралася мовчки коло груби, чекаючи, що скаже чоловік. Але Михайло мовчав...

– Ну що ви скажете на це?.. Га?.. – почала наполягати Марія.

– Не знаю, що й сказати... По-перше, це для нас велика честь. Ми й не сподівалися, що ви прийдете до нас у свати. Та й взагалі не чекали ще сватів. Ви – люди порядні, гасди великі в селі, і це справді для нас велика честь, – плів Михайло, добираючи слова. – Іван – хлопець гарний і чемний. Але, як я кажу, ми ще не чекали сватів. Тому й не знаю зараз, що вам відповісти. Треба буде Калину запитати...

Михайло боявся образити Бабичариху – бо хто його знає, якщо з Степаном нічого не вийде і той не захоче

сватати Калину, тоді він без вагань віддасть доньку за Івана Бабичаря.

– Я й сама знаю, що ви не можете мені отак зразу відповісти, бо це діло не просте. Але ви порадьтесь, запитайте Калину, а потім дасте відповідь.

– Та воно тепер так, – кивнула Гафія. – Вже не ті часи, що колись були, коли батьки рішали, за кого діти мали одружуватись. Може, Калина вже має когось на думці, та соромиться нам сказати...

– Отож і я так думаю: запитайте, поговоріть із нею, а потім скажете. Я ж нічого злого не прошу – слово не батіг!

– Воно так, – погодився Михайло. – Бог дав, щоб молода пара – легінь і дівчина – побиралися. То й нема чого тут соромитись...

– У нас їй добре було би, – знову заговорила Бабичариха. – Іван чесний, самі знаєте – не п'є, не курить, по корчмах не тиняється, хіба що у свято з цімборами чарку вип'є. А я її, як рідну дочку, шанувала бих: рано не будила бих, нехай спить, скільки хоче. Тільки би Бог дав, щоб нашу хату заярила...

– Вона в нас не панна, а й так рано встає, не треба її будити, – з гідністю відповіла Гафія.

– Ну, тоді я прийду завтра!

– Ні, не завтра, – перелякано мовив Михайло. – Прийдіть краще наступного тижня. Бо, як ви самі кажете, це не просте діло – треба добре обдумати, порадитись.

Михайло сподівався, що за тиждень з'ясує справу з Степаном. А якщо й доведеться класти лице на уворот і самому спитати його прямо: які наміри маєш, хлопче? Якщо Степан не має наміру сватати Калину – тоді він не

проти Івана. Але щоб і Калина згодна була! А чому б і не згодна? Хіба знайде іншого такого, як Іван? І не п'яниця, і роду чесного, і газда неабиякий.

– Та ні... Степан мусить стати моїм зятем!.. – прошепотів Михайло.

Степан Добрука вийшов зі свого подвір'я і попрямував до хати Михайла Бандаса. Хоча ближче було йти стежкою через сади, він вибрав іншу – що вела поміж залізницею і потоком. Так він вигравав трохи часу, щоб обміркувати, з яких слів почати розмову з Калиною про сватання.

З кожним кроком, що наближав його до хати Калини, думки в голові ставали дедалі заплутанішими. Слова втікали, а серце так гупало в грудях, ніби от-от виб'ється – та й полетить, куди очі бачать.

– Буде, що буде!.. Побачу на місці, що казати. Бити мене ніхто не буде! – підбадьорював себе Степан.

Та на щастя, коли звертав у сад до Бандаса, побачив, що йому назустріч іде сама Калина – з граблями на плечах...

– Таку нагоду не можна втратити! Якщо зараз її не запитаю, чи хоче вийти за мене, то зостанусь дурнем на все життя... – прошепотів схвильовано Степан.

– Слава Ісусу Христу! – першою привіталася Калина.

– Слава навіки Богу! Куди йдеш, Калино? – спитав Степан, намагаючись приховати хвилювання.

– Та тільки на Кашицю, в город. Копиці хочу обгребти, бо кури такого натворили, що й не розберешся.

– А батько твій вдома? – вдавав, ніби справді шукає її батька.

– Вдома, в хаті.

– Що робить?

- Балакають. До нас Марія Бабичариха прийшла.
- Чого?! – вирвалося в Степана, і враз пожалів, що ляпнув дурницю.
- А хіба я знаю?.. – усміхнулася Калина. – Вона тільки-но до хати зайшла.
- Може, тебе сватати хоче? – кинув, ніби жартуючи, Степан.
- Може! – знову всміхнулася Калина, а тоді додала:
- Хіба я не дівка?
- А ти згідна?
- З чим?
- Ну, з чим... Щоб Бабичарь тебе сватав?
- А чому б мені не бути згідною?
- Та-а-а-к?.. – протягнув Степан.
- Так! – весело пурхнула Калина, вгадуючи, до чого хилить.
- А якщо я?.. – схвильовано промовив, ковтаючи гарячий клубок, що застряг у горлі.
- Що ти? – вже сміючись, спитала Калина.
- Прийду у свати до тебе?..
- Приходь! – відповіла ще веселіше Калина, немов гралася у приємну гру.
- А ти не відмовиш?
- Побачиш!
- Слухай, Калино, я не жартую!
- Я теж не жартую! – сказала Калина, збираючись іти.
- Стій трохи, Калино...
- Нема часу. На то є вечір і неділя – з парубками посидіти, поговорити. А так серед білого дня... ще хтось побачить та й насміхнеться.

– Я хочу, щоб ми домовилися...
– Про що? – знову вела приємну для обох гру Калина.
– Я хочу тебе сватати!
– Домовся з батьком. Ти й так до нас тільки через нього заходиш.
– Я перш за все хочу знати, чи ти згідна?
– Відгадай... – заграла Калина, як кішка з мишеням.
– Не знаю...
– То спробуй! Якщо цікаво – визнаєш! – відповіла Калина й побігла стежкою, що вела до Кашиці.

Степан був безмежно щасливий, що нарешті сказав Калині про свій намір, хай і не тими словами, якими б йому хотілося. Та найголовніше – він подолав той момент, що здавався найважчим у його житті. Тепер усе в руках Калини: вона знає, що він її любить і хоче сватати.

– Треба домовитися з її батьком... Але ж тепер не полізу через Бабичариху до хати... – промовив до себе й, усміхаючись, щасливий повернувся додому.

* * *

У корчмі в Дувида гуло, наче у вулику. П'яні дядьки змагалися між собою, перекикуючи один одного. Кожному здавалося, що саме в нього є щось найцікавіше й найважливіше для розповіді. Всі хотіли говорити, розказувати, та ніхто не хотів слухати. Увесь гамір намагався перекричати голос Тончієвої скрипки. Тончі грав то веселі, то сумні мелодії – як йому наказували п'яні Марко Лужан та Петро Товкан, що горлали щосили поверх скрипки захриплими п'яними голосами.

Хоч люди й недолюбливали жида, та, хоча в селі було ще чотири корчми, всі все одно сходилися до Дувида. Навіть із другого кінця села приходили пити саме в його шинок. Одна з причин була в тому, що Дувид завжди тримав бочки зі свіжим пивом, яке привозив йому хромий Боднарюк возом аж із Сукмаря. А такого доброго пива, як сукмарьське, годі було знайти. Правда, возили й з Сигота, і з Вишав, та жодне не мало такого смаку, як сукмарьське, і до того ж швидко прокисало.

За столом поруч із Марком Лужаном та Петром Товканом сидів ще й Андрій Кукуль – «Чортова Шкіра». Так прозвали Андрія за те, що він приносив через Тису з Чехії якусь синтетичну тканину, схожу на шкіру, і люди охрестили її «чортовою шкірою». На тій шкірі Андрій майже розбагатів, бо всі купували з неї тканину для штанів та піджаків. Інші говорили, що Андрій заходить глибоко в Чехію й там грабує, через те й розбагатів.

Перед Андрієм стояли вже дві порожні пляшки з-під вина, а він щойно замовив третю. Та, мабуть, ще не був зовсім п'яний – саме тому й не горлав разом із Марком та Петром.

– Давай веселої, Тончі! – наказав Марко.

Тончі затяг веселу коломийочку, а Марко обняв Петра за шию й завів пісню:

*Ой, Марічко, біла чічко,
Ой, Марічко люба,
Чи не даш ми постояти
На череві дуба?*

– Гоп, гоп, гоп!.. – розкричався Марко, б'ючи кулаком по столу так, що пляшки та склянки підстрибували.

*Чи не даш ми постояти,
Люльку закурити?
Такого ти хлопця репну,
Що ме говорить...*

– Гоп, гоп, гоп!..

*Та казала мені мати:
Сину, не журися!
Пий горівку, люби дівку –
Нічим не журися!..*

– Гоп, гоп, гоп!.. – викрикував Марко після кожної строфи.

*Та коли ся му женити,
Та сей возьму стару,
Та не буду городити
На діти кошару...*

– Давай, Дувиде, ще пляшку секеріки! – крикнув Марко.

– Досить, Марку, ми вже й так п'яні, – почав умовляти його Петро.

– Облиш, Петре, нехай гуляє чоловік, – встряв Андрій. – Йому ж нема для кого приязнувати, а ні кошару для дітей не має городити..

– А тобі що до того? Га? – озвався з люттю Марко.

– П'ю, скільки захочу, аж хочу все проп'ю, чуєш? Все! І твою чортову шкіру теж проп'ю!

– Залиши чоловіка в спокої, Андрію, – втрутився тонким голосом Дувид, який заступився за свого вір-

ного клієнта. – Хіба він винен, що жінка не може родити йому дітей?

– Та не вродить йому жінка з самим Святим Духом дітей, якщо він ночами вдома не спить! – розреготався на всю корчму Андрій.

Він мав здавна зуб на Марка через Василю. Усі знали, що Андрій ходив до неї й серед білого дня, поки та не поклала око на Марка. А відтоді й не приймає його більше до себе.

– Чи ти дощу шукаєш з кожухом?.. Дивися бо!.. – погрозив Марко.

– Бо що? – спокійно запитав Андрій.

– Закінчімо, краще вип'ємо, – запропонував Петро, намагаючись запобігти сварці між ними.

Андрія Кукуля в селі боялися, й ніхто не хотів мати з ним лиха. Всі гляділися, аби не зачепити його. Боялися не через силу чи спритність у бійці, бо Андрій ще жодного разу ні з ким не побився. Та всі знали, що в нього за поясом завжди встромлений пістолет, який він приніс із собою через Тису. Сама Василина рознесла по селу, що в Андрія є пістолет, і якщо знайдуть її розстріляну, то щоби знали всі – то його робота, бо грозився їй, що застрелить її разом із Марком. Вона сподівалася, що це відлякає Андрія від будь-яких дій.

Марко вже хотів щось сказати, як у корчму зайшли Степан Добрука з Миколою Дроздиком.

– Добрий вечір! – вклонилися парубки.

– Дай Боже! Де б мені закарбувати, що ви зайшли до корчми? Якби всі заходили так, як ви, то я б умер із голоду або мусив би з торбою жебрати! – пожартував Дувид.

– Зате інші заходять замість них, – розсміявся Андрій.

– Дувиде, налий хлопцям, що п'ють – я їх вгощаю! – вигукнув Марко, намагаючись підвестися, але повалився назад на стілець.

– Не треба, Марку, іншим разом. Тепер я запросив Миколу – мушу його вгощати, – сказав Степан лагідно, хоч правду кажучи, він зайшов до корчми саме шукати Марка. Та як побачив, у якому той стані, вирішив відкласти розмову до завтра.

– Мов ти гордуєшся мною?.. – крикнув Марко.

– Що ти, Марку?.. Я ж сказав, іншим разом вип'ю з тобою. А тепер тобі краще б піти додому проспатися...

Степанові слова наче обпарили Марка, якому нарешті вдалося звестися на ноги.

– Піду, коли захочу! Ясно?.. Мені ніхто не буде командувати. Давай, жиде, пити! – гримнув Марко кулаком об стіл.

– Тобі досить на сьогодні, Марку. Більше не дам. Слухай Степана, він тобі добра хоче. Іди додому, проспийся, – спокійно сказав Дувид. Він бачив, що Марко шукає сварки зі Степаном, а Андрій теж ледве чекає нагоди втерти Маркові носа. Дувид боявся, що як почнеться бійка, то ще й корчму рознесуть.

– Слухай, клятий Юдо!.. Ти слухаєш цього шмаркача?! Га?! – закричав розлючений Марко й одним махом руки змів зі стола всі пляшки й чарки. Скло забрязкало об підлогу, й у корчмі запала тиша.

– Що з тобою, Марку?.. Не годиться таке робити, – спробував заспокоїти його Петро, поклавши руку на плече.

Марко на мить наче протверезів, але штовхнув Петра з усієї сили, так що той ледве втримався на ногах.

– Не пхай носа до чужого проса!.. – крикнув Марко й, хитаючись, підійшов до Степана:

– А тобі, сучий сину, яке діло, що я п'ю?.. Га?.. Боїшся, що проп'ю твоє майно? Чи жаль тобі, що не сплю з тою сукою? Можеш забрати її собі й зварити в капусті – вона все одно ні на що не годиться!..

У Степана потемніло в очах. Лють наповнила груди й опанувала ним, так що він уже не тямив себе – і не зогледівся, як ударив Марка кулаком прямо в обличчя. Від удару Марко впав на підлогу й покотився до стіни, мов гарбуз. З носа та губ потекла кров, і він виплюнув два вибиті зуби.

– Бог би тебе побив... Я тебе вб'ю, гада! – погрожував Марко, пробуючи підвестися, та сильний удар і випита горілка не дозволяли: його знову тягло донизу.

Степанові стало соромно перед людьми за те, що вдарив Марка. Він не знав, що робити, хоча всі у корчмі дивилися на нього із задоволенням: нарешті знайшовся хтось, хто дав Маркові по писку. Та Степан почувався винним, ніби завинив перед усіма. Він витяг жмут грошей і поклав перед Дувидом:

– Дай людям випити! А ти, Петре, відведи Марка додому. Поговорю з ним, як буде тверезий.

– Краще вже поведу його до Василини, а то вдома ще й жінку поб'є, – відповів Петро.

– Про мене, веди його хоч туди, де чорт верг колесо... Ходімо, Миколо!

– Що ж ви не п'єте нічого? – здивувався Дувид.

– Іншим разом вип'ємо, – відказав Степан.

– Ну й дав ти йому, що му ся йшло, – засміявся Микола, коли вони вже вийшли з корчми.

– Чорт його забирай, не міг я стерпіти.
– Та він би й святого розлютив.
– Ходімо, я заберу Марусю додому цього вечора, бо ще Марко, розлючений на мене, розтерзається на ній, – сказав Степан.

6.

Михайло Бандас не знаходив собі місця від радості. Як же йому не тішитися, коли найбільша мрія його життя, яку він виношував останні п'ять-шість років, здійснювалася перед його очима? Надія, яку він плекав у душі, наче мати маленьку дитину, мала справдитися саме того вечора – бо найкращий парубок у селі, Степан Добрука, приходив сватати його доньку. Його єдину донечку – Калину.

Михайло бігав по подвір'ю, наче молодий парубок: носив воду, рубав сухі дрова й тягнув до хати, щоби куховарки швидше могли варити та пекти. Бігав у гондю до Лаї – купував то одне, то друге, що тільки треба було куховаркам, які приготували смачні страви. Михайло нічого не жалів задля доньки – зарізав навіть ярку. Бо він таке сватання своїм дітям справить, що в селі ще не бувало.

Усіх сусідів ходив запрошувати, наче на весілля, ще й Марію Бабичариху кликав, хоча та була не в добрій дяці на нього, бо їй відмовив, щоб не йшла сватати Калину. Але Михайлові було байдуже. Він тепер був щасливіший, аніж тоді, коли сам женився.

Ще й музику найняв на сватання – наче на весілля. Тончія не хотів, бо той нап'ється й засне в кутику, а покликав Генгедуша з Коштіля та ще з двома музиками –

щоб були і баси, і доба. Генгедуш умів затягнути, не так як Тончі, що все тільки «по-руськи та по-руськи». А той гарно заграє і чардаша, і полку.

На весілля Михайло думав найняти музикантів із Великого Бичкова. Скільки б то його не коштувало – не подивиться на гроші, не жалітиме нічого задля щастя своїх дітей. Музики з Великого Бичкова ще не грали в їхньому селі – ні в кого, крім нотаря, коли той женив сина. І він їх покличе!..

Гей-гей, раз його Калинонька виходить заміж – і за кого?.. За найкращого парубка в селі! Що в селі – мабуть, у цілм світі! За хлопця, якого він любив, як рідного сина. Що ще йому треба від життя? Чи існує на світі більше щастя? Ні, не існує!..

Та не тільки Михайло радів – рада була й Гафія. А про Калину вже нема що й казати – вона підлітала й пурхала, наче ластівка навесні. Кидалась коло печі, все хотіла сама перевірити, з кожного покуштувати, все своєю рукою зробити – хоч куховарок була повна хата.

Стара Параска місила на медяники й крученики. Таких кручеників з маком і горіхами, які вміла спекти стара Параска, мало хто вмів у цілому селі.

– Все залежить від того, як замісите тісто, – повчала вона молодиць та дівчат. – Бо кожна жінка кладе в медяник, що треба, але як зле замісиш – то й не вийде добрий. Мене вчила моя баба, Царство їй Небесне!.. Замісиш тісто добре – то медяник буде в роті розсипатися й танути, як сніг. А коли сяк-так – то він такий вийде, як мамалига: до небень липне, їсти не можна...

Івона Бачійова та Анничка Бохтерчина робили голубці з мелайною кашею. А Гафія з Калиною порались

коло печі – варили м'ясо на гуляш, пекли фанку й налисники з коров'ячим сиром.

Михайло раз-у-раз забігав до хати, жартував з дівчатами, обіцяв старій Парасці, що викрутить її в танці на всі боки, цікавився, чим ще може допомогти, й, потираючи руки з радощів, вибігав знову на двір.

Одне тільки докучало Михайлові й пекло душу, як жарина – не давало спокою. А саме: що Степан вибив Маркові зуби та зробив йому ганьбу в корчмі перед усіма людьми. Михайло добре знав – Марко не з тих, хто забуває й прощає. Він буде шукати нагоди помститися. Тим більше, що Степан таки того вечора забрав сестру від Лужанів додому.

Правда, Степан не боягуз і дужчий за Марка. Але він ніколи не бився. А в бійці треба знати всякі хитрощі – яких Марко знає, як «Отченаш». До того ж Марко згоден на все: може й уночі підстерегти, й накинутись із сокирою або з коликом... а то й застрелити.

Треба буде поговорити зі Степаном, щоби поки не ходив ночами. А якщо прийде до них – то вже не відпустить його нікуди. Нехай заночує. Адже він тепер їм зять.

Хоч Марко щовечора в корчмі грозив, що провчить шмаркача так, що людям буде дивно, а в чужих селах іще довго розповідатимуть про нього, та поки що не протверезіє від горілки. Щовечора його п'яного несе додому Петро Товкан – тож Марко не такий вже й страшний. Треба буде з'ясувати діло поміж ними. Може, йому вдасться якось помирити їх: заплатити Маркові, скільки той захоче, аби тільки залишив Степана в спокої.

* * *

Якщо в хаті Бандаса усі радісно готувалися і з нетерпінням чекали вечора, то й у Добруки теж вирувала весела метушня – збиралися йти у свати. Навіть Маруся трохи забула про своє горе, що через Марка мусила забиратися додому від Лужанів. Тепер вона весело щебетала біля печі, пильнуючи, щоб не згоріли калачі. Марія дивилася на неї крізь сльози й, зітхаючи, раз у раз витирала очі.

– Не мала ти, доню, щастя... ані долі доброї. Ой, не мала! – шепотіла крізь сльози. – Боже, дай хоч тобі, сину, щастя в житті!

Степан з Миколою наливали слив'янку в три пляшки.

– Думаю, досить буде? – глянув Степан на Миколу.

– Якщо не стане, то у твого тестя її стільки, що зможемо викупатися в ній! – засміявся Микола.

– Було б соромно йти у свати, якби не стало горілки, – озвалася Марія.

– Та я ще купив дві пляшки солодкого лікеру від Лаї. Там буде багато жінок і дівчат, а жінки солодке люблять, – усміхнувся Степан.

Микола, ніби тільки цього й чекав, раптом заспівав:

*Ой куплю горівочки
на чотири любки,
аби ми дали цілувати
у солодкі губки...*

– Поцілуєш увечері Івону, вона сьогодні цілий день допомагає Калині, – мовила Маруся.

– Вона, мабуть, і буде першою дружкою у Калини? – спитала весело.

– Так, вона й Анничка Бохтерчина. Калина вже має дружок. А в мене лише Микола – ще одного дружбу треба буде знайти.

– Це неважке діло! Гарних хлопців повне село. Запрошуй кого хочеш – хіба хтось не погодиться бути дружною Степана Добруки?! – підморгнув Микола.

– Побачимо... Ще часу багато, – відповів Степан, наче зажурено.

І справді, був він трохи зажурений, бо перед ним стояло ще одне велике путо – військо. Якщо не вдасться якось викрутитися, доведеться залишати вдома молоду дружину, усе господарство і ступати з хати в зеленій одежі...

Нелегко було йому на душі, коли думав про це.

Кілька днів тому йому й на думку не спадало всерйоз турбуватися про військо. А як і думав, то лише сміявся: мовляв, як інші служать, то й я послужу. До того часу не лякала його душу ця думка. Навпаки, здавалося, що військо – це щось нормальне, навіть потрібне, що має бути в житті кожного парубка. Інакше б і старі люди не казали: «Що то за легінь, який війська не відслужив!».

Мабуть, так воно й є. Йому досі навіть не спадало на думку уникнути війська. Він не боявся – навіть з нетерпінням чекав того дня, коли разом з ровесниками вирушить із села гордо й урочисто...

А тепер – щось перевернулося в душі. Думка про військо застрягла в серці, мов кіл, лежить важким каменем і не дає спокою. Пробуджує в ньому якісь нові, ще досі незнані йому почуття. Вже кілька днів не думає ні про що інше, окрім того, як уникнути війська. Навіть уночі не може спати...

Способів було тільки два: або викупитися грішми – тобто дати доброго хабаря комусь, хто міг би викреслити його з отих клятих списків, – або ж заподіяти собі щось таке, щоб самі пани не прийняли до війська. Наприклад, кульгавих, сліпих на одне око чи калік на руки або ноги до війська не брали. Багато парубків самі себе калічили, аби тільки не потрапити до армії.

Ось, наприклад, Михайло Реті, щоб не йти до війська, пішов до якоїсь баби-ворожки, і та встромила йому під ребро трохи якоїсь спинзи – отруйного зілля, від якого по всьому тілі з'явилися страшні рани. До війська, правду кажучи, Ретія й не взяли через ті рани. Та й самі рани з тіла вже не зникли, ані гоїтися більше не гоїлися. Тепер бідолашний Реті лежить, як біблійний Йов, стогне день і ніч та просить у Бога смерті. Але ні Бог, ні смерть не мають над ним милості. Щодня його жінка мочить рани нафтою й збирає тріскою черв'яків із його тіла.

Правда, Степан такого б не зробив – не заподівав би собі ніякого лиха заради війська, щоб потім страждати все життя. Ні, він не боягуз. Якщо не зможе відкупитися – піде й відслужить. Тим більше, що тепер у нього вдома буде кому, слава Богу, газдувати: Калина не з тих, що без діла сидить. Вона й матері допоможе, хоча тепер удома і Маруся. А його тесть буде вести лад у всьому так само, як він сам, або й ще ліпше.

Та все ж він спробує відкупитися. Завтра після обіду піде до пана нотаріуса Чіча й поговорить із ним. Пан зможе це влаштувати – пан може зробити будь-що, він знається з усіма. Хоч і запросить за це, як чорт за свою матір, та – Бог із ним! – заплатить, скільки треба, аби тільки відкупитися. А як не зможе – то не зможе.

Он учитель Аркадій Івасюк сам добровільно вступив у ряди дев'ятого батальйону гірських стрільців під команду полковника Леонарда Мочульського, який вербував добровольців за наказом самого начальника румунського уряду з Бухареста – Арманда Келінеску. Кажуть, той передбачав угорську небезпеку. А полковник Мочульський – страх як не любив угорців.

Бо, бач, «Rongyos Gárda» («Дрантива гвардія»), напіввоєнізоване угруповання з понад 700 осіб – переважно угорських втікачів із Румунії, підготовлених у спеціальних таборах для терористичної діяльності, – від березня 1939 року оселилося в Хусті й займалося збройними виласками, викраденнями, саботажем тощо. Одного разу вони вкрали полковникового коня – прекрасну білу кобилу, яку той страх як любив. Називалась вона Дойна, і він осідлював її лише на особливі нагоди або під час національних свят Румунії.

Спершу полковник наказав шукати її по всіх усядах і обіцяв велику винагороду тому, хто знайде й приведе Дойну. Але кобила, ніби в землю провалилася. Шукали її і військові, і селяни – та дарма.

Коли полковник Леонард Мочульський уже втратив будь-яку надію побачити й осідлати свою Дойну, солдат на варті біля моста через Тису, що розділяв Сігет від Білої Церкви, повідомив, що через міст з боку Білої Церкви угорці нагнали його білу кобилу. Тільки білою вона вже не була: угорці пофарбували її всю в зелений колір, а на голові намалювали трибарвний угорський символ.

Полковник негайно наказав не пускати кобилу на румунську землю, поки сам не прибуде до моста. І от, прибувши туди й побачивши свою улюблену Дойну, а

по той бік мосту – угорців, які голосно й глумливо сміялися, він закипів зі злості, витягнув із кобури пістолет і вистрілив усі кулі в голову своєї Дойни. Так він засвідчив, що угорський символ не має права ступити на румунську землю. Після цього, зі сльозами на очах, повернувся й пішов, не сказавши ні слова.

Степан навіть не ходив на оглядини з матір'ю до Бандаса, як це зазвичай роблять інші парубки перед тим, як іти у свати. Він не раз бував у їхній хаті, не раз косив на їхніх полях та орав їхні ниви. Він пізнавав господарство Бандаса так само, як і своє. Але справа не в тім. Він сватав Калину, хоч вона й не була багачка – одиначка, дочка чи не найбагатшого газди села.

Він любив її не за те, що вона отримає від батька добрий маєток, а за те, що вона припала йому до серця. Вона була для нього найдорожча понад усе на світі – от тому він її й сватав, а не задля іншого. Щоправда, він добре знав, що Бандас не відпустить дочку з дому голіруч, і що рано чи пізно все господарство перейде йому до рук. Та це не тішило його так, як думка, що незабаром Калина стане його шлюбною жінкою.

Вона стане його – і тільки його – на віки. Все життя вона буде з ним, поруч. Це зігрівало його серце, і він був найщасливіший від усіх. Коли заплющував очі, бачив, як Калина варить для нього їсти, пре його білизну, йде з ним у поле працювати. Він буде з нею ніжним, буде шанувати її й голубити, як малу дитину. З кожного ярмарку приносить їй найдорожчі речі – сукні, ласощі, що лиш забажає, те й дістане для неї, хоч би й з-під землі. Її найменше бажання стане для нього законом.

За старостів Степан покликав, як і всі парубки села, коли йшли у свати, Федора Галюна та Йосипа Грещука.

Бо ті вдвох не одну пару з'єднали. Хоча мали дуже різні характери й відрізнялися один від одного, як небо від землі, все ж хлопці кликали на сватання саме їх двох.

Федір Галюн був серйозний, навіть трохи суворий, добрий газда в селі. До корчми ніколи не заходив, горілки до рота не брав, до церкви ходив щонеділі й на всі свята, першим був у храмі й ніколи не спізнювався на утрєню чи вечірню. Його поважали в селі за мудрі слова та розумні поради.

На противагу йому, Йосип Грещук був великий фігляр, завжди веселий і засміяний, щасливий завжди, хоч і бідний, як церковна миша. Як і Федір, щонеділі він вирушав до Святої Матінки Церкви...

– Та що зробиш, коли чорт посіяв аж дві корчми на дорозі до Божого дому! А вже як зайде чоловік до корчми, то ж не буде сипати собі горілку за вухо, – бідкався Йосип, повертаючись додому.

Правда, грошей не пропивав – бо стільки їх мав, як на долоні волосся. Та й тверезим з корчми не виходив, бо його вгощали всі, кожен радів мати такого компаніона, як Йосип, за столом.

– З таким би й в пеклі весело! – сміялися люди.

Тому й запрошували його хлопці собі у свати – через його жарти. Коли в хаті говорили про серйозні речі, вирішували, кому що припадає, яке майно дають на заручини – тоді Йосип мовчав, наче води в рот набрав. Для того був там Федір Галюн.

А вже як починали гуляти, Йосип вивергав усю свою веселу вдачу: жарти сипались, як горіхи з мішка, він танцював, викрикував смішні коломийки, часом і про самих присутніх складав строфи під музику. Та ніхто не

ображався, бо він був такий, що на нього не можна було сердитися.

Коли Йосип молодий свої фіглі, Федір мовчки сидів з квартою горілки перед собою, кланявся, коли треба, але до рота її не підносив ніколи – ні за що у світі. Отак і сидів мовчки, і не йшов додому, поки не відходили ті, хто запрошував його у свати.

Федір Галюн трохи чи не жалів, що погодився йти Степанові у свати, бо, щиро кажучи, не мав там що робити – не мав про що розмовляти. Ні Михайло Бандас, ні Марія Добрука не починали бесіду про майно, як це роблять інші батьки. Адже саме це зазвичай є головною темою на сватанні. А ці – не мали такого наміру. Як тільки зайшли до хати, одразу почали гуляти, ніби зустрілися не задля сватання, а для веселої вечірки.

«Якщо вони про це не починають, то й я не почну бесіди про майно. Бог з ними – нехай гуляють!» – подумав собі Федір.

Порад, які зазвичай давав молодим зарученим – уже вивчених ним напам'ять, як молитва, – тут він теж не наслідився виголосити перед молодою парою. Бо Степан, правду кажучи, вже здавна сам собі газдує, і чимало людей зверталися до нього по пораду. Навіть сам Федір не раз питав у Степана, якої той думки про те чи інше діло... А Калина – теж дочка доброго газди, знає сама собі раду дати, й уміє зробити все як слід. Тож його місія на цьому зарученні зводилася лише до того, щоб їсти смачні страви, які подавали на стіл, запивати їх вівсяною кеселицею та дивитися на тих, що гуляли.

Натомість Йосип Грещук виконував своє «діло» на повен рот. Один жарт змінював інший, сипав небили-

цями так, що аж образи зі святими та тарілки на стінах тремтіли від реготу гостей. Коли починався танець, він викрикував смішні коломийки. І Микола Дроздик також не відставав – вони обидва ніби змагалися, хто з них заспіває найвеселішу й найсмішнішу коломийку.

*Урвалася тота струна,
що найтонша була,
Віддається тота дівка,
що найгарна була...*

заспівав Йосип, коли Генґедушеві урвалася струна на скрипці.

А потім підійшов до Одоті Дмитрихи, обняв її й заспівав:

*Ой п'яна наша Дося,
у личко рум'яна,
Та вона си нагадала
за давнього Івана.*

Одотя Дмитриха, ще досить молода вдова, трохи підпита, не залишила це без відповіді – як то кажуть, калач за калач:

*А наш Йосип – газда гарний,
нічого не дбає,
лиш куди ся обертає –
цідить тилинкає.*

У хаті всі зареготали. Йосип зачекав, поки вщухне сміх, і знову заспівав...

*Ой та чим ти, одовчино,
Чим ти ся величиш?
А чи не тими п'єтечинами,
Що на свято зичиш?..*

Та цього разу Йосип натрапив не на ту, що би засоромилась та замовкла. Видно, її мати не пряла за рот дочки, бо вона відказала Йосипові в тон:

*Ой, чи зичу, чи не зичу –
Се мені погоже,
А ти трохи дурнуватий,
Йосипе-небоже!*

У хаті знову вибухнув регіт, навіть Федір Галюн розсміявся.

Генгедуш потяг луком по струні – на знак, що скрипка знову налагоджена.

– Ану давай «Джурила»! – крикнув Михайло, щоб виручити Йосипа з-під Дмитришиного язика. Не хотів, аби Степанового старосту осоромила якась баба.

Генгедуш заграє, і враз у хаті посипалися звуки бистрої, веселої мелодії.

Степан танцював з Калиною, а Микола – з Івною. Коли Генгедуш давав знак, тягнучи скоро й коротко тричі по тій самій струні, хлопці мінялися дівчатами.

Коли Степанові випадало танцювати з Калиною, він дивився прямо в її чорні очі – наче хотів побачити в них їхню долю, їхнє майбуття. Йому здавалося, що він бачить у них Калинину душу, переповнену коханням, радістю й щастям. Тоді він ніжно обіймав її за тонкий, молодий стан.

Калина гнулася, хиталася в танці, як молода ліщина перед весняним вітром, що, хоч і дужий, не може завдати їй жодної шкоди. Вона зводила погляд на Степана, а потім заплющувала очі й танцювала довго, відчуючи себе найщасливішою у світі. Степан – також.

7.

Хоча Калина з Івною Бачійовою й були добрими приятельками, після Калининих заручин зі Степаном вони стали справжніми посестрами. Івона буде Калині за друшку, а Микола Дроздик, Івонин наречений, – Степановим дружбою. А потім Степан з Калиною стануть кумами Миколі та Івоні – бо вже всяке в селі знало, що Микола хоче сватати Івону.

Вони будуть газдувати разом, допомагаючи одне одному, хрестити дітей одні одним, а на свята ходити в гості, як і годиться між кумами.

Степан з Миколою і раніше так робили – допомагали один одному, скільки могли, разом обробляли свої землі. Взаємно, як то кажуть.

– Разом веселіше й батька бити, – сміявся Микола. – Чому б нам і одруженим так не робити далі?..

Калина з Івною допомагали одна одній цілий тиждень, а в неділю чи у свято разом йшли до церкви. А на Святу Неділю домовились іти до монастиря аж у Рогію.

Калина з дитинства щороку ходила до Бороньова. Якщо не йшла мати, то йшла зі старою Параскою. Вирушали ще напередодні храмового свята, бо дорога далека й треба було переходити Тису. Але тепер, відколи границю закрили, люди стали ходити до Рогії.

Цього разу мати Калини занедужала й не могла йти з дівчатами, тож вони вмовили стару Параску скласти їм товариство – й вирушили втрьох.

– Ой, куди мені, старому опудалу, з такими красунями в дорогу? – бідкалася стара, наче сама собі жалілася. – Та ж я відстану від вас, ще й дорогу поплутаю!

– Та що ви, тіточко, не говоріть такого! – заспокоювала її Калина. – Ми ж не раз ходили з вами та мамою до Бороньова. Я ще добре пам'ятаю, як уперше йшли, то ви мені стільки цукрових коників і коралів накупили, що не знала, де їх діти.

– Ей, давно воно те було, Калинонько, – зітхнула стара. – Тоді я ще була молодого дужою, могла піти не лише до Бороньова, а й до самого Пешта. А тепер – чим далі, тим гірше. Сили покидають, старість не радість... Може, мене вже вдома панна з косою шукає, а я, бач, у Рогію запряла – думаю, може, обдурю її трохи, – усміхнулася криво.

– Та чого ви, тітко, ту смерть тільки й згадуєте, ніби вона вам миліша за все? – сердито зупинила її Калина.

– А воно ж так, дитино... Ми, старі, всі вже подуріли: то кличемо її, то молимося, аби вже прийшла. Вдаємо, що не боїмося її, ніби вона нам – найдорожча. А насправді... та ні. Ми просто дуримо самі себе. Бо кожен боїться тієї години. Господь не дарма не відкрив людині її смертного дня, бо з того розум би зсунувся, якби щодня думати, що кінець близько.

Он, моя баба казала, що давно жила якась бабуса, що мала далеко понад сто років. То та баба цілими днями тільки те й робила, що смерть кликала. Все співала:

– Ой прийди, прийди, за мною, дорога смертичко!

Та співала так щодня, допоки зятеві не набридло. От він і надумав провчити стару. Натяг на себе білу верету, косу за плечі взяв і пішов стукати до вікна бабиного.

– Хто там? – питає стара.

– Смерть! – гримнув зять.

– Не може бути! – зойкнула стара.

– Підійди та подивись.

Стара ледве ноги волочить, підходить до вікна, придивляється – а там справді смерть! Як заригає:

– Господичку-у-у, Милосе-е-е-рдни-и-и-й! Та це ж справжня смер-ть!!!

– А ти що, думала, що свати йдуть? – засміявся зять.

– Ой, смертичко мила, ой, смертичко люба! Та яка з мене користь – самі кості та шкура! Іди краще зятя бери – він молодий, ситий, як бугай! Його бери, його, а не мене!

– Ну тоді не клич мене більше. Бо наступного разу, як прийду – вже без тебе не піду! – погрозив косою зять.

Калина з Івною розсміялися щиро.

– От бачите, тітко, як з вами весело! А ви казали, що будете нас по дорозі плутати, – підбадьорювала Івона.

– Ой, не кажи «гоп», поки не перескочиш яму. Ми ж тільки вирушили, а до Рогії ще далеченько...

Вони могли б, звісно, доїхати бодай до Сигота поїздом, але де там... Так не годиться. Йти треба пішки – хто таке чув, щоб до монастиря на молитву хтось добирався якоюсь підвозкою?.. Хіба що темні каліки або такі старі, що вже зовсім не можуть ногу за ногою пересуватися. А так – до святого монастиря всі йдуть пішки, бо воно так належить, і молитва тоді вислухана. І вони йшли пішки

аж до самого вечора, коли зупинилися на ніч у знайомій жінки Параски, в сусідньому селі, недалеко від монастиря. Правда, жінка взяла трохи грошей за нічліг – мовляв, зварила їм вечерю. Та хто ж би насмілювався їсти ввечері перед святим празником?..

Недалеко від вдовиної хати, де вони ночували, жила відома ворожка – баба Рахіра, до якої приходили люди з далеких країв, навіть із Польщі й аж з Мадарщини. Баба Рахіра мала силу розмовляти з тими, що давно відійшли на той світ, і багато людей йшли до неї, щоб дізнатися щось важливе. Вона давала відповіді на запитання, які, здавалося, назавжди залишаться таємницями. Якщо десь знаходили вбитого чоловіка, той відповідав їй, хто і як його вбив. Або коли хтось помирав, не сказавши родині, де заховав гроші – Рахіра з великою точністю довідувалася про схованку від самого покійника. Хоча, правду кажучи, бувало й так, що дехто не хотів говорити – така скупість, що й на той світ її забрали.

Крім того, баба Рахіра ворожила ще й на картах, і на литому воску.

Коли Івона Бачійова про це почула, їй дуже захотілося піти до баби й дізнатися, яка доля на неї чекає. Вона почала благати Калину та стару Параску, щоб пішли з нею.

– Це великий і непростимий гріх – вірити в ворожок. Святе Письмо це забороняє й осуджує! Написано: «Ворожити й чародії Царства Божого не наслідують!» – прочитала стара з пам'яті, перехрестившись.

Калина теж відмовилася:

– Яка мені користь з того, що буду знати свою долю?.. Та й узагалі, я не вірю, що ворожки щось віщують.

– Я теж не вірю!.. – сказала Івона, – але мені кортить знати, що вона скаже. Просто так, для забави, – усміхнулася вона.

– Ти хочеш, щоб ворожка тебе запевнила, ніби Микола справді тебе сватати буде? – підмітила Калина з посмішкою й, зрештою, погодилася йти з нею.

Баба Рахіра розклала карти, щоб ворожити Івоні, яка з нетерпінням чекала:

– За тобою ходить один гарний парубок, він хоче сватів до тебе слати, та не судилося вам бути разом – ось, він зникає назавжди з твого життєвого шляху. Але не журись – тобі випадатиме інший, з яким ти зв'язана до самої смерті. Ще тобі випадатиме велике господарство, і матимеш троє дітей. У житті будеш щаслива, хоча на початку трохи горя переживеш – це твоє щастя, дівчино! – промовила ворожка.

Івона всміхалась, дивлячись на бабу, не знаючи, вірити чи ні, а потім вийняла гроші, щоб заплатити їй за ворожіння.

– Ходи, дівко, я й тобі карти розкрию! – звернулася Рахіра до Калини.

– Та хто його знає... Я ж тільки так, з нею, – намагалася відмовитися Калина.

– Та ходи, Калино, – умовляла її Івона, – якщо вже ми тут, то шкода втрачати таку нагоду.

– Та нехай буде, – погодилася ніяково Калина.

Баба Рахіра перехрестила карти, подала їх Калині, щоб вона розділила на дві частини, а тоді почала розкладати на столі. Та враз її лице зблідло, і вона прошепотіла:

– Господи, та се за багато...

– Що ви там бачите?.. – перелякано запитала Калина.

– Нічого, нічого... Я нічого не можу побачити, – відповіла стара, опустивши очі. – То, мабуть, через те, що ти не віриш, що я можу відгадати твою долю. Все, йдіть собі з Богом, і нехай Він вас охороняє від лихого. А мені пора вже спати...

Калина підвелася й хотіла вже вийти, та, щойно підійшла до дверей, наче якась невидима сила прикувала її до підлоги. Вона не могла ступити й кроку. Сама не розуміла, що діється з її душею, й навіть не стямилася, як повернулася назад і промовила до ворожки:

– Я вірю в те, що ви мені скажете...

Баба Рахіра мовчала, а Калина повторила:

– Я хочу, щоб ви мені поворожили...

– Ти певна, дівчино, що цього хочеш?..

– Так! – твердо відповіла Калина.

– Ну що мені з тобою робити?.. – зітхнула баба. – На те я й ворожка, щоб людям ворожити, долю їхню вгадувати. Я мушу казати те, що бачу на картах, мушу говорити правду, бо люди за тим і приходять – щоби знати правду, якою б вона не була.

– Я теж хочу знати тільки правду, – сказала Калина.

– Ну, тоді сідай, доню, та слухай уважно... На тебе чекає велике нещастя. Незабаром щаслива стежка твого життя обірветься. Відійдуть від тебе дві найдорожчі душі, й мусиш перенести великий сором перед людьми. Ще паде тобі якась дивна дорога – зовсім нерозлучна. Більше нічого доброго не бачу... Ой, розбита в тебе доля, дівчино... – сумно сказала стара Рахіра, збираючи карти до купи.

Калина хотіла дати гроші, та стара відмовилася:

– Йди, доню, й нехай Господь дасть тобі сили й кріпості...

Коли дівчата повернулися, стара Параска вже спала. Вони полягали й собі, та Калина довго не могла заснути.

Наступного дня, коли дівчата розповіли Парасці про те, що їм сказала ворожка, стара поблідла й тяжко зітхнула:

– Нащо вам треба було йти до ворожки?.. Ой, не добре ви зробили, дівчатка, зовсім не добре... У Святому Письмі я читала, що одного разу був великий цар, якого звали Саул. Він вигнав та засудив на смерть усіх ворожок, чарівників і віщунів зі своєї землі, бо страх як ненавидів їх. Але коли настав час іти на війну, й побачив він, що ворожий табір сильніший за його, то злякався, і серце його сповнив страх. Тоді став він питати в Господа: чи вирушати йому на війну, чи вертатися, – та Господь мовчав. І пророки питали, та Бог не відповідав. Тоді цар Саул згадав про великого пророка Самуїла, з яким Господь завжди розмовляв, та, на жаль, той уже помер...

Тоді цар наказав знайти ворожку, яка вміє говорити з мертвими. Коли знайшли її, Саул переодягнувся в простого чоловіка, взяв двох супутників і вночі пішов до її хати...

– Поворожи мені, будь ласка, привидам і виклич того, кого я тобі назву! – наказав їй цар.

Ворожка, яка не знала, з ким має справу, відповіла стривожено:

– Хіба ти не знаєш, що цар Саул велів повбивати всіх, хто займається ворожінням? Не буду я тобі ворожити, боюся – ще, боронь Боже, видаш мене!

– Не бійся! Клянуся Господом Богом, що ніхто, крім нас, не дізнається, що ти – ворожка! – запевнив її Саул.

– Кого ж мені викликати? – спитала ворожка.

– Пророка Господнього Самуїла!

Коли ворожка побачила Самуїла, страшенно перелякалася й закричала:

– Чому ти мене обманув?! Ти ж сам цар Саул!

– Не бійся, не зроблю тобі нічого злого. Скажи – що ти бачиш?

– Я бачу старого чоловіка, загорнутого в довгу білу одежу... – відповіла перелякана ворожка.

Саул одразу зрозумів, що то був Самуїл. Припав обличчям до землі й поклонився.

– Навіщо ти мене турбуєш? Чого тобі треба? – промовив Самуїл до Саула.

– Мені дуже скрутно. Вороги воюють проти мене, а Господь Бог відступився від мене й більше не відповідає – ані через пророків, ані в снах. От я й покликав тебе, щоб ти мене навчив, що маю робити...

– Завтра ти і твої сини будете поруч зі мною. А твій народ упаде в руки ворогів!..

– І справді, наступного дня цар Саул, після того як загинули його три сини, кинувся на свій меч і покінчив життя самогубством, – закінчила Параска біблійну історію.

– То, виходить, правда те, що сказала мені ворожка?.. – запитала тремтячим голосом Калина.

– То все пусті вигадки. Теперішні ворожки – не ті, що були колись. Вони вже не мають тієї сили. Не треба вірити в те, що вони говорять, і зовсім не слід ходити до них. А ти, доню, сьогодні краще заплати на Службу Божу – за щастя та здоров'я. А те, що ворожка набрехала, хай зникне разом із ніччю, – заспокоювала стара Параска

дівчат, хоча сама чула немало про бабу Рахіру й те, що її слова часто справджувалися.

– Сохрани їх, Господи, від лихого! – прошептала, хрестячись, Параска.

Того ж дня Калина замовила три служби: одну за Степана, одну за своїх батьків, і одну – за себе. Лише тоді на душі їй стало легше, й вона майже зовсім забула про слова баби Рахіри.

8.

На подвір'ї Михайла Бандаса стояли три вози, навантажені сіллю. Здавалося, ніби вони з нетерпінням чекали на своїх господарів, щоб ті заярмували волів та вирушили в далеку дорогу.

Їхні господарі – Михайло Бандас, Степан Добрука, його майбутній зять, та Микола Дроздик – сиділи в хаті за столом, розмовляли й пили смачне, свіже пиво, яке зварила Гафія, жінка Михайла, разом із дочкою Калиною.

– Ні в Дувида немає такого смачного пива! – похвалив Степан, витираючи долонею піну з вуст.

– Це старий Кароль, Царство йому Небесне, дав мені рецепт. Таке пиво варять чехи. І келшиг не великий: курпиння, ячмінь пергельований, трохи дріжджів та двісті грамів рому – і вже маєш на десять літрів пива.

– Пощастило тобі, Степане, навіть пиво тобі жінка буде варити! – пожартував Микола.

– Не переживай, Миколо, Івона вже два роки таке пиво варить, якраз на Велику Богородицю буде, – усмінулась Калина. – Вона взяла рецепт від мене.

– Ну, слава Богу! То й мені пощастило! – перехрестився Микола.

У хаті всі зареготали.

– У суботу, від сьогодні за тиждень – Святого Петра. Якщо вирушимо в ніч на понеділок, то, думаю, з Божою поміччю, на п'ятницю вже будемо вдома, – повів далі розмову Михайло, а тоді звернувся до хлопців:

– Що скажете? Як ви на те?

– Ой, я й забула вам сказати. Ходила я сьогодні в гондю до Лаї, трохи перцю купити, – озвалася Гафія. – А там хромий Боднарюк щойно привіз пиво до Дувида із Сукмарю, та й розповідав, що над верхом біля Гути минулого тижня злодії пограбували п'ять возів. Волохи з Будештю возили сіль з Окни Шугетаг до Шіліндри, як і ви. Коли ж поверталися додому й перешили верх, на них напали озброєні бандити. Пограбували все, що ті вторгували за сіль... То будьте обережні, як підете!

– Так, Гуту краще переходити вдень – тоді вже не так небезпечно. Вдень не посміють нападати, – сказав Михайло.

– Якщо вирушимо вночі, зразу після опівночі, то якраз на ранок зустрінемо багато возів, що переходять через Гуту, – додав і Степан.

Тільки Микола мовчав. Дивився кудись у стіну, ніби зовсім не цікавила його розмова. А може, й справді не цікавила?.. Навіщо йому голову морочити, коли вирушає в дорогу з надійними людьми?

«Поки ти, горі-головою, я своєю не думаю...» – жартував часто зі Степаном.

Та того дня був він якийсь квасний, як казав Степан. Всі разом ходили на Коштіль вантажити сіль, а Микола ні разу не заспівав, як робив завжди. Мабуть, думав, що як повернуться з Шіліндри, то піде сватати Іво-

ну. А після весілля Степана, може, й він своє відіграє... Молодий ще? Може й так. Але дівку довго шукати не треба. А зостатися легінити без Степана – щось незручно...

Мабуть, про те й думав Микола весь день.

А може, його серце віщувало щось інше?..

Старій Парасці наснився дивний, страшний сон. Прокинулась у поту, з великим страхом на душі. Щось тривожне стискало їй серце:

– Це не на добро... Ой, не на добро! – прошепотіла стара.

Снилося їй, нібито збирається на весілля до Калини, а на дорозі її зупиняє якийсь хлопчисько – малий, страшний, подібний на дідька: з ріжками, як у цапа, з хвостиком, а замість пальців – ратиці. Щоразу, як вона зав'язувала хустку, брала нямиску з віночком, той хлопчисько зривав їй хустку з голови, розплітав волосся й підносив чорну хустку – ту, що Параска зав'язувала на похорон.

– Чого прилип до мене, як реп'ях? Не бачиш, що спішу на весілля?..

– Не буде весілля!.. Не буде весілля!.. – викрикував хлопчисько, підстрибуючи навколо Параски.

– Замовчи, бо я зараз тобі... – погрозила стара, загинаючись по кочергу.

– Ха-ха-ха!.. Не буде весілля!.. Не буде весілля!.. – шкірячись, повторював хлопчисько, стрибаючи довкола неї.

– На тобі! – закричала Параска і накинулася на нього з кочергою.

– Не буде весілля!.. Не буде весілля!.. Ха-ха-ха!.. – зареготав диким голосом хлопчисько й раптом перекинувся на великого чорного птаха, що вилетів крізь вікно.

Ніби то далі, як вийшла стара надвір і хотіла зламати гілочку розмарину, з-за кущика накинулася на неї чорна кішка і почала дертися по Парасці, намагаючись здерти з голови хустку.

– Кац-ц-ц!.. – проганяла стара кішку.

– Мі-а-у-у-у!.. Не буде весілля!.. Не буде весілля!.. – жалібно нявкала кішка.

– Господи, це ж нечиста сила!.. Не допускає мене йти на весілля! – схаменулася стара.

– Мі-а-у-у-у!.. Не буде весілля!.. Не буде весілля!.. Мі-а-у-у-у!.. – знову занявкала кішка, повільно відступаючи.

– Свят, Свят, Свят єси Ти, Господи!.. Відверни від мене нечисту силу! – шептала стара, хрестячись.

І коли перехрестилася з перед Святого Хреста, шерсть на кішці настовбурчилася, та вона почала задкувати, а потім – скочила через тин і зникла. Тільки жалібне муркотіння донеслося до вух Параски:

– Не буде весілля!.. Мі-а-у-у-у!..

Стара з полегшенням зітхнула – може, вже покинула її нечиста сила. Але коли вийшла на вулицю – дивина: не вулиця, а потік тече, мутна, каламутна вода. Ще ніколи не бачила такої води. А потік той тече просто на подвір'я Степана Добруки.

– Як мені дістатися на весілля такою водою?..

– Ш-ш-ш... Не буде весілля!.. – шуміла вода.

– Ой, Господи, помилуй нас!.. – прошепотіла Параска й прокинулася.

– Це не на добро!.. Ой, не на добро!.. – повторила вона собі. – Треба буде сказати Гафії, щоб дала на Служби Божі.

І стала на коліна молитися. Так і молилася, поки з надвору не почулося співання перших півнів:

– Ку-ку-рі-гу-у-у!.. Не буде весілля!..

Стара здригнулася. Та вже й не знала – то справді знадвору було, чи, може, задрімала й знову їй приснилось?..

9.

У суботу, на самого Святого Петра, жалібно вдарили дзвони – сповіщаючи про чийось смерть. Жінки, йдучи до церкви, хрестилися, шепотіли молитви й питали одна одну:

– Кому ж то обірвалася нитка життя на самого Петра?..

– Помер Микола Дроздик!.. – чувся голос. – Застрелили його волоські бандити під Гутою!.. Я з ними був і все бачив!.. – розповідав, кому тільки хотів слухати, Василь Морчин.

А потім, здогадавшись, що ліпше йому йти до корчми – там хтось обов'язково знайдеться, хто й заплатить за випивку, аби лишень послухати, як усе трапилося. Адже сьогодні він герой – усі слухають його, розпитують. Такої уваги Василь не зазнавав ніколи в житті.

Хоча кожен у селі знав його як великого хвалька й брехуна, проте всі його слухали. Бо ж, як не як, а саме він бачив – принаймні так твердив – як усе сталося.

– Випий, Василю, та розкажуй, як то було! – заохочував його Юра Вовчик.

– Налийте йому, Дувиде, та й ходім слухати! – вигукнув хтось із гурту.

– Я два бані не дав би за те, що верзе цей брехун! – сердито буркнув Дувид.

– Василь із осла лева робить! – засміявся Йосип Грещук.

У корчмі всі зареготали, згадавши, чому ж то Дувид сердиться на Василя. Одного разу Олекса Кушнір приніс Дувидові шапку-морозянку – ту саму, що жид замовив, аби її зшили зі шкірки молодого ягняти. Кушнір зробив шапку й приніс до корчми. А на лихо, як то кажуть старі люди, саме там опинився й Василь Морчин.

Дувид обдивлявся шапку, вертів її у руках, міряв на голову, вдивлявся у дзеркало. А далі питає Василя – бо ж знав, що той язиком не бідний:

– Ну, Василю, як тобі моя шапка?

– Дуже вам пасує, пане Дувид! – відповів той.

– Справді, Василю? – зрадів жид.

– Справді, пане Дувид! – знову запевнив Василь.

Радий Дувид налив Василеві цілу гальбу пива – за-дарма, а далі, не вгамовуючи цікавості, допитує:

– Кажеш, що пасує мені шапка?

– Та ще й як, пане Дувид – ви в ній як справжній лев! – вигукнув Василь.

– Лев, кажеш? Ха-ха-ха! – сміявся Дувид, аж плечі тряслися.

– Еге ж, пане Дувид, на самого лева подібні! – запевнив його знову Василь.

А Кушнір тим часом від сміху аж кулаки кусав.

– Ха-ха-ха!.. А де ти, Василю, бачив того лева? – не вгавав Дувид, веселий як ніколи.

– У церкві, пане Дувид!

– Де?! – витріщився на нього жид.

– У церкві, пане!

– Та де ти в біса в церкві бачив лева?! – розсердився Дувид.

– Як де? Бачив на іконі, де Ісус Христос уїжджає до Єрусалиму верхи – саме на такому левові, як ви, пане Дувид!

Кушнір аж захлинувся сміхом – бо добре знав, що Ісус вїжджав у Єрусалим на віслюку. А Дувид почервонів, як рак, і загорлав:

– Агі на тебе, дурний Василю!.. А я ще думав, що ти чоловік, ще й гальбу пива тобі налив, а він мене ослом зробив!

І хоч Дувид удавав, ніби йому байдуже, що каже Василь, але вуха в нього були напружені, як у зайця на ловах.

– Знаєте, я ж ходив до сина в Шіліндру, – почав Василь. – Йшов туди пішки, а коли повертався, дивлюся – Степан Добрука, Михайло Бандас та Микола Дроздик стоять.

– Коли додому вертаєтесь? – питаю їх.

– Сьогодні! – відповідають. Це було в середу після обіду.

– Візьмете й мене?.. додому з собою?.. – питаю я.

– Радо візьмемо, Василю! – каже Михайло Бандас.

Я швидко пішов до сина, а той дав мені мішок пшеничної муки. Сів я на віз до Михайла Бандаса – і ми вирушили в дорогу. Не спіялися аж до передранку. Ніч була гарна, місячна.

На зорях ми зупинилися в якомусь селі, недалеко від Левади, щоб нагодувати волів, а потім знову рушили в дорогу.

Коли ми були вже під Гутою, десь коло заходу сонця, Степан Добрука, що йшов попереду, питає:

– Що робимо? Встигнемо перейти Гуту, чи заночуємо тут?

– Перейдемо, ще сонце високо! – відповів Михайло Бандас.

Микола Дроздик, правда, мовчав – не казав ні йти, ні залишатися. Він увесь час мовчав, наче передчував, що його чекає щось недобре.

У корчмі всі уважно слухали Василя, який зупинявся час від часу, щоб запити ковток секеріки. А коли попросив цигарку – відразу до нього простяглися три пачки. Василь вибрав одну, припалив від полум'я сірника, який йому подав Йосип Грещук, затягнувся димом жадібно і продовжив розповідь:

– І от, поворот за поворотом, слово за словом, ми піднялися на верх Гути. Коли почали спускатися, вже Боженько сонечком світило, а в лісі було зовсім темно. Ми навіть не помітили, звідки взялися вісім бандитів з рушницями та револьверами в руках.

«Стійте! Якщо ні – стрілятимемо!» – наказав один із них.

Степан зупинив свого воза, за ним зупинився Миколин віз, а далі й Михайлів – той, на якому був я.

Шестеро бандитів кинулися до возів, а двоє стояли зі зброєю напоготові – готові стріляти, якби ми опиралися.

«Розвантажуйте кожен, що має на возі!» – наказав бандит.

«Слухайте, люди добрі!..» – спробував заговорити Степан.

«Мовчати!» – закричав той, лютий.

«Ми бідні люди, нас удома чекають сім'ї...» – пробував умовити й Михайло Бандас.

«Ще одне слово – і ви їх більше не побачите!» – крикнув ватажок і наставив револьвера на Михайла.

Видно, це був головний серед них, бо далі скомандував: «Допоможіть їм розвантажити!».

«Ось що я тут знайшов!» – закричав один із бандитів, тримаючи в руках рушницю з укороченою цівкою, яку виявив на возі Степана.

«Ще є зброя?» – крикнув ватажок.

«Ні, більше нема!» – відповів Степан.

«А в них?».

«У них нема, тільки в мене була ця рушниця».

«Навіщо тобі вона?».

«На дичину...» – спокійно відповів Степан.

«А в цього на возі нема нічого, окрім верети з сіном!» – сказав інший бандит, обшукавши Миколин віз.

«Шукай! У нього певно є гроші!» – крикнув ватажок.

«Ану, давай гроші!» – вишкірився бандит до Миколи.

Микола мовчав.

– Витягай гроші! – крикнув на нього другий бандит.

У Миколи справді були гроші в чересі, бо за продану сіль нічого не купив. Збирався женитися, і йому були потрібні гроші.

– Нема в мене грошей, – збрехав Микола.

– Знімай черес і давай його сюди! – наказав бандит.

Микола опустив руки, ніби знімати черес, та блискавично вихопив залізний флудець з-під луйтри й ударив бандита посеред голови, так що той повалився на землю без тями. А сам Микола перескочив через віз і спробував зникнути в корчах.

– Стій! – крикнув ватажок і вистрілив. За ним почали стріляти й інші. Та Микола вже лежав горілиць, бездушний. Ватажок вцілив йому просто в серце. Мабуть, не хотів убивати, бо коли той бандит, якого Микола вда-

рив, отямився, то підійшов до нього й почав лаятись, побачивши, що Микола мертвий.

– Чорт заberi! Ти його на смерть застрелив!

– Ходімо звідси! – скомандував ватажок, і ніби нічого не трапилось, ніби нас там і не було, всі вони повилазили на коні й зникли в корчах.

А ми поклали мертвого Миколу на віз і спустилися до Тячова, де все розповіли жандармам, – закінчив розповідь Василь.

У корчмі всі мовчали й час від часу важко зітхали. Усім було жаль Миколи.

* * *

На подвір'ї Дроздиків зібралося багато людей, і далі безперестанно приходили родичі, сусіди, знайомі, молоді парубки й дівчата, старі дядьки й тітки – бо так годиться по-християнськи: поки тіло небіжчика в хаті, треба сидіти з домашніми, розмовляти, аби їм не було так тяжко.

Кожен, хто заходив до хати, приносив із собою свічку, запалював її і встромляв у глечики, наповнені кукурудзяним зерном, щоб свічка стояла прямо – біля голови покійного.

У мертвого Миколи ліве око було трохи розплющене, губи злегка посинілі, але лице ніби всміхалося, наче снів він щасливий сон. Біля голови лежала завітчана крисаня – як у молодого, що йде на вінчання. На грудях – весільний стяг, і повно монет: чи не кожен парубок клав якусь монету на груди небіжчика. Кожен, хто приходив, ставав на коліна перед тілом, молився Богу за його душу й упокій, а тоді вже вітався з домашніми.

Коли до хати зайшла Івона Бачійова, мати Миколи заголосила на цілий голос:

– Ой, Микольцю-ю-ю!.. Встань і зустрінь свою дівчину-у-у!.. Ой, як ти її любив! Як?! Ти ж казав, що ні одну іншу не свататимеш, лиш Івону!.. Ой, встань, Микольцю-ю-ю!.. Встань, синку-у!.. Вста-а-ань! – ламала руки бідна мати.

А батько Миколи – Петро Дроздик – сидів на лаві мовчки й дивився кудись у вікно, ніби чекав, що побачить те, чого давно вже чекає...

– Встань, дитино-о-о!.. Ой, встань – тут і Степан!.. Ви ж були як рідні брати!.. Ти збирався йому на весілля-я-я... а він прийшов тобі на похорон!.. – голосила Василина Дроздичка, коли до хати увійшов Степан Добрука, найближчий друг Миколи.

– Годі, мамо, бо вам стане знову зле... – умовляли її невістка Катерина та старший син Петро.

– Ой, дайте мені супокі-і-ій, най виплачу своє горе-е-е!.. – ридала мати далі. І справді – хто б зміг зупинити бодай якусь матір від плачу, коли перед нею лежить мертва її дитина? Дитина, яку вона важко народила на світ Божий, над якою не одну ніч не доспала, гладячи її по голівці, зрошуючи ангельське, дрібненьке личко гарячими материнськими сльозами. Дитина, за яку молилася Богу, благала долі щастя, над колискою якої проспівала безліч пісень...

Хто ж у світі зумів би втишити зранене серце матері? Які слова могли б принести спокій її розбитій душі?.. Немає таких слів. Немає нікого й нічого на світі, що могло б спинити материнський плач, висушити гарячі сльози чи заглушити біль серця, що розривається від втрати...

Степан не витримав далі чути, як Василина Дроздичка оплакує сина, й вийшов на подвір'я. Та й надворі не було веселіше – Микола Пинтишин час від часу сумно трембітав у довгу вівчарську трембіту, розносячи по всьому селу вість про смерть. А Василь Сийний зі своїм братом Іваном, серед подвір'я, тесали труну для небіжчика.

Степанові й досі не вірилось, що Миколи вже нема. У голові не вкладалася думка, що його наймиліший друг – мертвий. Він сів на призьбі, схилив голову в долоні й сидів так довгий час, нічого не думаючи, ніби закам'янів, аж поки до нього не підійшов Петро – брат Миколи з пляшкою слив'янки в руці:

– Бери, Степане, випий за Миколову душу. Він виріс коло тебе...

– Най Бог прийме... – прошепотів Степан, беручи з рук Петра дерев'яну чарку.

– Царство йому небесне... – перехрестився Петро.

Із сіней раптом залунав сміх: парубки та дівчата вже почали гру «висіти». За гриндою прив'язали мотузку, й один з хлопців тримався за неї рукою, вигукуючи: «Я вишу!». Тоді другий питав: «На кому ти висиш?», і «повішений» називав ім'я дівчини з присутніх. Названа дівчина мала поцілувати його й сама ставала «висіти», обираючи вже когось із парубків. Так тривала гра. А якщо хтось не хотів цілуватися – того мастили сажею.

Якщо в сінях молодь гралася, то на подвір'ї, круг вогню, що палав на знак того, що в хаті – мрець, старші люди й жінки співали сумних пісень. Найбільше голосила Марія Дрейка, бо вона вміла краще за всіх тужити:

*Ой оттам серед села,
Глибока криниця,*

*Умер легінь у Дроздика –
Файний, як косиця.*

*Ой, тота Дроздичка
В Бога нещаслива –
Щоби свого Миколичку
Так скоро женила...*

– тужила далі Марія Дрейка, а присутні жінки підспівували, допомагаючи їй, кожна – хоч словом.

– Співайте, тітко, співайте, бо він страшно любив співати!.. – заохочував її Петро, брат Миколи.

*Ой тото бо, Миколочку,
Не по правді було,
Щоби в тебе на Петруку
Весіллячко було.*

*Та на твоєм весільочку
Сумненька порада:
Голосить твій тато й мати,
Та й ціла громада.*

*Голосили брати й сестри,
Та й плакали люди –
Що такого легіника
Не було й не буде.*

*Ой, із тої полонини
Вже злетіла каня,
А на мертвій головочці
Вкосичана крисаня.*

*Ой, із тої полонини
Злетів перепелець,
Та й остався від Миколочки
Легінський ременець.*

*Та ізлетів з полонини
Яструб недобитий,
Та й осталася від Миколи
Кожушина вишита.*

*Ой, вишита кожушина,
Чоботи з лубами...
Вже не видко, би йшов Микола
До своєї Івони.*

*Із вечора красно – ясно,
Та й місяць ісходить...
Та не видко вже Миколи –
Чи додому приходить.*

*Із вечора красно – ясно,
Та й місяць ізійшов...
Та не видно вже Миколи,
Аби дому ішов.*

*Ходить мамка горі-долу,
Та приповідає,
Та за своїм любим синком
Слідочки шукає...*

Дрейка закінчила пісню. Усі мовчали й раз у раз тяжко зітхали. Тільки з хати чулося голосіння Миколової матері, а з сіней – веселий сміх тих, що гралися «висіти».

10.

Після Миколиного похорону Калина – і вдень, і вночі – не мала спокою, а тільки думала про те, що їй нагадала баба Рахіра, й жила з великим страхом у душі.

Невже й на неї чекає нещастя, як і на Івону? Невже й справді сповниться все те, що гадала баба?..

Адже Івоні баба Рахіра напроорокувала, що парубок, який її щиро любить і ходить за нею, зникне назавжди з її шляху – й ось, не минуло й багато часу, як Микола помер... зник назавжди з дороги Івониного життя.

Ще казала баба, що Івона буде дуже щасливою з іншим, того, якого спершу й не любитиме.

А їй?.. Невже й їй випаде все те саме, що віщувала ворожка?

«На тебе чекає дуже велике нещастя. Незабаром щаслива стежина твого життя обірветься. Від тебе відійдуть дві найдорожчі душі... І це ще не все. Ти мусиш перенести великий сором перед людьми. Паде тобі якась дивна дорога – зовсім нерозлучна. Більше не бачу нічого доброго. Ой, розбита в тебе доля, дівчино...».

Ці слова Калина згадувала так ясно, наче баба Рахіра говорила їх їй сьогодні.

– Не журися, доню, а моли Господа день і ніч, щоби відвернув від тебе лиху годину... Ой, нащо вам треба було ходити до ворожки?.. – заспокоювала Калину баба Параска, коли зустрілися дорогою. Вона не наважувалась розповісти дівчині свій дивний сон, у якому ніяк не могла дістатися на Калинине весілля.

– Ой, тіточко, як мені не журитися, коли бачу, що все, що баба Рахіра нагадала Івоні, збулося... Хіба мене обмине те, що мені сказала?..

– Піди, доню, до Бистрого, та дай на молитву. Чула я, що там прибув новий священник – дуже гарні служби відправляє, і, кажуть, що від лихого може відмолити. Піди, доню, не полілуйся. Може, й я піду з тобою – я знаю дорогу через Герен, а далі спустимось через Чорний. Там недалеко... – намовляла стара Калину.

– Не буде весілля!.. Ха-ха-ха!.. Не буде ніякого весілля!.. – причулося старій, і вона зі страхом хрестилася та шептала молитви, щоби заспокоїти душу. Та ні одна молитва не давала полегшення. Серце відчувало, що лихо вже почалося – разом зі смертю Миколи Дроздика – і його вже не можна відвернути. Але стара нікому про це не говорила. Хіба що Пречистій Діві – у своїх нічних молитвах.

– Ой, не на добре мені той сон приснився... не на добре! – шепотіла вона вслід за Калиною.

«Від тебе відійдуть дві найдорожчі душі!» – не могла забути Калина ті слова, які сказала їй баба Рахіра.

– Дві найдорожчі душі... – повторила Калина перелякано, і в ту ж мить їй майнула тривожна думка:

– «Хто це може бути?.. Мати? Батько? Михайло?..».

– Сохрани їх, Господи, від усякої лихої години, від біди, від наглої смерті!.. – молилася зі страхом Калина.

Найбільше вона журилася матір'ю. Бо останнім часом та дуже занепала – більше лежала в ліжку, ніж ходила. Все жалілася, що коле її між плечима – так, що не може віддихнути як слід. Часто її мела гарячка, мучив сильний кашель, від якого не могла спати крізь ночі – тільки й чули, як задушливо кашляє в темряві...

Скоро після Великодня Гафія ходила з Михайлом чистити лаз за Опчину. Михайло дуже любив цей лаз.

– Я за цей лаз воював з таліями! – хвалився всім.

Через те в нього лаз був як дзеркало: ні корчика, окрім трьох великих лісок – «аби було звідки хвіст до грабель втнути...» – а купини всі зрубані, як збричене поле, навіть моху нема. «Бо то гірке сіно з мохом для маржини – лиш переверже його в яслах, а поїсти не поїсть...».

Усі говорили, що такого упорядкованого лазу, як у Михайла Бандаса, більше нема – хіба що в старого Боднарюка. Але про Боднарюка всі знали, що не робить сам – має дідька, який усе робить за нього: і біля хати, і в полі. Ніхто ніколи не бачив, щоб той бодай раз сам косив. Як косарі ще на зорях ідуть косити в лазі, в старого Боднарюка вже все поле у валках, скошене. Лиш грабляти мусив сам.

– Бо не заставиш чорта вдень грабляти, аби його всі бачили... – сміялися люди.

Остап Факов присягався на Святій Євангелії, що бачив нечистого, як той орав двома чорними як смола біволами ниву Боднарюка. А біволів у селі взагалі ніхто не тримав. Так само і Юра Бойко розповідав, що бачив, як старий годував дідька теплим козячим молоком.

– Та де ж не буде в нього все в порядку?! – казали люди.

– Якщо для Боднарюка дідько упорядковує лаз, то я дідька учетверо зігну, аби й мій був у порядку! – жартував Михайло Бандас.

Так щороку Михайло першим чистив лаз, щойно танув сніг. І цього року, ще навіть нечистий не почистив у Боднарюка, а Михайло з Гафією вже пішли за Опчину.

Надворі була тепла весняна погода, сонечко припікало, тому Гафія одягла тільки блузку з короткими ру-

кавами. Даремно стара Параска благала її не йти так легко вдягнуеною – саме тоді вона була в них і допомагала Калині мити вовну.

– Ой не йдіть так, Гафійко, змилюйтеся, бо то дуже чалунний вітрець, раз-два – і простудитесь!

– Що ви, тітко! Я ще молодиця, кров гаряча! – жартувала Гафія.

Вони змагалися, що духу, щоб швидше скінчити: Гафія грабляла, Михайло викопував березові пасемки, зносив до купи й палив ломи. Коли закінчили, Гафія, запалена, напилася крижаної води, аж у зубах скіпало, і сіла перепочити. А тут і дощик почав сіяти – весняний, холодний. Поки дійшли додому – ні рубця сухого не зосталося на них.

Уночі Гафію лихоманило: тремтіла, мов у пропасниці, хоч тіло її палало від гарячки. Калина варила їй чаю. Чай, гарячі купелі зі строгу, малиновий варений сік прогнали гарячку – і на третій день Гафія була на ногах.

Але хто б тоді подумав, що не минеться все тим, що Гафія перележала лише два дні. Перед Святою Неділлею, якраз коли збиралася їхати до Рогії, до святого монастиря, знову почало колоти серед плеч, кидати в гарячку, не давало дихати.

– Полежу трохи через свято, зроблю якісь купелі, гарячого чаю нап'юся – знову мине, як тоді, – заспокоювала Гафія Михайла та Калину, коли ті умовляли її йти до лікаря Кермешія на Коштіль.

– Що ти знаєш, небого! Як у тебе легені запалені, то можеш лежати скільки хочеш – не мине! Лікувати треба, а то пійдеш лежати на вік віков, амінь! – сердився Михайло.

– Йдіть з батьком до лікаря, мамо! – благала Калина. Благала її й стара Параска, але дарма – Гафія й слухати не хотіла:

– Та що ви! Хіба я піду на такий пустий сором, щоб по селі сміялися, що, мовляв, як тільки двічі-тричі чхну – вже біжу до лікаря?

– Не треба тобі нікуди йти. Я сам піду й приведу пана Кермешія сюди, – умовляв її вже і Михайло.

– А що, хіба не все одно? Чи головою в камінь, чи каменем у голову... – ніби жартувала Гафія.

Та тільки коли Калина категорично відмовилася їхати до монастиря – бо як же лишити вдома матір у гарячці? – тоді вже Гафія не противилася і згодилася.

Кермешій відвідав Гафію, похитав головою і наказав Михайлові прийти через три дні за ліками:

– Зараз таких ліків у мене нема, але я їду до Великого Бичкова – звідти й привезу.

На третій день Михайло приніс ліки. Гафія їх приймала, але ліпше їй не ставало. Вона силкувалася не падати духом, намагалася триматися на ногах, але пусто – чахла на очах. Уже й Петра настало, а на Петра, як кажуть старі люди, і вода тепла... Та Гафії навіть на сонці було зимно, і знову часто її кидало в гарячку.

– Господи, допоможи мені видужати й дочекатися колисати внуків!.. – молилася Гафія щовечора, а зізнавалася тільки старій Парасці, як насправді нездужає й боїться, що не доживе до Калининого весілля.

– Та що ви, Гафійко?.. Ви ще молода, видужаєте! Ще надоїдять вам ті внуки, – ніби жартувала Параска, та щоразу в думці озивався їй той проклятий голос із лихого сну...

Після похорону Миколи, тієї ж ночі, на село вдарила страшна буря. Такої грози не пам'ятали навіть старі люди. Багато шкоди вона наробила: всю садовину в садах повиривало з корінням, а в Корнеті й на Крамаревому полю вітром ліс повалило. Молода, але вже чимала кукурудза – вся до землі полягла.

– Не буде з чого чавун кулеші зварити!.. – зітхали жінки, зустрічаючись одна з одною.

– І на краплю горілки не залишилося плодів! – бідували й чоловіки, сходячись у корчмі топити своє горе.

Лишень хромий Филип Бойко блукав п'яний селом і проповідував кінець світу:

– Як блискавка, що блисне на сході й вмиє сяє на заході, так буде й прихід Сина Чоловічого! Негайно після тих скорботних днів сонце затемниться, місяць більше не світитиме, зорі падатимуть з неба, і захитаються небесні сили! Тоді на небі з'явиться знак Сина Чоловічого, і заплачуть всі племена землі, і побачать, як Син Чоловічий надходитиме на хмарах небесних, з потугою та великою славою! Він пошле своїх ангелів із сурмою голосною, і ті зберуть вибраних Його з чотирьох вітрів – від одного до другого кінця неба!.. – горлав Филип зловісним голосом, і ті, кого він зустрічав, хрестилися й швидко відходили подалі.

Тільки Василь Зола спинявся, аби посперечатися з ним...

– Дурний Филипе, уже прибув на землю в 1914 році й царює? Як же ти тоді побачиш Його на хмарах? – питав Василь.

– А про той день і про ту годину ніхто не знає, ані ангели небесні, – лише один Отець. Як було за днів Ноя,

так буде й за днів Сина Чоловічого! А ти, Василю, богохульствуєш, якщо не віриш у Пришестя Сина Чоловічого!

– Та ти вже зовсім зварився від тієї горівки, Филипе! – сердився Василь.

– У той день з двох, що будуть у полі, одного візьмуть, а другого залишать. Дві жінки жорнатимуть: одну візьмуть, а друга залишиться. Моліться і постіться, бо не знаєте, якого дня Син Чоловічий прийде судити світ! – горлав далі Филип, заходячи до корчми. Там волав, доки хтось із присутніх не підносив йому чарку горівки. Тоді Филип сідав за стіл, і, як німий, мовчки пив та курив, аж поки Дувид не зачиняв корчму.

Тоді Филип повертався додому теж мовчки, але щойно звертав у Кирназову вулицю – починав співати. Завжди ту саму співанку:

*Закувала зозулечка
там, де біла глина:
Ци готовий, мамко, куфер –
Фівкає машина.*

*Зоставайся, рідна мамко,
як садок зелений,
Бо я іду у катуни,
сумний, невеселий...*

*Ой за тебе, мій синочку,
буду ся молити,
аби тобі май щасливо
катуни служити.*

Цілий тиждень молилася,
суботу лишила.
Прийшла куля з-під Градова –
ніжку поранила.

Узяли го докторики,
зачали питати:
Ци ти даш нам, легініку,
сесю ніжку втяти?

Та рубайте, докторики,
рубайте, рубайте,
лиш вас прошу дуже файно –
хоть мало лишайте...

Ой узяли докторики,
чимось помастили,
так відтяли білу ніжку,
що й ніч не лишили.

Стоять кулі на столику,
карабін на клинку...
Прийшла мати до шпиталю:
Шо туй дієш, синку?

Прийшла мати до шпиталю –
важко заридала:
Де є тота біла ніжка,
що я їй кохала?..

Не питай ня, рідна мамко,
де ся ніжка діла –
прийшла куля з-під Градова,
ніжка відлетіла...

Филип ніколи не співав іншої співанки, окрім цієї – мабуть, іншої й не знав, а може, й не хотів знати. Вона була йому до душі: в ній він виливав своє горе, свою долю – згадував загублену на Східному фронті в австро-угорській армії ногу, а згодом і кохану дівчину – Василю Штефанову, якій батько заборонив виходити заміж за каліку.

– Бо як може темний каліка на одній нозі утримувати сім'ю? Наплодити дітей – то й без ніг можна, й без рук, але щоб виростити – треба мати і руки, і ноги! – так відповів старий Штефан, коли Филип передав йому, що хоче сватати Василю.

І так залишився Филип нежонатим до самої старості, хоч були дівчата, які вийшли б за нього, хоч би й безногого. Ось, приміром, Петро Підпогірний – теж з фронту повернувся без ноги й без ока, а за нього вийшла Юлія Лещиха – горда дівка з села. Живуть собі, виростили четверо дітей, у люди вивели. Петро навчився шити шкіряне взуття – заробляв добре, бо шив гарно.

Филип теж не сидів, склавши руки, – почав плести коші з ліщини, видовбував яворові ложки, миски, інший дерев'яний посуд. Заробляв достатньо, аби себе прогодувати. До того ж мав чимало землі, і ще державна допомога була – за службу на війні. Та роздав ту землю молодшим братам і сестрі:

– На старі дні, – казав, – дасте мені тарілку страви, як не зможу заробити. Що вже вдієш – така моя стежина долі...

Так і жив: удень працював, а надвечір ішов до корчми. Повертаючись, завжди співав ту саму співанку – ту, що про свою біду. Знав її вже кожен у селі, і не тільки сусіди.

Та останнім часом Филип почав говорити про Антихриста, про кінець світу й про те, що Син Чоловічий прийде на хмарах, і Його побачить кожне око, навіть і жиди, що Його розп'яли.

Це сталося після того, як у селі з'явився якийсь «брат Імре» з Великого Бичкова. Почав скликати людей до «Біблійних студентів». У секту подалися кілька заможних газдів, серед них – і Василь Зола. Збиралися вечорами в хаті Василя, читали якісь книжечки. Але, оскільки ніхто з них не вмів добре читати, то читав їм лише «брат Імре». А коли той не приходив, – а так бувало часто, – поверталися «студенти» додому такими ж темними, як і прийшли.

Якось Василь Зола запросив Филипа Бойка почитати їм зі «Святого роз'яснення». Филип умів читати й писати краще, ніж дехто з фішкарів навчився ще у шпиталі, де пролежав шість місяців із вчителем з Богдана, якому відірвало обидві ноги. Той молодий учитель, Панас Утіха, подарував Филипіві на пам'ять «Кобзар» Тараса Шевченка та Новий Завіт. Филип стільки читав – то з одного, то з другого, що знав їх напам'ять. Отож «Біблійні студенти» зраділи, що мають такого книжника, що читав краще, ніж сам «брат Імре».

Коли ніхто не потребував читача, Филип забирав книжечки додому – цікаво було щось нового прочитати. Та коли побачив, що в тих книжках написано, ніби Християнська Церква – блудниця, яка перелюбствує з царями земними, що Богородиця – проста жінка, як будь-яка з села, а Ісус Христос – не Бог, а створіння, як ангел, що Його Єгова поставив царювати, і що пришествія не буде, а хрест, ікони та розп'яття – то ідоли, тоді кинув Филип

ті книжечки у вогонь, а сам впав навколішки, ридаючи, і молив Бога простити йому за те, що читав богохульство.

– Що ти накоїв?! Чого ти їх у вогонь кинув?! Єгова тебе за це покарає! – кричав Василь Зола, коли прийшов за книжками й почув, що сталося.

– Василю, там же саме богохульство! То сам Антихрист написав ті книжки, – пробував заспокоїти його Филип.

Та грець би тебе побив! Ти сам Антихрист! Що ти, бідний ковдуш, знаєш про плани Єгови? Тільки нам, «Студентам Біблії», Він відкрив свої наміри! – горлав Василь Зола, немов шалений.

– Василю, які ви в дідька студенти, як читати не вмієте? Письма не пізнаєте, тільки киваєте головами за своїм «братом Імре», як гусаки, – засміявся Филип, аж його трусило від сміху.

– Замовчи, замовчи, бо я тебе... – погрозив кулаком Василь.

– Що ти мене?... Уб'єш? В моїй хаті кулаком мені погрожуєш?! Ану геть з хати, марш, Антихристе, поки я тебе киркою не вгатив! – розсердився Филип і замахнувся палицею.

Зола посинів від люті, вилетів із двору Филипа, гримнувши хвірткою. А Филип вийшов на ґанок і гукав услід:

– Хто неправдомовець, як не той, хто відрікає, що Ісус є Христос? Він – Антихрист, що відрікається Отця й Сина. Кожен, хто відрікається Сина, той і Отця не має. А хто визнає Сина, той має і Отця! Це я вам кажу – про тих, хто вводить вас в обман!.. Це про вас писав Іван Богослов – про тебе і твого «брата Імре»! – закінчив хрипким голосом Филип.

Відтоді, окрім своєї співанки, Филип почав щодня проповідувати кінець світу – бо вже Антихрист, казав, прийшов у плоті – у Василеві Золі та його «братові Імре».

– Вони справедливі! – пробував заступитися Дувид.
– Вони поклоняються справедливому ізраїльському Господу – Єгови!

– І не вірять у Сина Чоловічого! Так само, як і ти, дурний Дувиде! – сплюнув сердито Василь і додав:

– Ти також Антихрист!

11.

Степан Добрука разом із Михайлом Бандасом цілих три дні піднімали повалену бурєю садовину. Великі, крилаті яблуні, сливи та груші лежали перекинуті догори корінням.

– Коріння не зламалося, – міркував Степан. – Якщо ми їх підніmemo, підперемо сохами, а коріння знову загорнемо глиною – до наступного року заживуть.

Так і зробили: разом із Михайлом обв'язували товсті стовбури довгими мотузками і двома парами волів підіймали дерева вершками до неба. Потім підпирали їх сохами й загортали коріння землею. Лише столітні велети – горіхи – залишилися лежати: для них уже не було порятунку, бо хто підніме таких гігантів?

– Наступного року будемо плоди з них збирати – побачиш! – поплескав Михайло Степана по плечу, коли остання яблуня – ботулка – знову простягла свої віти до сонця, немов у молитві.

– А Господь Бог знає, як воно буде... – сумно відповів Степан.

Хоча половина саду в Грушнику належала Марусі, Степан з Михайлом підняли всю садовину, і ту, що лежала на її половині.

– Жаль сестри... Бо той пройдисвіт Марко не підніме її і за два роки.

Маруся вже невдовзі після Святої Неділі знову переїхала до Лужанів. Сам Марко з Лужанкою приходили, умовляли то Марію, то Степана, щоб відпустили Марусю:

– Що було, те минуло, а більше такого не буде!

Перед Святою Неділею Марусі стало дуже зле: не могла їсти, усе, що клала в рот – блювала. Перелякана Марія повела доньку до Кермешія на Коштіль і благала дати якісь ліки.

– За кілька днів мине саме по собі. Ліків не треба – ви, молодичко, вагітна... – усміхнувся Кермеші.

Маруся не знала – радіти їй чи плакати? А Марія одразу переказала старій Лужанці, що її донька, яку вона дражнила «бездіткинею», вагітна. Того ж вечора до них прибули Лужанка з Марком.

– Ходи, доню, додому. Більше не скажу тобі й слова злого, і Марко більше до корчми не ступить. Йому ж тепер є для кого жити! – умовляла стара. А Марко обіцяв, що більше її не образить і до шинку не піде.

Степан та Марія й чути не хотіли про це. Та Михайло Бандас почав умовляти Степана:

– Слухай, Степане... Навіщо тобі біда на голову? У тебе своя сім'я буде. А Марко й досі тільки погрожував, що вб'є тебе. Не відпустиш сестру – ще більше розлютиться, і справді помститиметься. Краще хай живуть разом: вони ж перед Богом клялися бути разом до смерті. Може, з дитиною йому влізе розум до голови.

– Цьому вже не влізе розум до голови, хоч би мав двадцятеро дітей! – махнув рукою Степан. Але з поваги до тестя погодився, щоб Маруся повернулася до Лужанів.

Наближалася осінь, а з нею зростала в душі Степана тривога – що його заберуть до війська, на фронт... А там?..

Ні, він зробить усе можливе, аби уникнути служби. У нього є гроші – віддасть усе, до останнього крейцара, лише б не потрапити до війська. Він піде до пана нотаріуса – той зможе «викупити» його, стерти з тих проклятих списків.

Степан Добрука вже понад дві години стояв на подвір'ї пана Чіча, чекаючи, поки вийдуть гості.

– Якись важні «штаби» прийшли, бо пан нотаріус їм аж уклонився, – розповідав Степанові Тимотей Опрішан, що служив у нотаріуса.

Правда, Василюк Андрасюк, яка також служила, хотіла піти й повідомити пана, що Степан має до нього справу. Та він її не пустив:

– Навіщо турбувати пана? Я краще зачекаю. У мене з ним справа, яку в двох-трьох словах не вирішиш – треба більше часу.

– Як знаєш, – усміхнулась Василюк, показавши ряд гарних білих зубів, і зникла в хаті, щоб далі прислужувати «штабам».

Тимотей трохи посидів зі Степаном, а потім пішов до своїх справ, залишивши того самого.

Степан спершу хотів іти, та кучер, що привіз «штабів» бричкою, сказав, що він возив пана нотаріуса Кіндріша, свого хазяїна, на Коштіль. Разом з ним були адвокат Дарваш і лікар Тріфой. Тільки-но вони повернулися до пана

Чіча – на дві-три слова. Розпрягати коней не веліли, а це значить, що не залишаться надовго, бо пан Кіндріш мусить щовечора бути вдома – його щоденно відвідує лікар.

Почало сутеніти. Степан повернувся на подвір'я й сів на дубову лаву під старою крилатою черешнею. З хати було чути розмову «штабів», які говорили про війну. Степан почав прислухатися.

– Ви маєте рацію, пане Валере, – звернувся хтось із гостей до пана Чіча.

– Нам було вигідно мати спільний кордон з Польщею. Всі румунські уряди з тридцять восьмого року й до тепер вели політику, корисну Польщі. Чи то були зобов'язані, чи то було їм вигідно – хто його знає?..

– Все почалося першого вересня тридцять дев'ятого року, – сказав інший голос.

– Хоча румунський уряд наприкінці серпня запропонував Угорщині договір про ненапад, та угорці й чути не хотіли. Ба більше – почали вимагати права захищати угорську меншину в Румунії. Від кого їх, скажіть мені, захищати? Та ж поводяться так, ніби це ми – меншина!

– Це означає, що Угорщина домагалася втручання у внутрішні справи Румунії, упізнав Степан голос пана Чіча.

– Ви знову маєте рацію, пане Валере! – продовжив перший голос. – Як я вже казав: першого вересня минулого року почалася війна проти Польщі – відкриття фронту з боку Німеччини. А Угорщина тоді мобілізувала 250 тисяч солдатів на кордоні з Румунією...

– Мене дивує, що міністр закордонних справ Молотов сприйняв радісно й навіть вихвалив політику Угор-

щини щодо так званої «проблеми угорської меншини», про яку Угорщина стільки розмовляла під носом у всіх, – сказав хтось із присутніх, хто досі мовчав.

– А разом із приєднанням півдня Чехословаччини піднялося й довір'я Советів до політики, яку веде Угорщина, – додав пан Чіч.

На подвір'я увійшов Тимотей Опрішан, і Степан перестав прислухатися до політичної розмови, яку вели «штаби» в хаті, і до кінця не зрозумів ані суті, ані чи корисна йому ця політика. Все, що запам'ятав Михайло, було те, що Німеччина почала війну ще минулого року, і що по той бік Тиси на границі стоять 250 000 приготованих до бою солдатів.

Але одне його мучило і гризло – чи зможе пан Чіч йому допомогти?.. Адже минулого разу, коли приходив до нього, нотаріус хитро крутив і викручував на всі боки:

– Минули ті часи тепер дуже важко, ми живемо у дні нового поділу світу. Дивись, Польща вже під німецькою окупацією, а Угорщина та Румунія підкорилися Гітлеру. Румунські війська залишили Ардял, а чехи забралися з північного кордону, – пояснював нотаріус. – Не знаю, чи зможу тобі допомогти, нічого не обіцяю, бо не можу, але приходить десь через тиждень-два – тоді скажу конкретно.

Степан думав, що нотаріус просто відтягує час, щоб потім запросити ще більше грошей. Його це не лякало, він заплатить скільки треба, аби тільки викрутили його від війська.

– На превеликий жаль, нічого зробити не можу, легію! – стиснув невинно плечима нотаріус після того, як відпровадив гостей і запросив Степана до хати.

– Це не від мене залежить. Зараз почнуть вербувати на фронт, і не один, а не два легіні поляжуть головою

«За щастя і добробут народу», «За світле майбутнє», або «За доброго та славного регента Хорті Міклоша» – дурниці! – сердито сплюнув нотаріус, простягаючи Степанові руку на знак, що більше нема про що говорити.

– Хай Господь Бог хоронить тебе і всіх нас від горя та біди! – додав він, проводжаючи Степана аж за залізну браму.

Кілька хвилин Степан стояв, наче вкопаний, перед Чічовою брамою. Йому стало шкода себе, Калину, свою матір, тестя й усіх тих, хто поляжуть головою «За щастя й добробут народу...» і за інші дурниці, як їх назвав нотаріус. Вперше в житті йому захотілося зайти до корчми і сильно напиться – так, щоб забути все.

Проходячи повз Дувидову корчму, Степан думав зайти і хоч би чарку-другу випити, щоб прогнати сум. З корчми лунала жалібна рекрутська пісня:

*Ой, іде мошиночка
На нюй біла фана,
Ставай, ставай мошиночко,
Бо йде моя мама.*

*Ой, бо йде моя мама,
Несеми сорочку,
Бо я хлопець молоденький,
Іду не войночку...*

*Як дасть одна куля в груди,
А ще й москальова,
Не взерай ня, рудна мамко,
Лиш із теметова...*

«Зараз будуть вербувати на фронт, і не один, а не два легіні поляжуть головою „За світле майбутнє...”» – пригадалися Степанові слова нотаріуса.

«За доброго та славного регента Хорті Міклоша...» – прошепотів Степан, а потім махнув рукою й байдужим голосом промовив сам до себе:

– Дурниці!.. Завжди нам треба воювати і погибати за якогось там цісаря! – одразу стало соромно самому собі, соромно за те, що він мало не розплакався, як баба, і хотів напиться зі страху, адже його тесть воював за Франца Йосифа, а він тепер буде воювати «За доброго та славного регента Хорті Міклоша», чорт би його забрав!

Не помер його тесть – мабуть, не помре й він. Адже не всі помирають на війні, а якщо помре – то помре, від долі конем не втечеш. Сплюнув ще раз сердито й пішов далі, обминаючи Дувидову корчму.

*Бо я хлопець молоденький
Йду в сиру землю гнити...*

Лунала в слід за Степаном пісня, наче якесь прокляття.

– Побий їх, Боже, всіх цісарів на цій землі, бо жоден із них не приніс людям щастя, а тільки горе, біду, розлуку, каліцтво та смерть! – гримнув кулаком об стіл Михайло Бандас, після того як Степан розповів йому слова нотаріуса.

– Що поробиш, якщо має бути – так і буде! – зітхнув із досадою Степан.

– Я тебе нікуди не пущу!.. Не дам загинути за якогось там клятого Хорті Міклоша!.. Бодай він ніколи не народився на цей світ! – кричав розлючений Бандас.

Степан глянув на старого з любов'ю, наче на рідного батька, і гірко посміхнувся:

– Ой, коли б то залежало від вас, то й не пустили б ви мене.

– Слухай мене уважно! – знизив тон Добрука. – Ти молодий і не знаєш, що таке війна. Я вже крізь це пройшов. Війна, фронт, перша лінія – це гірше за пекло, і мало хто звідти повертається живим і неушкодженим. Господь зберіг мене від каліцтва і врятував життя, а дивись на Филипа Бойка – повернувся без однієї ноги, Петро Підпогірний – без ноги і одного ока, Василь Оленин – без ноги й руки, Іван Пастириччин теж без ноги. А скільки їх повернулося скаліченими, з гільзами в тілі, а скільки не повернулося, серед них і мій брат Остап. І тоді не було такої модерної зброї, як тепер: автомати, танки, літаки, бомби, і чорт зна що ще вигадують...

– Ну, а що мені залишається робити?.. Якщо покличуть мене, а це певна річ, що покличуть, то муситиму йти.

– Ні, Степане, я тебе заховаю!.. Я буду тебе переховувати, поки війна не мине, хоч би й двадцять років ховав, але ти не повинен померти!.. Ти мусиш жити, ти мусиш пережити війну, яка наближається.

– Це небезпечно, за це можуть розстріляти або повісити і вас, і мене!.. – схвильованим голосом промовив Степан.

– Ми щось додумаємо, добре видумаємо, але поки що не треба про це нікому говорити, навіть ні Калині, ні твоїй матері не кажи про те, що я тобі сказав.

Швидкість, з якою відбувалися події на всесвітньому рівні, а головне – їх сприятливий для політики Союз-

них Сил результат, виявила негативний наслідок для безпеки Румунії. Перемога над Францією протягом сорока днів (10 травня – 22 червня 1940 року) розвіяла останню крихту довіри Румунії до французько-англійських гарантій. Через можливий напад Румунія одразу прокинулася повністю ізольованою на зовнішньополітичній арені. Першим наслідком цієї несприятливої політики стало прийняття ультиматуму, наданого Радянським Союзом у Москві під час «переговорів», що відбулися 26–28 червня 1940 року.

Не беручи участі в нападі на Польщу 1 вересня 1939 року, Угорщина відчувала себе все більш фаворизованою у своїх намірах нападати на Румунію. У ніч з другого на третє липня 1940 року Угорщина була готова увійти на територію Трансільванії, але тільки завдяки порадам із Берліна відмовилася від свого наміру.

Сумна та лиха звістка переговорів – фатальний і злочасний результат Віденського диктату (30 серпня 1940 року) була сприйнята хвилями обурення всім румунським народом. З великим тривожним очікуванням чекали угорську адміністрацію на Мараморощині як румунське, так і українське та єврейське населення.

У пам'яті марамороського населення надовго залишиться драма відступу дев'ятого та десятого батальйонів гірських стрільців, а також п'ятого дивізіону, які перебували під командуванням полковника Леонарда Мочюльського, команданта гарнізону.

Офіцер із великим авторитетом, полковник Леонард Мочюльський, дуже важко погодився відступати з добре побудованих позицій охорони без бою перед угорськими військами. Він був впевнений, що зі своїми бійцями

зможе протистояти угорському війську і не допустити його на румунську територію, а більш того, якби отримав наказ, за кілька днів зі своїми хлопцями міг би бути вже в Будапешті.

Змушений наказом із Бухареста, достойний командант, принижений і осоромлений, так само як і його бійці, погодився відступати, залишивши позаду дезорієнтоване, зворушене, зражене надією населення Мараморощини, що покладало надії на румунську армію.

У доповіді на місяць вересень 1940 року другої бригади гірських стрільців було написано:

«Після півтора року пильнування, гарячої підготовки до бою, після безперервної праці і вдень, і вночі, для підтвердження позицій охорони Мараморощини, не маючи змоги скористатися тим, що так палко готували для захисту прадідівської землі, зігнані від болю та сорому, змушені обставинами покидати рідну землю – Мараморощину».

З села першим на війну пішов Петро Товкан, а разом із ним – Марко Лужан, швагер Степана.

– Разом ми гуляли, Петре, разом і воювати будемо! – сміявся Марко Лужан, якому було байдуже, що йде на війну, хоча вдома залишав вагітну жінку, з якою, відколи вона завагітніла, повадився трохи краще. Хоча приходив додому рано-вранці то від Василини Росолички, то з Дувидової корчми, жодного разу її не бив і не свавився.

Потім почала відправлятися на фронт і інша молодь. Ніхто не вирушав із села радісно. Всі знали, що там їх чекає пекло, каліцтво і смерть, яка не вибирає і не відрізняє генерала від солдата. Вокзал був повен людей:

одні відправлялися на фронт цілими й здоровими, інші поверталися безногі, безрукі, сліпі, з обпаленими обличчями, обв'язаними брудними бинтами, уже не схожими на людей.

Майбутній тесть Степана Добруки пусто умовляв його сховатися, поки не мине «те нещасне пекло», але Степан не хотів слухати.

– Я б не зміг людям в очі дивитися після війни. Мене б ненавиділи в селі, і я вічно відчувався б винним за тих, що повернуться каліками, і за тих, що ніколи не повернуться додому, – відповів він вечором перед відправленням на фронт.

Страху в ньому вже не було. Навпаки, він дивувався, куди подівся той страх, що мучив його на початку, куди зникли чорні думки про розлуку з Калиною, про те, що він може не повернутися або повернутися калікою. Все це кудись зникло, і він навіть чекав, щоб скоріше настав день, коли покличуть на фронт.

– Чому мовчиш, Степане? – тихо спитала того вечора Калина.

– Завтра піду, Калино. Вранці... – відповів, дивлячись їй у вічі. Калина обняла його за шию і почала гірко ридати.

– Не плач, я повернуся, обов'язково повернуся, ми поберемося, зробимо велике весілля, я тебе не покину, ти будеш моєю, завжди моєю, – старався переконати її Степан.

«Хоч він і впевнений, що повернеться і вони поберуться, хоч і хоче цього, та так не буде», – віщувала душа Калини.

«Хто знає, чи не в останнє тримаю її в обіймах?» – боліла душа Степана.

«На тебе чекає дуже велике нещастя, незабаром щаслива стежина твого життя обірветься, й від тебе відійдуть дві тобі дорогі душі...» – пригадала Калина слова ворожки Рахіри.

«Не один, а не два легіони положать голову за щастя і добробут народу, чи за світле майбутнє, або за доброго та славного регента Хорті Міклоша», – пригадалися Степанові слова нотаріуса Чіча.

Дві речі того вечора Степан не знав: по-перше, що він загине на фронті, а по-друге – що Калина носить його сина. Та й сама Калина про це тоді ще не знала.

Попрощавшись із Калиною та з її мамою і домовившись із її батьком, що той відвезе його наступного ранку до міста, а також що Калина піде з ними, щоб усе владнати, Степан задумав ще зайти на кладовище й запалити свічку на могилі Миколи Дроздика і на могилі свого батька.

Він ішов засніженою вулицею, наче якийсь тихий, мовчазний привид. Мороз скував землю, і вона теж замовкла. Замовкла і річка Ронішоара, що створювала крізь село вузьку долину, блищачи під місячним сяйвом – холодним сріблом льоду.

Село занурювалося у тишу. Люди лягали спати, коли змеркало. Тільки біля Дувидової корчми щовечора сходилися рекрути й співали до пізньої ночі жалібні пісні, платили випивку цімборам – тим, хто ще не вирушав на фронт, і прощалися зі старшими людьми.

Степан теж зайшов до корчми, щоб оплатити випивку на добру згадку про себе.

«Бог зна, чи вернуса, чи ні», – думав.

У корчмі було не багато людей. За одним столом сиділи Іван Бабичарь, який теж мав вирушати другого дня

разом із Степаном на фронт, хромий Филип Бойко та Григорій Кавас. За другим столом – син старости села з жандармом Сзобо, який вихваляв велику, наймодернішу і найцівілізованішу зі всього світу – гітлерівську армію, що визволить людей від жидів і комуністів, і що незабаром Москва буде зітерта з лиця землі, а тоді люди житимуть, мов у раю.

Дувид ніби не чув нічого про жидів і спокійно витер скло з лампи.

«Як йому добре, – міркував Степан. – Сидить собі, гуляє й гордячись своїм когутячим пір'ям, нібито дбає про порядок».

Сзобо пив чарку за чаркою. Від міцної горілки його щоки почервоніли, як буряк, а товсті, непухлі губи кривилися в бридку усмішку.

– Бог би його побив! Наші хлопці гинуть за його Хорті Міклоша, а він тут кохається з їхніми дівчатами, – сердито сплюнув Филип Бойко.

– Не наклич собі біду, Филипе, він може розуміти по-нашому! – шепнув Филипу Григорій Кавас.

– Ну й що? Хіба я брешу? Побий мене Бог, якщо брешу! Я теж воював за їхнього Імператора Франца Йосифа і ногу віддав за нього, а він мені тут буде фрінцкати зі своєю цивілізованою гітлерівською армією! Та він навіть німцем не є, а всього лише гортист вонючий!

– Цить, Филипе, мені не треба біди в моїй корчмі. Ліпше дам тобі пляшку горілки – лиш мовчи!

– Не треба мені від тебе ніякої горілки! Я не боюсь правду говорити нікому! – сердито сплюнув Филип.

Мабуть, п'яний Сзобо й не дав собі ради, що Филип говорить про нього. Та ось у корчму зайшов інший жандарм і сів біля Сзобо. Його ніхто ще не знав добре, бо він

прибув до села лише два дні тому, і ніхто не міг передбачити, що він розуміє українську краще за свого колегу.

– Давайте, Дувиде, людям випити, бо завтра я маю вирушати на фронт, – сказав Степан, більше щоб заспокоїти роздратованого Филипа, і присяв на лавці біля односельців.

Дувид почав розносити чарки з ромом і з секерікою, а Филип заспівав свою улюблену пісню, в якій виспівував втрачену на фронті ногу:

*Закувала зозулечка
Там, де біла глина,
Чи готовий, мамко, куфер?
Фівкає мошина...*

*Зоставайся, мамко рідна,
Як садок зелений,
Бо я іду у катуни,
Сумний, не веселий...*

«Мабуть колись і я буду виспівувати своє горе, так само, як Филип Бойко, – думав Степан, – мабуть і я вернуся калікою... „За щастя і добробут народу, чи за світле майбутнє, або за доброго та славного регента Хорті Міклоша”».

*Не питай ня, рудна мамко,
Де ми ся ніжка діла,
Пришла куля з-під градова –
Ніжка відлетіла.*

Филип закінчив свою сумну пісню, а потім сильним голосом запитав жандарма Сзобо:

– Шпрехен зі дойч, герр Сзобо?
– Йа, йа!.. – відповів жандарм.
– *Тодіпоцілуйменевсраку!* – безперервно випалив Филип.

Сзобо, думаючи, що Филип сказав йому щось німецькою, але неправильно зрозумів, напів'яним голосом запитав:

– Вас?

– Так, так мене і всіх присутніх! – відповів Филип.

У корчмі всі засторопіли. Лише новоприбулий жандарм розсміявся на все горло й почав плескати себе по колінах.

Спочатку сміялися і Сзобо, і Филип, і навіть переляканий Дувид трохи усміхнувся. Та Сзобо відразу перестав сміятися й запитав свого колегу:

– Що він сказав?

– Він сказав, щоб ти його і нас усіх поцілював у задницю! – роз'яснив той Сзобові.

Сзобо спочатку поблід, а потім почервонів, як рак, потягнувся в кобуру за пістолетом і прицілився ним у Филипа. Переляканий новоприбулий жандарм спробував схопити Сзобо за руку – і таки зловив. Але постріл пролунав, і Іван Бабичар упав головою на брудний дубовий стіл, з-під його чола почав текти струмок крові.

– Люди, рятуйте! Не лишайте, люди! – крикнув переляканий Дувид.

Новоприбулий жандарм вирвав пістолет у Сзобо і підскочив до столу, на якому Іван склав голову, підняв його за підборіддя, але Іванова голова знову впала вниз.

Жандарм перевірів пульс і по-українськи промовив:

– Вже, на жаль, йому ніхто не допоможе! – після чого обернувся, схопив Сзобо під руку й вивів із корчми на двір.

У корчмі всі мовчали.

Така подія не сподобалася Хортистам – вона підривала їхній авторитет. Авторитет цивілізованої армії, суть якої на цій землі – «Визволити людство від жидів та комуністичної загрози».

У першу неділю після служби староста виголосив біля церкви:

– Люди, слухайте моє наказання! Не вступайте у суперечку з жандармами й військовими, тримайте язик за зубами, будьте добрими й привітними, поведіться з нами, як зі своїми хазяїнами!

Люди вислухали захриплого, з надутими червоними щоками старосту й розійшлися по домівках, проклинаючи хортистів.

Івана Бабичаря поховали, жандарма Сзобо перевели в сусіднє село, де жили мадяри, а Филипа Бойко люди почали звинувачувати у смерті Івана.

– Навіщо ти мене, Господи, так покарав на старі літа? – ридав щодня Филип Бойко. – Навіщо не застрелила мене та хортиська свиня, а молодого хлопця?.. Це кінець світу, настає кінець світу, бо з'явився антихрист на землі!

Та Филип не виплакував довго своє горе. Уже другого тижня він пошкандибав, борючись із снігами та завірюхами, через Грицков до Коштіля і чекав у Толіяновій корчмі, з пляшкою рому на столі, удаючи п'яного. Коли ж відкрив двері жандарм Сзобо, Филип Бойко вистрілив у нього тричі з пістолета, витягнутого з торби, що лежала біля нього на столі. Стріляв, сміючись, і крикнув:

– Ауф відерзейн, зустрінемось у пеклі, герр Сзобо!..

Потім приклав дуло пістолета до скроні й застрелився.

Филип впав головою на стіл так само, як Іван Бабичар у Дувидовій корчмі.

Після смерті Филипа люди згадували його як героя й шанували його пам'ять. Лише одне не могли зрозуміти – звідки старий і хромий Филип узяв пістолет, яким застрелив жандарма, а потім і себе?..

Одні говорили, що купив його в хортистів, інші – що зустрів Андрія Кукіля, який ховався в лісах, бо не пішов на фронт, і той продав йому пістолет. Але ніхто не міг гарантувати правду – вона залишилася таємницею, похованою разом з Филипом Бойком.

Ось такою була зима '941 року – довгою і важкою, наче якесь прокляття. Матері плакали, батьки важко зітхали мовчки, витираючи гарячі гіркі сльози. Легіні міцно впивалися в жидівських корчмах, співаючи жалібні рекрутські пісні, а потім сідали на сани й їхали до міста, звідки їх везли поїзди на фронт. У серцях тих, хто їх випроваджував, залишалися лише сумні та болючі слова рекрутської пісні, що краяла серце:

*Як ня вдарить куля в груди,
А ще й москальова,
Не взирайня, рудна мамко,
Лиш із теметова.*

Люди чекали й очікували, і священник кожної неділі молився в церкві, щоб упала Москва й щоб «наші» війська перемогли. Та Москва чомусь не падала. Із східного фронту поверталися поранені й покалічені люди. Село ридало – мучилось за втрати своїх синів, які помирили «За доброго та славного регента Хорті Міклоша». Війська забирали все: коней, сіно, м'ясо...

Розлука зі Степаном впала в душу Калини, наче грім із ясного неба. Та доля цим тільки гартувала її душу для наступних нелегких ударів, які приготувала для неї. Правда, розлука зі Степаном не повалила Калину з ніг, мабуть, тому, що вона чекала її як довгоочікуване, неминуче лихо, і в глибині душі давно розлучилася з ним – мабуть, ще тоді, коли баба Рахіра їй ворожила:

– На тебе чекає дуже велике нещастя, незабаром щаслива стежина життя твого обірветься, й від тебе відійдуть дві дороги душі...

А ще говорила баба Рахіра, що – мусить перенести великий сором перед людьми, і що її показується якась довга, дивна та нерозлучна дорога.

Про сором, який мусить перенести перед людьми, Калина дізналася тієї весни, коли залишилася вагітною, а почула дитину на похороні своєї матері, бо Гафія вилежалася, накаралася на цьому світі грішним і пішла відпочивати до Господа весною, коли почали цвісти сади.

І знову настала осінь, знову відлітали зграї журавлів, наче на крилах відносили сонце, радість, надію.

Холодними ранками блищав мороз на моріжках, а Ронішоара почала мерзнути тонким льодом, наче склом, під своїми берегами, на яких в'яли й гнулися додолу стебла високої трави. Настали холодні дні, холодні ночі.

– Занадто швидко, ой занадто, ніби на лихо прийшли морози, – говорили люди поміж собою.

Якщо Калина приймала й витримувала удар за ударом, то її батько – Михайло Бандас – не витримав і просто збожеволів.

Спочатку накинувся на Калину з кулаками, ревучи наче віл, що вона осоромила його сіде волосся, а після

того ходив селом і запрошував усіх на весілля «його дорогої Калини зі Степаном», заходив до корчми й вгощав людей, вихваляючись, який у нього розумний та чемний зять.

Говорив і про свою жінку Гафію: «...яка пішла до Согота купувати щось для весілля. Незабаром має прийти, бо її дожене Степан, і вони повернуться разом».

Після цього, повертаючись додому, він приходив до тяти, а знову кидався з кулаками на Калину, проганяв її з дому, обзиваючи повією за те, що вона осоромила його сіде волосся.

У такі хвилини Калина тікала до старої Параски і поверталася додому тільки наступного дня, коли батько втихомирювався і мовчазно ходив по господарству, ніби нічого не сталося.

В одну з таких ночей, коли втекла з дому від батькових кулаків, Калині стало дуже важко – нестерпно боляче. Біль народжувався нижче від серця, зводив ноги, тіло здригалось, прагнуло визволитися від болю, розродитися від того, що вже саме хотіло жити...

Калина лежала на ліжку в сінях старої Параски, яка, перелякана, побігла за Корнелою Юрчиноюю – жінкою, що розумілася на пологах і допомогла не одному немовляті з'явитися на цей грішний світ.

Параска не запалювала світла в хаті, але надворі, високо над горбами Ковників, висів місяць, все навкруги заливало яскраве сріблясте проміння. Місячний промінь заглядав крізь віконце і освітлював у сінях баби Параски, долівку, Калину та Корнелу, що схилилася над нею.

Від болю в Калини було перекошене обличчя. Великі очі дивилися на місяць, а з пересохлих і попуканих до крові губ зривалися важкі стогони.

Параска стояла перед дверима своєї хатини і шептала молитву, дивлячись вниз на Ронішору. Чорні тіні лягали від верб – темна була і вода під берегами, тільки плесо світилося, сяяло, ніби там срібна риба грала лускою.

Стара Параска чекала. Вірила, що мине якийсь час, і на небі загориться ще одна зірка, бо кожен із нас має свою зірку, а на землі, на ліжку в її сінях, народиться нове життя. Це було так просто і звично, що вона навіть не задумувалась над цим. Так завжди було на світі, так мусить бути й тепер.

Вона думала про інше. Кожна зірка в небі має свій шлях, свій круг. Матиме свій шлях і ця нова зірка, що народиться цієї ночі. Але яку долю матиме дитина, що з'являється зараз на ліжку в її сінях?

Для Параски це було не байдуже. Жінка, що стогнала і кричала в її сінях, була їй дорога і мила, наче рідна дочка. Вона добре пам'ятала, коли Калина народилася, пам'ятала її перші кроки, як простягала до неї маленькі рученята, як ростила, колисала, співала пісень, розповідала казок та легенд. Тільки від недолі не змогла врятувати її – ні вона, ні рідна мати... Ой, не змогли, не змогли...

У сінях пролунав дитячий плач. Параска, наче перелякана, тричі перехрестилася. Рипнули двері, і з сіней вийшла Корнела.

– Це ви, Параско?

– Так, це я...

– Хлопець, – сказала Корнела. – Я піду за водою, – і попрямувала на город до криниці, що ніби сховалася під змерзлою калиною.

Параска зайшла до сіней. Місячний промінь падав на ліжку і освітлював голову Калини та груди. Вона глибоко запалими, стомленими очима дивилася на стару і показала очима на груди.

Там лежало немовля – її син, що щойно з'явився на світ, хотів жити і жадібно смоктав молоко.

Параска стала на коліна перед ліжком, перехрестила дитя й старим хриплим голосом прошепотіла:

– Хай Господь тебе хоронить від усього лихого, синку.

Калина заплющила очі. Параска піднялася і вийшла занести дров, бо вогонь уже тільки тлів у печі. Повз неї пройшла Корнела з повним відром води.

Піднявши голову, Параска глянула на небо – глибоке бездоння висіло над землею. Над горбами Ковників, де плив місяць, небо було світле, там зорі ледь окреслювалися, тліли. А над Кадасовом і Грицковом небо було темно-синє, глибоке, і в ньому, як розсипані перлини, мінялися, переливалися, грали барвами великі й дрібні зірки.

– Де ж ба, ци, між цими зірками, і нова, що тільки-но загоріла? – прошепотіла стара.

Ця зірка вже горіла, мусила горіти. Але, мабуть, Параска була в хаті, коли вона загорювалась, і тепер ніхто не міг знайти її в морі зірок, що грали перлинами, сяяли, наче холодний срібний пилوک у високому бездонному морі.

Щастя матері! Вже в першу ніч, коли біля грудей лежала рідна дитина, Калині було невимовно радісно, вона була знову по-справжньому щаслива.

Все минуле, що до недавня було важким і страшним, відступило від неї, як буря. Тепле, ніжне тіло сина

лежало поруч на тугих, наповнених молоком грудях. Вона проводила рукою по голівці, спині, ніжках – і це ніби заспокоювало і втішало її.

Вона лежала на твердому ліжку в сінях старої Параски. Під нею була звичайна чіновата верета – тверда, наповнена соломою, як і подушка. На стільчику поруч стояло відро з водою, горнятко й миска з хмелянкою. Низько звисали над нею світлі від диму гринди, а на одній із них висіла лампа, яку стара Параска рідко засвічувала, бо крізь віконце вривався сріблястий місячний промінь.

Калині здавалося, що в неї найкраще у світі ліжко, що вона має все, чого тільки може бажати людина, і найголовніше – найбільше у світі щастя.

Калина була щасливою не тільки в ту ніч. Ранок видався їй ще кращим, ніж ніч, бо вона вперше побачила очі свого сина, дивилася в них наче у своє кохання, наче у свою душу.

День промайнув, немов промінь, бо до хатини приходили сусіди, приносили Калині хто що міг. Вечір знову втішив її, бо син уже хотів спати, а вона теж відчула важку втому, заснула й спала, обійнявши рукою сина всю ніч.

Та ще й не проминуло й півтижня, як Калина вже взялася до роботи, бо стара Параска не встигала поратися і біля своєї, і біля їхньої хати. А як же залишити батька на глум людям? Хоч і кидався він на неї розлючений, кричав і лаявся – все ж таки був її батьком. Любив її по-справжньому. Хіба ж він винен, що з'їхав з глузду?

Та робота не втомлювала Калину. Здавалося, ніколи ще вона не працювала з такою радістю й натхненням,

як тепер. Годувала сина, пильнувала за ним, бігала до хати, варила їжу, прала, лущила квасолу, горох та біб, допомагала й старій Парасці. Та хіба перелічиш усе, що вона робила й що хотіла зробити? Світ розцвітав навколо неї. За осінню прийшла зима, та в її душі була весна – сонячна, тепла, щаслива.

І навіть узимку, коли Ронішору скувала крига, а за хатніми стінами вила завірюха й сичав мороз, їм із Параскою було затишно й тепло. Стара пряла й дерла вовну та повісмо, що їй давали газдині з села, а Калина сиділа біля печі, коло колиски, вишивала і тихо гойдала її, згадуючи колискові, що чула від інших матерів:

*Ой, люлю, каже люлю,
Дитино маленька,
Аби спала, не ридала,
Росла здоровенька...*

Починала Калина і вслухалася у власні слова, бо здавалося, що співала про себе. І далі:

*Аби спала, не ридала
У цій колисочці,
Як маленький кукурудзик
У шметелиночці.*

О, які це були добрі, світлі, радісні слова...

Так і народила Калина свого малого Степанка – ту крихітну надію, що стане її опорою й втіхою на старості, на зламі долі. Лише дві речі тримали її на ногах: надія, що Степан повернеться живим із війни, і маленький Степанчик. Вона кидалася на життя, як голодна вовчиця на здобич, боролася з долею і вірила, що здолає її.

– Боже, прости мене... хоч би без ніг, хоч би без рук, чи сліпим на обидва очі – аби лишень повернувся додому! – часто казала вона старій Парасці, що лише зітхала й відповідала:

– Молися Святому Богу, бо лише в нього вся надія...

А хто ж із матерів, жінок чи сестер не молився Богу за тих, що відійшли на фронт? Молилися, постили, ридали, проклинали Хорті Міклоша та війну. Що їм залишалося, окрім сліз, молитви, надії й проклять?..

Матері отримували листи – ті страшні, офіційні папірці, що повідомляли про смерть синів. У них писалося, що вони загинули як герої, «за світле майбутнє народу і за великого та доброго регента Хорті Міклоша».

Калина день і ніч молилася, щоб Степанова мати не отримала такого листа.

Але одного літнього дня, після двох з половиною років, відколи Степан пішов на фронт, лист таки прийшов.

Марія довго стояла, тримаючи злощасного листа в руках, дивилася на нього, немов він міг зчезнути. А потім – раптом – вибухнула голосним, нестримним плачем. Плакала гірко, тремтіла всім тілом, хлипаючи. Остання надія, що її Степан ще повернеться, зникла, розірвала душу страшним болем. Вона крикнула:

– Степанку!.. – і впала на лаву. Потім кілька разів ударила головою в стіну й почала тяжко голосити, проклинаючи:

– Чому ти мав іти з дому, Степанку?! Чому?! Ті, що забрали тебе – бодай би ніколи не знали радості від своїх дітей, бодай би ні в гробі не мали супокою! Всіх тих, що вигадали війну, нехай Бог скарає, нехай важко покарає! Земля нехай їх пожере, і нехай подавляться

нею, кров'ю людською нехай уп'ються, коли так їм хочеться...

Степан Добрука віддав своє життя як справжній герой:

«За щастя й добробут народу»;

«За світле майбутнє»;

«За доброго і славного регента Хорті Міклоша».

– Дурниці, – сказав одного вечора 1940 року нота-ріус Чіч Степанові.

Хоч як стара Параска любила Калину й доглядала малого Степанка, та все ж не могла вона далі жити на її кошти. Калина відбила сина від грудей, ще й року йому не було, і подалася до міста шукати роботи.

– Ще раз осоромила мою сиву голову! – плакав Михайло Бандас, коли не ходив запрошувати людей на весілля чи не виглядав свою Гафію з Сиготу.

У ті дні, коли приходив до тями, сидів мовчки перед хатою, дивився понуро в землю. Серце йому краялося з жалю, але не знаходив ні слів, ні сліз, аби виплакати свій біль... Тільки час від часу бив руками по колінах.

З усіх, хто пішов на фронт, повернулися одиниці. Ті, кого забрали до угорської армії, загинули на Східному фронті або потрапили в полон. Ті ж, що повернулися, здебільшого були каліками, хворими, змученими – і життя їм залишалося зовсім мало...

Першим із фронту повернувся Марко Лужан. Першим і пішов – разом із Петром Товканом. Та Петро більше не повернувся до рідного села. Вони вирушили з дому наприкінці сорокового року й потрапили до гусарського полку в Кечкеметі. Марко за пів року дослужився до сержанта й влітку сорок першого поїхав на фронт.

– Скрізь були пожежі й смерть, – розповідав Марко Лужан у корчмі, вбраний у чисту вишиту бавовняну сорочку, але з чорним клаптем полотна на лівому оці – він повернувся пораненим у плече й без ока. – Дні здавалися роками. Бої не припинялися жодного дня. Бомби рвали землю, кидаючи глину в небо, ніби хотіли затулити сонце. Солдати бігли вперед – «за світле майбутнє», бігли «за доброго й славного регента Горті Міклоша». Бігли, а в кожному кроці – смерть. Одні мчали далі, міцно стискаючи холодне залізо, що плювало у всі боки смертоносним вогнем, рвало землю і тіло. Інші залишалися лежати назавжди. Солдати вперто бігли вперед, бо не було куди бігти назад. Усюди смерть... Вона була в повітрі, на землі, під землею, в окопах. Я тоді думав: якщо не помру на війні – житиму вічно...

Люди слухали й важко зітхали. Жінки приходили й питали, чи не бачив, чи не чув чогось про їхніх синів, братів, чоловіків. Навіть ті питали, хто вже отримав листа з лихою вісткою – та надія не вмирала в їхніх серцях.

– Спочатку, на фронті, так хотілося жити... Всім хотілося! Та це було неможливо. Кожен мріяв повернутися додому, побачити рідних, молитися в церкві, щоб ніхто більше не знав війни. Але коли я отримав листа з дому й прочитав, що жандарми випадково застрелили Івана Бабичаря в корчмі, то збагнув: люди помирають і вдома, навіть там, де немає війни. Ми вже думали, що смерть – лише на війні. Але вона повсюди... І тоді я заспокоївся, перестав боятися. Смерть стала мені байдужою. І я вперше за багато років став навколішки й щиро помолився Богові.

Війна змінила Марка Лужана. Хоча він вирушив на фронт, залишивши вагітну дружину, але, повернувшись,

не знайшов дитини – вона народилася мертвою. Спершу Маруся щиро раділа поверненню чоловіка, але й боялася, що він знову повернеться до своїх довоєнних звичок. Та Марко змінився. Став зовсім іншим чоловіком – на радість Марусі й Марії Бандасовій, яка після звістки про загибель свого сина полюбила Марка, як рідного. А Марко проміняв корчму на церкву. Якщо й заходив до корчми, то лишень поговорити з людьми – горілки до рота більше не клав.

– Я своє вже випив, коли ще не знав справжньої ціни життя, – відповідав Марко, коли його пригощали.

Згодом усі дивувалися з Марка, бо інші фронтовики, що поверталися додому, – більшість покалічені, – хоч і не пиячили до війни, тепер топили горе в чарці до останньої копійки. Вони хотіли відчутти, що живуть. Хотіли радіти, сміятися. Але на тверезу голову це було неможливо. І вони пили – пили «за батьківщину», «за доброго і світлого Горті Міклоша».

Пили – сміялися, насміхалися один з одного: кривий з кривого, безрукий з безрукого, сліпий зі сліпого... Потім плакали. А далі – знову пили, цього разу за односельців, що полягли «за короля й батьківщину». Але ні королю, ні батьківщині не було діла до їхніх матерів, сестер, жінок, дітей...

Марко Лужан говорив про війну не лише в корчмі, а й удома, довгими зимовими вечорами. Розповідав стільки, що здавалося – війна ще живе в ньому. Хоч для нього вона давно скінчилася, та в душі він і досі був на фронті.

Тяжко було фронтовикам повернутися до сільсько-го життя. Вони працювали в садах, городах, перекривали дахи, тесали, рубали дрова, ходили до церкви чи сиділи в корчмі – а в душі гриміли фронти. Пам'ять не відпуска-

ла з передової. Вони були прив'язані до війни, як собака до кілка.

І завжди – думкою в окопах, або як крадуться вночі чужими землями. Часто серед білого дня чули десь крик – «Ай!» – здригалися, завмирили. Хтось крикне на вулиці, чи в полі, чи за річкою – а у фронтовика в голові вмить озветься той самий, знайомий з фронту, угорський крик або лайка. Тіло стиснеться в пружину – і він уже готовий бігти в атаку.

Вечорами корчма ставала великою, як поле бою. У ній уміщувалась уся війна. Фронтовики перетворювали думки на слова, які опускались на землю, як зранені птахи. Вони виснажувались від солодкого болю, що не мав краю. Тоді не існувало нічого – тільки пісня лунала, дзвеніла, ридала, біла в душу, а душа знемагала від туги..

*Ой, цісарю, цісарику,
Нащо нас вербуєш,
Нема хліба в магазинах –
Чим нас нагодуєш?*

*Я вас буду годувати
Цісарською поливкою,
Та вас буду й управляти
Цісарською дорогою.*

*Ой, цісарська поливочка –
Гірка, не солодка,
Ай, цісарська й доріжечка –
Довга, не коротка...*

Скільки всього передумав Марко Лужан на тому фронті?

І про матір, і про Марусю, яку залишив удома вагітною, і навіть про Василю Росоличку. І про все своє безтурботне, веселе життя, яке так легковажно прожив.

І там, на чужині, вперше дивлячись смерті у вічі, Марко жалкував, що прожив своє легінство й перші роки подружжя з Марусею негідно...

Скільки разів снилася йому вона, хоч він і мало вірив, що повернеться додому. А як було йому вірити в повернення, коли по коліна в крові ходив?!

Йому часто згадувалося, як вирушав з дому – як сльози застигали на очах у всіх, як рекрути вдивлялися востаннє у своїх рідних і близьких. Дивились на хати, на села, де вирости, на дерева обіч дороги, що мов у жалобі, кивали гілками на прощання.

Дерева довше махали верхів'ям, ніж люди руками...

У голові роєм крутилися думки, та одна перебивала всі інші: оця дорога, що веде на війну, чи приведе назад – додому?

Про це думали всі рекрути. Мабуть, тільки йому – Маркові Лужану – тоді було байдуже.

Але не було байдуже, коли тією самою дорогою він повертався з війни...

Хоч і важко поранений, без ока, зате: живий, живий, живий! – стукало його серце, коли залишав позаду ті страшні береги, де море людської крові було пролите.

Не вірилося Маркові, що він справді повертається. Стільки народу перебито й покалічено на його очах! Скількох друзів і знайомих поховав на чужих землях... серед них і свого односельця Петра Товкана.

Не було такого дня чи миті, щоб рідне село не зринали перед очима. Задрімає, бувало, в окопі – а крізь

криваві сніги бачиться хата, а в ній вогником теплим-милим світиться віконце серед ночі.

Багато разів бачив Марко і себе в тій хатиночці, біля своєї – тепер найдорожчої – Марусі.

У чисте, незамерзле вікно сяє місяць, заглядає намальованою динею до хати. Надворі біло й тихо, місяць жене сріблясту луску по снігах, дерева поскрипують від морозу, а в стайнях коні б'ють копитами в напівзамерзлу землю.

Це все зветься щастям.

Домівка. Сім'я. Душевна злагода. Довгі зимові вечори у рідній хаті – без страху й стрілянини.

Справжнє людське щастя.

Хіба не за нього воювали?

Мучилися, страждали, голови складали...

«За світле майбутнє...».

«За доброго і славного регента Горті Міклоша...».

Ось за що воював він.

Ось за що віддавав око і здоров'я.

Ось за що загинув Петро Товкан.

Ось за що Іван Бурмилишин повернувся глухим і німим після контузії...

Лікарі обіцяли, що слух і мова повернуться, але – коли?!

Повернувся додому бідний Іван, а батьки кинулись йому на шию, цілують, голублять. А він – глухий і німий...

* * *

– Давно хотів тебе спитати... скажи, тобі не сниться фронт? – запитав якось Олекса Довгий у Марка.

– Фронт?.. – здивувався Марко. – А дідько його знає!

– Значить, не сниться... – зітхнув Олекса й замовк.

Після короткої паузи Марко спробував оживити розмову:

– Фронт, кажеш?.. Може, і сниться. Всю ніч щось вариться в голові, наче в діравому горщику. Встану вранці – хоч добий, хоч стріляй – нічого не пам’ятаю. Видно, пам’ять прохудилась після фронту.

– То тобі пощастило... – щиро й заздрісно сказав Олекса.

– Пощастило, що пам’ять негодяща стала? – обурився Марко.

– Ні. Пощастило, що снів не бачиш, що все вивітряється до ранку. А я, розумієш, щоночі в окопі лежу, на передовій.

– Ну, нівроку собі окопчик вирих, просто під боком у Василяни, – поглузував Марко, натякаючи на те, що Олекса, повернувшись з фронту, оселився в хаті Василяни Росолічки – колишньої Маркової любаски. Подейкували, що вони навіть збираються повінчатися в церкві.

– Святу правду кажу! В окопі лежу. Згорнуся калачиком, шинеллю вкриюся – і куняю цілу ніч. Чую, як кулемети січуть, міни вибухають, ніби знову на фронті...

– Плетеш дурниці, – перебив його Марко. – Розкажеш, як теля сон бачить. Скільки чарок сьогодні хильнув?

Але Олекса, незважаючи на насмішки, продовжував:

– Окопи, міни, кулемети – це ще півбіді. Але я, розумієш, щоночі «ворога» за горлянку душу. А Василяна як закричить: «Рятуйте! Люди, рятуйте! Що з тобою?! Що ти мене за горло хапаєш серед ночі? Так перелякати можна, або й задушити! Це любов така в тебе?! Проклята?!».

Марко не витримав і розреготався:

– А ти хіба не можеш за інше місце хапати Василю?

– І без тебе знаю... Та тільки засну – й тягнеться рука до горла.

– І вона тебе ще не прогнала?

– Плаче... Каже: «Думала, що за чоловіка нормально-го йду, а взяла душогубця. Зовсім, каже, сказився. На тій війні тобі клепку вибили та назад не вставили...».

– Правду вона каже, ха-ха-ха! – засміявся знову Марко.

– Ще каже: всі фронтовики повернулись не з цілим тілом, а ти – хоч і з цілим тілом, але з неповним розумом...

– Має рацію. Хто ж до горла лізе вночі?!

– Та що ти мені проповідь читаєш? Співаєш, як дяк у церкві... Думаєш, небилиці вигадую? Нікому не казав – тобі першому признався.

Марко раптом змовк, став похмурим і важко зітхнув.

– Лайдаче це життя... – сказав тихо. – Сам себе почав ненавидіти. Як тільки смеркне – місця собі не знаходжу. Світ за очі хочеться тікати. Та хіба ж від себе втечеш... – Не втечеш... – зітхнув і Олекса Довгий.

Частина друга

1.

Минуло вже два місяці, відколи Калина найнялася служити в місті – у жида Шельмана. Душа її все ще боліла. Вона тікала від самотності, мов від злої недуги, боялася її понад усе. Бо щоразу, лиш залишалася сама, перед очима знову поставала смерть Михайла і сором, якого зазнала, народивши дитину – байстрюка.

Часто думала і про батька – старого Михайла Бандаса, який не раз проганяв її з дому, мов останню повію. Та найболючішим був біль матері, що змушена покинути власну дитину на чужі руки і піти в найми.

Малий Степанчик був її єдиною втіхою, її надією, найдорожчим скарбом змерзлої і спустошеної душі. Він – усе, що лишив їй Степан після смерті. Хоч знала: стара Параска доглядає хлопчика, як ніхто інший, та серце стисалося щоразу, як згадувала про нього.

На щастя, у Шельмана не мала часу на думки. Кидалася до праці, мов божевільна, рятуючись від спогадів. А праці там, слава Богу, було вдосталь.

Вставала вдосвіта, коли Шельман і Рифка ще спали, натоплювала піч, готувала сніданок. Потім – прибирання в корчмі, яку тримав Шельман для своїх завсідників, що грали в карти й пили вино, добре розведене господарем водою, аж до першої, а то й другої години ночі.

Хоч корчма відкривалася лише по обіді, до того часу Калина встигала збігати на базар у центр, приготувати обід, попракти білизну, вимити чарки, почистити і наго-

тувати курей та зайців для гостей. Рифка постійно хворіла, лежала в ліжку, змучена ревматизмом, тож уся господарка лежала на Калиних плечах. І їй не лишалося часу на сльози.

З нетерпінням чекала Калина кінця місяця, коли Шельман мав дати їй платню за всі три місяці. Так вони і домовились: послужить спочатку три місяці, а далі видно буде – якщо чемна й роботяща, візьме її ще на два-три роки.

Калина розуміла: він її не відпустить. А вона збиратиме копійка до копійки, аби справити гарний масток для свого Степанчика, коли той виросте. Знала, що господарство старого Бандаса колись перейде йому, і буде він найбагатшим парубком на селі, та хотіла і від себе щось дати, коли прийде час його весілля.

Лише б Бог не забрав її раніше, ніж побачить сина щасливим і на своєму ґрунті. А після того – вже як буде, так буде.

Кілька часу тому вона дуже хотіла вмерти. Не раз закрадалася в голову думка накласти на себе руки. Але тепер те грішне бажання покинуло її, бо мала для кого жити – для свого сина, як колись жила для його батька. І житиме, бо нема у світі такої сили, що може вбити матір, яка живе заради своєї дитини.

Якщо їм із Степаном щастя обійшло боком, а доля була їм мачухою, то їхній син мусить бути щасливим.

Так і минав час на службі в Шельмана. Дні проходили між гіркими спогадами, солодкими мріями і важкою працею. Увечері, виснажена, Калина падала в ліжку і засинала глибоким сном, без сновидінь. Лише зрідка щось снилось, та й то нечітко. Двічі чи тричі їй снівся Степан.

Одного разу приснився їй, як прийшов до неї в сад, під кашицею, сів поруч, обійняв її за плечі – і так сиділи довго, мовчки. А потім він сплів вінок із біло-рожевого цвіту яблуні, поклав їй на голову й прошепотів:

– Носи цей вінок із честю. Не маєш чого соромитись. Ти не згрішила ні перед людьми, ні перед Богом. Бо ти – моя наречена. Чуєш? Лише моя. Я маю час. Я маю вічність. І в тебе буде... Чуєш? Не журися...

Калина прокинулась із смутком, але то вже був інший смуток – не той, що стискав її раніше. Тепер то був смуток гіркий, але солодкий. Вона відчула полегшення.

Того дня вона пішла до Руської церкви, замовила службу за душу Степана, за душу своєї покійної матері і за здоров'я малого. Лише про себе забула. Пригадала вже дорогою назад, але повертатися не могла – чекали господарські справи. Чужі турботи в чужому домі, який вона вела, як справжня газдиня.

Шельман часто хвалив її:

– Золото, не дівка! Такої не знайдеш у трьох селах. У мене ще не було такої наймички! Все чисто, все в порядку. І обід, і вечеря – вчасно. А як смачно готує! Їси – не наїсися. А сама – чиста, акуратна, як панна. І слова зайвого не скаже, не скаржиться, не краде. Я й підкидав їй гроші, годинника – перевіряв. А вона все знаходить і приносить: «Пане, це ви загубили?». Одне слово – золото, не дівка!

Рифку це злило.

– Скільки можна ту повію вихваляти? Цілий день лише й чую: Калина та Калина... Знаю я добре, що за одна. Розпитувала в жінок із її села. Казали – була тиха й чесна, як двері до церкви. А потім – бац! – і живіт аж до носа.

Якби чесна була, то батько не вигнав би її з дому. Ходила, як жебрачка, з торбою й байстрюком, поки якась баба не змилювалась і не приютила. А тут їй, як у Бога за пазухою! Ще б і не слухалась, жебрачка! Повія! А ти, йолопе ізраїльський, вихваляєш її, наче вона тут газдиня, а не я!

– Мой, не дратуй Єгову, дурна Рифко! – гримав Шельман. – Знаєш же добре: в нас було й по дві наймички, та не справлялись, як Калина одна! – заступався він за дівчину.

Рифка, правда, не говорила того вголос при Калині. Знала – дівчина працює за двох. І якби покинула – іншої такої важко знайти. Докорити не було чим. Але вона помічала: Шельман дивиться на Калину, як вовк на ягня. І, напевно, давно вже зтягнув би її до ліжка, якби не боявся... її – своєї жінки.

Так він робив завжди з наймичками. Але ті й близько не були такі, як оця...

Калина вже не мала тієї краси, як кілька років тому, і рум'янець давно зник з її білого обличчя. Але блідість і худорлявість підкреслювали гарні риси її обличчя, наче вирізьбленого з білого мармуру, і контрастно вирізняли її вишневі губи, завжди складені в невинну, якусь неземну, божественну усмішку, і чорні, вологі, сумні очі. Форми її тіла нагадували грецьких богинь, і коли вона проходила вулицею, рідко який чоловік міг стриматись, щоб не провести її поглядом.

Одного вечора Шельман помітив, як Калина купалася у своїй комірчині. Він остовпів від побаченого: Калина стояла в дерев'яному цебрику, кристалева вода струмочками стікала по її білому тілу, її чорне волосся шовковим водоспадом спадало на плечі та груди... Шельман

не міг відвести очей від її принадних грудей і стегон, він відчув, як у ньому, наче в молодого парубка, заграла кров. Відтоді щосуботи він чатував, коли Калина занесе до комірчини дерев'яне цебро й візьме окріп з кухні, а сам біг під її вікно і спрагло напував очі її молодою красою.

Кров у ньому грала, в голові шуміло, і тільки страх, що Рифка прокинеться й зловить його на гарячому, стримував його бажання увірватися до комірчини і стиснути в обіймах молоде, принадливе тіло. Тоді Шельман ішов до криниці й лив холодну воду на свою лису голову та мохнаті, як у ведмедя, руді груди. Трохи охоловши, повертався до хати, сподіваючись, що настане той день, коли Калина буде в його ліжку.

І той день настав...

2.

Це було якраз напередодні Святого Михайла. Ще тиждень – і вона отримає платню за тримісячну службу. На Михайла вона хотіла піти додому, побачити, як там дитина, хотіла купити йому якусь одежину на зиму. І старій Парасці пообіцяла теплу хустку й бархатові шовшони, аби не думала стара, що вона не вміє віддячитись за те, що доглядає Степанчика.

З великим нетерпінням чекала цього дня.

«Ще один тиждень», – підбадьорювала себе Калина.

Рифки якраз не було вдома – вже два тижні як поїхала в Окна-Шугетаг на купелі, залишивши вдома свою сестру Сару, яку викликала аж із Сукмаря, щоб, боронь Боже, та помийниця не вчинила якогось чуда з Шельманом. Бо хоч старий, а все дурний, як теля, – готовий розтерфелити все добро з повіями, і що тоді залишиться Шулимові, який студіює в Польщі?

З такою характеристикою про Калину, Сара ставилася до неї дуже погано, ображала її просто в лице, закривала перед нею все на замок. Цього не робила навіть сама Рифка. А коли Шельман заступався за Калину – Сара гримала і на нього. Скільки разів Калина хотіла попросити у Шельмана свої гроші, найнятися десь в іншому місці, та з кожним разом передумувала: це не навіки, пані Рифка повернеться, і знову буде легше. Чого їй блукати з місця на місце? Перебуде вона й цю Сару – видно, така в неї натура. Навіть на Шельмана гримає, як свекруха.

Калина знала, що Рифка її не любить, але хоч не лає й не замикає перед нею все на ключ, як перед якоюсь злодійкою. Тому зраділа, коли почула, що в суботу повертається Рифка. За Сарою ще в суботу приїхав зять.

Та Сара не рушила з місця, поки Шельман не прикликав візника й не послав його за Рифкою в Окна-Шугетаг. Сара від'їхала ще перед обідом, а Шельман удавав, що чекає з нетерпінням повернення Рифки, й наказав Калині приготувати гуску й розпалити вогонь у великій кімнаті – бо приїде пані. Рада, що Сара поїхала, Калина з охотою виконувала всі накази Шельмана. Та вже зробився пізній вечір, а Рифка все не поверталась.

Шельман, не скидаючи з плечей атласового червоного, мов кров, халата, ліг на ліжко у великій кімнаті. Старість давала про себе знати – ревматизм почав гризти кістки, серце нило. Шельман думав, що Єгова несправедливий до нього, що життя пролетіло надто швидко, і він не встиг досхочу насолодитися ним. Лише гроші складав. Для кого? Для Шулима? Той, мабуть, не вартий цього. У своїх листах з Польщі часто навіть не згадує про батька. Добре, що хоч бенкетує за батькові гроші...

Увесь вдався в сухорляву Рифку – бодай її ніколи не зазнав! Вона промарнувала його молоді роки. Коли йому хотілось погуляти – не відпускала, все нагадувала, що він син Авраама, Ісаака та Якова...

Шельман вже давно перестав ходити до синагоги, і законів Мойсея не дотримувався – їв свинину і смачне сало. Правда, не вдома, а коли йшов до пана Негру, у якого купував крадені товари від банди братів Костинів.

Думки Шельмана перервав скрип дверей – увійш ла Калина. Він навіть забув, що наказав їй принести дров.

Калина почала викладати дрова з кошика й не помітила, як Шельман підвівся, замкнув двері на ключ і поклав його в кишеню атласового халата. Коли вона підвелася, він промовив тремтячим голосом:

– Лягай у ліжко!

Спочатку Калина не зрозуміла Шельманових слів, не могла здогадатися, чого захотілось старому жидові.

– Лягай у ліжко, Калино! – повторив він, облизуючи пересохлі губи.

Живіт його збуджено надувався, обличчя почервоніло, мов у рака. Він прошепотів:

– Лягай, Калино...

Калина не закричала, не кинулась до вікна, не побігла до дверей. Страх і огида скували її, з очей бризнули сльози, і вона почала благати:

– Бійтесь Бога, пане Шельман, ви ж мені в батьки годитеся! Не збиткуйтесь з мене – я й так нещаслива...

Шельман розреготався, мов божевільний:

– Не будь дурна, Калино! Таж ти не дівка! Хіба я не знаю, що маєш байстрюка і що рідний батько вигнав тебе з дому? За що вигнав? За чесність? Я ж тобі віночка не зніму – вже давно зняли другі! А я тобі добре заплачу...

Шельман усе дужче розпалювався, оббігаючи навколо закам'янілої Калини, аж поки не наважився покласти руки на її плечі. Від його дотику Калина мовби прокинулася зі сну – липкі пальці обпекли її, як жар. Вона вдарила Шельмана в обличчя. Від несподіванки він мало не впав. Його охопила лютя – він кинувся на неї, як кіт на мишу, і звалив на ліжко. Калина боролася люто – била колінами в груди, дряпала нігтями, скубла бороду, плювала в очі.

Шельману подобалася така боротьба – вона не була першою його жертвою. Він знав: у кінці переможе, аби тільки не кричала, щоб ніхто не почув і не доніс Рифці. Але Калина не кричала – боролася мовчки. Шельман рвав з неї одяг. Голе молоде тіло морочило і п'янило, як токайське вино... І зрештою – настав час його перемоги. Калина збайдужіла. Переміг, як завжди.

А потім – штовхнув її з ліжка на підлогу, мов якусь ганчірку.

Калина не плакала. Не проклинала. Не ридала, як інші. Сиділа на підлозі гола, згорблена, обнявши коліна, й дивилася мовчки в одну точку.

Хто б міг сказати, про що вона думала?

А, може, й не думала – проклинала в думці долю, яка знову повела її чужою, темною стежкою.

В її душі згасали всі нездійснені мрії.

Тоді вона сумно заспівала:

*Ой тяжко та ми дивно,
З гадки не виходить,
Што приходив файний любко,
Тепер не приходить...*

Калині здавалося, що вона стоїть у саду біля кашіці,
біля зацвілої яблуні, й виглядає Степана.

– Що на тебе найшло співати?! – перелякано запитав Шельман.

Калина навіть головою не кивнула – вона не чула його.

Для неї Шельмана більше не існувало.

Вона стояла далі під яблунею, чекаючи Степана:

*Та як літав голубочок
Понад мою хижу
Де-с са любку, так забарив,
Що я тя не вижу...*

Шельман підійшов до Калини. Вона глянула на нього порожніми очима.

Мабуть, і не дивилась на нього, а крізь нього – не бачачи.

*Та як собі здогадаю
А милого мого,
Зараз чую, як заболить
Коло серця мого...*

– Тихо, Калино, тихо! – шепотів переляканий Шельман.

Він бачив у своїх жертвах сором, відчай, смертельну тугу, але порожнечі такої – ніколи.

Він почав кидати на Калину її розідраний одяг.

А вона співала далі:

*Ой черлене сонце сходить,
Черлене заходить,*

*Тепер є-м са здогадала,
Де мій любко ходить...*

– Цить, Калино, цить! – розраджував її Шельман.
– Так з усіма буває спочатку, а потім звикають. Звикнеш і ти, Калино, ти гарна дівчина.

*Ой, пила би-м водички –
Вода каламутна...
Чого ж ти, мамко, породила, –
Би-м ходила смутна.*

Шельман одяг Калину, як міг, тикнув їй у руки пошмуття змотаних банкнот, відкрив двері й лагідно штовхнув:

– Йди, Калино, лягай спати. Та цить, не співай. Іди відпочинь. Забудеш до ранку...

Калина вийшла, стискаючи до болю в руці гроші – аж пальці посиніли. Жалібно продовжувала співати:

*Я не за тото співаю,
Що ся добре маю...
Я своїми співанками
Жаль перебиваю.*

Шельману вже було ні до чого. Погасив світло, та довго не міг заснути – все бачив перед собою Калинині пусті очі. А потім заснув.

Надворі стояла холодна, місячна ніч листопада.

Місто спало – всі спали: і щасливі, і нещасливі. Тільки десь з-за річки Ізи раптом долинули до міста слова невеселої пісні.

Понад Ізою хтось співав:

*У моєму городчику
Зацвіла лілія...
Яка сумна, невесела
Без любка неділя...*

Десь закукурікав півень, сповіщаючи святий неділь-
ний ранок...

К І Н Е Ц Ь.

Післямова

Збірка «Мадам Боварі» Михайла Гафії Трайсти пропонує читачам два оповідання – однойменне оповідання «Мадам Боварі» та оповідання «Розбита доля», у яких автор майстерно створює фреску українського села у Мараморощині в історичному контексті, на межі двох світів – до та після Другої світової війни. Сільський світ зображено у всій його повноті – географічному, соціальному, економічному, політичному, релігійному та культурному аспектах – через правдоподібно змальованих персонажів, які виразно окреслені та відповідають типовим образами традиційного реалізму.

Оповідання «Мадам Боварі» вже з назви викликає зацікавлення через аналогію з відомим романом французького письменника Гюстава Флобера, але перевершує очікування читача завдяки зображенню складних життєвих історій. Воно складається з кількох підрозділів, кожен з яких має назву, пов'язану з персонажем («Петро з Грушника», «Дьордьюлюк», «Марічка», «Михайло», «Мадам Боварі», «Карпатський Геркулес»).

У центрі подій – Марічка, молода дівчина з українського села Верхнянка, яка в п'ятнадцятирічному віці змушена вести аморальне життя, щоб врятувати батька від самогубства через штраф, накладений лісником Шандо-

ром. Віддавши себе ліснику, дівчина досягає мети, але цей вибір кардинально впливає на її життя, адже вона відхиляється від етичних норм консервативної патріархальної громади, де голос села звучить гучно і засуджує її, називаючи «курвою» та порівнюючи її з покійною матір'ю.

За допомогою композиційного прийому читач переноситься в минуле, де дізнається про початок стосунків між батьками Марічки – Петром і Марією. Від самого початку їхній шлюб приреченим на невдачу через велику різницю у віці (Петру сорок років, Марії – лише вісімнадцять). Невдовзі Марія зраджує чоловікові з Олексою Борчею, першим з низки позашлюбних чоловіків. Незважаючи на зусилля Петра зупинити аморальну поведінку дружини, «життя Петра з Марією не складалося...», можливо, через те, що Петро змусив Марію вийти за нього, скориставшись чарами сільської ворожки Гузачки. Під тиском чоловіка Марія зрештою скоює самогубство. Іронія долі в тому, що її донька Марічка також вступає у зв'язки зі значно старшим Шандором, якого селяни вважають, що «може, юй няньом бути». Дізнавшись про це, батько стріляє у Шандора, намагаючись виправити помилку, зроблену в молодості, коли він пощадив першого коханця дружини, і зупинити доньку на шляху гріха. Його вчинок можна трактувати також як спокуту вини перед Марією, яку він нібито змусив до шлюбу чарами. Це – своєрідна соціальна картина села першої половини XX століття, у якому забобони та віра в надприродні сили посідають центральне місце.

Підрозділ «Дьордьолюк» висвітлює долю Дьоки Дьордьолюка, бідного хлопчика, всиновленого у віці семи

років дядьком, лісорубом, після того, як батько хлопця втрачає ногу і вже не може утримувати родину. Хлопець росте в лісі серед «бутинарів і коней» та виконує важку роботу. Допоки лісник Трокселер, погрожуючи дядькові, що той експлуатує дитину, не забирає його до себе і не починає вчити грамоти. Проте, не встигнувши відправити його до школи, старий помирає, а хлопець продовжує працювати з лісорубами.

Лісові бараки, в яких виростає хлопець, є своєрідним мікрокосмосом, аналогом «Іоканової галявини» з роману «Моромеції» румунського письменника Маріна Приди – місцем, де обговорюються важливі соціальні та політичні події. Однією з таких подій є смерть Йосипа Віссаріоновича Сталіна, яку кожен трактує по-своєму: хтось радіє, хтось співчуває, мовляв: «хай му Господь простить гріхи!», а хтось з іронією питає: «Який Господь? Сталін не вірив у Бога». Як і селяни Сіліштеї-Гумешті, лісоруби Михайла Гафії Трайсти намагаються зрозуміти суть комунізму та колективізації, але для простих людей, для яких земля – основа гідності та самостійності, думка про конфіскацію їх майна є неприйнятною: «Як ми відберуть землю – з чим зостанусь?!» – запитує сердито Тончі, один із лісорубів. Не бракує в цих обговореннях і жартів про Вождя, як прояв народного гумору, що допомагає вижити в найважчі часи.

Оповідач додає, що в селі Верхнянка колективізації не було через крайню бідність, але існувало «Товариство», в якому активними були сільські комуністи, як-от Анна Кочан, прозвана «Анна Паукерка» за часті згадки про Анну Паукер, міністра закордонних справ Румунії, чи

Яків Льопак, «найзапекліший комуніст», який мріяв стати головою колгоспу.

Підрозділ «Марічка» повертає нас до п'ятнадцятирічної героїні, яка після смерті лісника Шандора їде зі своїм новим коханцем – капітаном-хортистом – до будинку розпусти в Сігеті. Через рік вона повертається додому доглядати тяжко хворого батька. Після його смерті вирішує залишитися й займатися господарством, але розуміє, що це буде нелегко, адже, з гіркотою констатує героїня: «курва залишається курвою, так люди казали. А з такої, мовляв, господині не вийде». Однак і цього разу її плани руйнуються: відмовившись стати коханкою старости села Петра Гренчука, вона змушена тікати з села і оселяється у лісових бараках, де стає коханкою всіх – бо «любила любитися», і має єдине бажання – щоб швидше закінчилась війна, аби поїхати «далеко», до міста, «де її ніхто не знає», «де вона більше не буде «курвою»... Вона буде великою панією, а паній поважають усі...». Так ненав'язливо окреслюється тема міста як простору анонімності – притулку для тих, хто втомився від клеймування у традиційному селі, де моральні норми жорстко регламентують життя громади.

Паралельно з історією Марічки, цей розділ також відображає травматичні наслідки хортистської окупації, зокрема примусову мобілізацію молоді на фронт. Деякі з них повертаються каліками, інші – зовсім не повертаються, а реакції людей будуть різними: «Люди раділи... Люди плакали... Люди проклинали...».

Розділ «Михайло» продовжує оповідь про Марічку. Після відступу хортистських військ її мрії про переїзд до

міста не здійснюються, бо доля підносить нове випробування – вона зустрічає Михайла Косована, інваліда, що повернувся з фронту, і він поселяється в її хаті. З цього моменту її статус змінюється: вона – жінка одного чоловіка. Це не залишається непоміченим у селі і згодом балакучі жінки починають бачити в ній добрі риси – альтруїзм, співчуття, доброту: «Дивись, як дбає про каліку...». Люди поступово розуміють, що обіцянки влади дати землю фронтовикам – порожні. Життя залишилося таким самим, як і до війни. Один з тих, хто прямо вказує на це – Михайло, який разом з іншими волонтерами розробляє план розподілу землі для бідних, що викликає невдоволення нових сільських керманичів.

Розділ «Товариші» відтворює образ села, зміненого новим ладом, але з людьми християнськими, які ніяк не можуть зрозуміти, як це можливо – що комуністи не вірять у Бога, бо «це великий гріх». Водночас вони здивовані святкуванням 1 Травня, коли до їхнього села приїжджають «товариші» здалеку, і вони дізнаються, що «тепер панів нема – всі ми товариші!». На тлі цих соціальних змін людські долі прямують своєю стежкою, і Михайло, чоловік, з яким живе Марічка, але до якого вона відчуває змішані почуття «жально й любові, як до дитини», занеджує.

Про смерть Михайла читач дізнається лише в розділі «Мадам Боварі», коли ретроспективний погляд Марічки заповнює прогалину в одинадцять років, що минули з часу попередніх подій. Після його смерті вона залишається в тому ж неоднозначному статусі – «ні дівка, ні віддана, ні вдовиця – знову сама, як билина в полі». Саме в цей момент героїня наважується здійснити свою мрію –

виїхати жити до міста, «де ніхто ня не познає, де ніхто не буде на мене указувати руков – ади, звия!»). І результати не змушують себе чекати – вона відкриває в Сітеті крамницю й шинок, і стає відомою в місті під прізвиськом «Мадам Боварі».

Голос оповідача іронічно коментує радянську дійсність: «Вона тепер велика бояриня, буржуйка, але то тільки для себе, а для інших вона товаришка Марічка, або товаришка мандатарка, якій держава доручила адмініструвати аліментарою та біртом...». Це новий світ, у якому змінилися лише господарі, світ, де корупція піднесена до рангу закону, і де досягають успіху ті, хто має зв'язки в партії.

Незважаючи на зміну свого соціального статусу, героїня залишається вразливою перед чоловіками, які й надалі бачать у ній лише засіб для задоволення тілесних бажань. Щоб позбутися настирливості дільничного Іліє Урди, Марічка дає йому зрозуміти, що вона коханка великого начальника з обласної партійної організації.

Тепер Марічці тридцять років, і життя готує їй нову несподіванку – вперше на її шляху постає справжнє кохання в особі юного Дьока Дьордьольюка, п'ятнадцятирічного хлопця, того самого Дьока, якого читач залишив у бараці лісорубів. Душевні переживання зрілої жінки, яка вперше закохується, передані безпосередньо через голос оповідача: «Вона вперше відчула у душі весну... Вперше її серце посміхалося... Вперше вона кохала. Кохала хлопця, що був на п'ятнадцять років молодший за неї».

Марічка усвідомлює, що зараз кохає так, як ніколи раніше, і вирішує не зважати на думку людей, бо єдине, що

справді має значення, – це те, що «вона кохає. А інше все –
пусте...».

Відсутні частинки пазлу в історії Дьока Дьордьолюка доповнюються в розділі «Геркулес із Карпат», де ми дізнаємося обставини, за яких хлопець потрапляє до Сігету: внаслідок відбору до школи вільної боротьби. Протягом трьох років він стає чемпіоном, відомим під ім'ям Джордже Дьордьолюк, з прізвиськом «Геркулес із Карпат», і перебуває у стабільних стосунках із Марічкою, яку «кохає до самозабуття». Він – гордість тренера Бузату, який хизується, що його вихованець поїде на Олімпійські ігри в Рим.

Життя хлопця, здавалося б, розвивається рівно, але неминуче втручається Система: замість Джордже на Олімпіаду відправляють племінника міністра енергетики. А щоб усе стало ще драматичнішим, юнака вночі заарештовує команда з Міліції та Секурітате, засуджують за анекдоти про Георге Георгіу-Дежа, які він розповів за пивом із друзями, і відправляють на шість місяців примусових робіт у лісове підприємство в Борші. Після цього його слід губиться. Ніхто не знає, що з ним сталося після втечі й зникнення внаслідок дискредитаційної кампанії. Люди тільки здогадуються: можливо, його вбили, можливо, він утік до Америки, або ж живе десь у Румунії під іншим ім'ям.

«Епілог» у кількох рядках окреслює фінал цієї історії. Після зникнення Дьордьолюка Марічку викликають на допит до Секурітате, а потім вона повертається в рідне село, «до рідного села... До рідної хати... До рідного цвинтаря, де лежала її рідня...». Це природне повернен-

ня, завершення кола після життя, прожитого з усією повнотою, в якому вона зазнала як болю, так і щастя. Це було життя, у якому вона вміла чекати, будучи переконаною, що заслуговує на краще, знаючи, що може піднятися над статусом «звій», до якого її приречило суспільство. Це – переосмислення і віднайдення ідентичності жінки, яка боролася – мовчки чи відкрито – з осудом суспільства у часи, коли жінки, на яких було накладено тавро, не залишали права на вибір і не давали жодного шансу взяти своє життя до власних рук.

Завдяки складності порушених тем, способу, в який відтворено момент, коли Велика історія грубо втручається в Маленьку історію кожної людини, завдяки образам простих людей, які, попри суспільні потрясіння, зуміли вижити, жити далі, кохати й ненавидіти, сміятися й сподіватися – повість «Мадам Боварі» Михайла Гафії Трайсти по праву може зайняти почесне місце в українській літературі Румунії.

Оповідання «Розбита доля» поділене на дві частини й відкриває перед читачем багатство тем, що пронизують світову літературу впродовж століть – теми сім'ї, кохання, дружби, війни, а також тему втрати порозуміння. Дія розпочинається в переддень Другої світової війни, в українському селі Верхнянка, але виходить і за його межі – на дороги лісів Гути й Гутіну, якими селяни возами перевозять сіль із шахти в Коштуї до Сату Маре чи Великої Орадії.

Початок оповідання висуває на передній план фігуру двадцятирічного Степана Добруки – хороброго юнака, до якого за порадою звертаються навіть старші, персона-

жа, навколо якого розгортається вся дія. Його біографія розкривається поступово. Залишившись сиротою змалку й вихований суворою матір'ю, що прищепила йому високі моральні цінності, Степан поступово перебирає на себе роль голови сім'ї, вирізняючись низкою позитивних рис характеру: стриманістю, працьовитістю, серйозністю, альтруїзмом: «Працьовитий був, гроші вмів тримати до купи, але скупим не був. [...] Завжди допомагав, виручав сусідів із біди».

Паралельно вводиться ще один ключовий персонаж – Михайло Бандас, заможний селянин, який щиро цінує Степана за його чесноти й плекає надію, що той стане його зятем, уважно спостерігаючи за реакцією хлопця в присутності своєї доньки Калини: «перед Калиною він стає зовсім іншим – сором'язливим. Певне діло – кохає її...».

Інтуїція батька не підводить, бо Степан справді закоханий, але не має відваги зізнатися. Звістка, що інший хлопець хоче свататися до Калини, змушує його зібратися з духом і попросити її руки – і вона з радістю згоджується, на втіху батькам.

Підготовка до весілля затьмарюється важкими думками про війну. Степан намагається уникнути фронту через нотаря, але йому це не вдається. Ворожі обставини змушують відкласти весілля і він вирушає на фронт. Через два роки до села доходить трагічна звістка – Степан загинув. Калина залишається сама з дитиною й намагається врятуватися, подавшись до міста і працюючи в домі єврея Шельмана, де доля завдає їй нового удару.

Фінал оповідання залишається відкритим для уяви читача. І, мабуть, кожен уявить собі Калину достатньо силь-

ною, щоб пережити момент відчаю, зібратися з силами й боротися – хоча б заради своєї дитини.

На тлі оповідання вирізняється особливий персонаж – бабуся Параска, сусідка родини Бандас, чий голос постійно лунає, уособлюючи традиційний погляд старшого покоління, що жило за моральними нормами, усталеними століттями в глибоко патріархальному суспільстві. Вона стає непомітною, але важливою і завжди присутньою особою, підтримуючи членів родини Бандас у вирішальні моменти їхнього життя – намагається заспокоїти Калину після ворожіння, допомагає їй народити, доглядає її хлопчика, поки та працює в місті.

У тексті показові епізоди, що зображають ключові моменти життя громади, правдиво відтворюючи традиції, яких дотримуються століттями під час різних подій, і які відображають глибоко вкорінені звичаї українського села: весілля, похорон, паломництво до монастиря. Так, на сватання до Калини приходять з двома старостами, кожен з яких виконує свою роль – один дає молодим добрі поради, інший підтримує веселу атмосферу жартами. Ці епізоди, багаті на етнографічні деталі, надають художньому світові оповідання автентичності та глибини.

Іншим важливим моментом, який відображає духовне життя суспільства, є піша хода до монастиря напередодні великих християнських свят: «до святого монастиря всі йдуть пішки, бо воно так належить, і молитва тоді вислухана». Разом зі старенькою Параскою та її найкращою подругою Івною Калина вирушає до монастиря в Рогатині. Рішення Івони піти до ворожки Рахіри перед службою, переконавши і Калину піти з нею, хоча стара Па-

раска попереджала їх, що це великий гріх – «Це великий і непростимий гріх – вірити в ворожок. Святе Письмо це забороняє й осуджує!», – є моментом, що передвіщає страшний розвиток подій, фатальний поворот, який вплине на подальшу долю всіх героїв. Від ворожки Івона дізнається, що їй не судилося бути з хлопцем, за якого вона хоче вийти заміж, але вона знайде щастя з кимось іншим. Натомість те, що ворожка побачила в картах, коли ворожила Калині, налякало навіть саму Рахіру: «На тебе чекає велике нещастя. Незабаром щаслива стежка твого життя обірветься. [...] Ой, розбита в тебе доля, дівчино...» – ці слова стануть вироком для Калини. У надії розвіяти лихі передчуття, вона йде до церкви й замовляє три служби. Незабаром слова Рахіри здійсняться, і всі нещастя впадуть на Калину, ніби зі скрині Пандори.

Наративна лінія оповіді переривається народними піснями, які співає Микола Дроздик, найкращий друг Степана, що пасують до кожної події в житті селян; легендами, які розповідають історію місцевості, як-от легенда про камінь на вершині Гути, який нібито приніс туди опришок Пинтя Хоробрий, та фантастичними оповідками, що створюють атмосферу, яка нагадує розповіді румунського письменника Васіле Войкулеску, де з'являється автохтонний фольклорний елемент чудесного. Однією з таких історій є та, яку розповідає Михайло Бандас про старого Цільо, який у повоєнні роки змушений був заночувати біля підніжжя гори Гута, бо в нього зламалося колесо воза. Там він натрапив на хату, в якій жінка запропонувала йому притулок. Уранці, бажаючи подякувати їй, він шукає її, але не знаходить. Запитавши в одного чоловіка,

де мешкає жінка з тієї хати, отримує здивовану відповідь, що там ніхто не живе вже сім років, відколи родину Петра Мойша було страчено хортистами. Єдина, хто вижила, була його дочка Ануца, яка згодом наклала на себе руки саме в тій хаті, де ночував Цільо.

Корчма єврея Дувида – це центр сільського всесвіту, що його описує автор – місце, де обговорюються всі важливі справи, місце, де люди сваряться, але й миряться: «Хоч люди й недолюбливали жида, та, хоча в селі було ще чотири корчми, всі все одно сходилися до Дувида», а однією з причин було й те, що тут завжди можна було знайти свіже пиво із Сату-Маре. У корчмі Дувида ми станемо свідками конфлікту між Степаном і Марком Лужаном, його швагром, який зневажив Марусю, сестру Степана.

Також у корчмі зустрінуться після війни ті, кому пощастило вижити й повернутися додому, але хто так і залишився на все життя травмованим жахіттями війни, усвідомивши, наскільки тонка й відносна є межа між життям і смертю. Багато хто з тих, хто повернувся з війни, шукає розраду в алкоголі, бо «хотіли відчутти, що живуть. Хотіли радіти, сміятися. Але на тверезу голову це було неможливо. [...] Вечорами корчма ставала великою, як поле бою. У ній уміщувалась уся війна. Фронтовики перетворювали думки на слова, які опускались на землю, як зранені птахи». Найбільше змінився Марко Лужан, якому довелося пройти через драму війни, аби подорослішати й навчитися цінувати те, що дала йому доля: «Це все зветься щастям. Домівка. Сім'я. Душевна

злагода. Довгі зимові вечори у рідній хаті – без страху й стрілянини. Справжнє людське щастя».

Насправді, збірка «Мадам Боварі» Михайла Гафії Трайсти – це й про щастя, як і про біль, про смуток, про радість, про зраду і про примирення, про втрату довіри до людей і до Бога, і про примирення з Господом.

Одним словом, це книга про життя таким, яким воно є, і ми переконані, що вона збагатить сторінки української літератури в Румунії, так само як і тих, хто її прочитає.

Крістіна СІЛАГІ

З М І С Т

<i>Передмова</i>	5
МАДАМ БОВАРІ	15
Петро з Грушника	17
Дьордьолук	42
Марічка	65
Михайло	89
Товариші	103
«Мадам Боварі»	142
Карпатський Геркулес	152
Епілог	175
РОЗБИТА ДОЛЯ	177
Частина перша	179
Частина друга	296
<i>Післямова</i>	307